

F.Ə. SEYİDOV

**TÜRK XALQLARININ TƏRBIYƏ VƏ MƏKTƏB
TARİXİNƏ DAİR**

(İslamdan əvvəl və sonrakı dövrlərdə)

(Ali pedaqoji və orta məktəblər üçün vəsait)

Azərbaycan Respublikası təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir

BAKI 1997

Elmi redaktor:

pedaqoji elmlər doctoru, grof. **Y. TALIBOV**

Rə'yziyər:

1. Pedaqoji elmlər doktoru Rusiya elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi, prof. **H. ƏHMƏDOV**

2. Pedaqoji elmər doktoru, prof. **Ə. HƏŞİMOV**

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ 13

I FƏSİL. İSLAMDAN ƏVVƏL TÜRKLƏRDƏ TƏRBIYƏ

1. Ən'ənələr tərbiyə vasitəsidir.....27
2. Bayramlar, idman, milli oyunlar tərbiyə vasitəsidir.....28
3. Dastanların tərbiyə imkanları.....36

II FƏSİL . İSLAMIN YARANMASI. MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRİN HƏYATI VƏ FƏALİYYƏTİ

1. İslamın yaranması ərəfəsində Ərəbistanda içtimai-siyasi durum.....42
2. Məhəmməd Peyğəmbər İslam tərbiyəsi və əxlaqının banisidir.....43
3. "Quran"da tərbiyə məsələləri.....45
4. Məhəmməd Peyğəmbər qadın tərbiyəsi haqqında.....49

III FƏSİL. İSLAMIN ŞƏRQDƏ PEDAQOJİ FİKRİN ZƏNQİNLƏŞMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞMƏSİNƏ TƏ' SİRİ

1. İmam Qəzzalının pedaqoci ideyaları.....51
2. İbn Qafilin tərbiyə haqqında fikirləri.....55
3. Köy Kavusun tərbiyə haqqında ideyaları.....57

IV FƏSİL. İSLAMI QƏBUL EDƏN İLK TÜRK DÖVLƏTLƏRİNDƏ VƏ QARAXANLI VƏ SƏLSUQ / TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

1. Yusif Xas Hacibin pedaqoji ideyaları.....63
2. Mahmud Kaşkarinin tərbiyə haqqında fikirləri.....70
3. Əhməd Yüqnakinin tərbiyə haqqında fikirləri.....73
4. Əhməd Yasəvinin tərbiyə haqqında fikirləri.....75
5. Qəznəli türklərində tərbiyə.....76
6. Səlcuq türklərində tərbiyə.....77

V FƏSİL. İSLAM TƏRBIYƏSİ VƏ İSLAM MƏKTƏBLƏRİ

1. İlk özəl İslam məktəbləri.....	86
2. İslamda rəsmi tə'lim müəssisələri.....	87
3. Ülamə evləri və mədrəsələr.....	90
4. İslam məktəb və mədrəsələrində müəllim və onun vəzifələri.....	96
5. İslam məktəb və mədrəsələrində tələbə və şagirdlərə verilən tələblər.....	98
6. İslam məktəblərində kitaba münasibət.....	99

VI FƏSİL. AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNDƏ TƏRBIYƏ VƏ MƏKTƏB

1. V- XIII əsrlərdə tərbiyə məsələləri.....	101
2. Nizami və Xəqaninin pədaqoji ideyaları.....	103
3. H. Tusinin tərbiyyə haqqında fikirləri.....	107
4. XIII - XVI əsrlərdə məktəb və pədaqoji fikir.....	112
5. M. Füzulinin tərbiyəvi fikirləri.....	118
6. XVII -XVIII əsrlərdə məktəb və pədaqoji fikir.....	121

VII FƏSİL. XIX ƏSRDƏ MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR

1. Rusiyanın Azərbaycanı istila etməsi.....	126
2. Rus - tatar məktəblərinin yaranması.....	127
3. Xeyriyyə cəmiyyətləri.....	131
4. Müəllim kadrlarının hazırlanması.....	137
5. Dərsləklər və uşaq ədəbiyyatı.....	142

VIII FƏSİL. XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ / BİRİNCİ RÜBÜNDƏ/ AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR

1. XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda iztimai-siyasi durum.....	150
2. Yeni tədris üsullarının yayılması. "Üsuli-Çədid" məktəbləri.....	154
3. Azərbaycan maarifçilərinin tə'limin ana dilində aparılması uğrunda mübarizəsi.....	159
4. ADR dövrgündə maarif və məktəb. Maarif sahəsindəki islahatlar.....	173

Türk xalqlarının, o, cümlədən Azərbaycan türklərinin keçmiş dövrü bizdən nə qədər uzaq olsa da , o bizim bu günümüz üçün nadir bir mənbədir.

Bir Amerikan alimi Nəsrəddin Tusinin əsərləri ilə tanış olduqdan sonra demişdir: "Əgər Qərb alimləri Tusi yaradıcılığı ilə tanış olsa idilər, onda öz kəşflərini yenilik hesab etməzdilər".

Sovet imperiyasının dağılması Sovet İttifaqında yaşayan Türk xalqlarının 200 illik Rus əsarətindən azad olmasına və onların öz soy kökünə qayıtmasına imkan verdi. Hələ vaxtı ilə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, Azərbaycan xalqı 200 illik əsarətdə heç vaxt Rus dövlətinə ram olmamış və imkan düşdükdə milli varlığını izhar etməyə çalışmışdır.

1917-ci ildə Rus imperiyası dağıldıqda Azərbaycan xalqı müstəqil, demokratik respublika yaratdı. O milliləşmə apardı və mövcudiyyətinin ilk günündən türk xalqlarının tarixini öyrənməyə mğstəsna əhəmiyyət verib, məktəb proqramlarına aşağıdakı məsələləri daxil etməyi zəruri hesab etdi. Köçəri türk qəbilələri və xalqları, qədim türk dövləti, Məhəmməd Qəznəvinin sülaləsinin hakmranlığı dövrü, Türk Səlcuqları və onların mədəni xidmətləri, Çinqis xan və onun ardıçılılarının dövrü, Teymurun əsri, Böyük Mağollar haqqında qısa məlumat, Azərbaycan haqqında tarixi arayış və s. Belə bir milli dirçəliş zamanı Azərbaycan rus bolşevikləri tərəfindən yenidən işğal edildiyi üçün o, öz balalarına türk xalqlarının soy kökünü aşılama bilmədi. Bolşeviklər məktəblər üçün Avropa və əsasən Rus tarixini öyrədən proqram tərtib edib gəncləri bu əsasdə tərbiyə etməyə başladılar. Pedaqogika tarixi proqramlarında da eyni vəziyyət təkrar olundu və bir saat da olsun türk xalqlarının pedaqoji fikir tarixinə yer verilmədi. Halbuki Orxon Yenisey abidələrində, Qaraxanlı, Qəznəli, Səlcuq və Azərbaycan türklərinin tərbiyə, məktəb və pedaqoji fikir tarixində bu günkü gənclərimiz üçün olduqca qiymətli göstərişlər vardır.

Yazdığımız bu vəsaitin müasirlik baxımından tələbələrımız üçün faydalı olacağına inanırıq. Əsər bu səpkidə ilk təcrübə odduğundan nəqsanlardan xali deyil. Öz dəyərli məsləhət və göstərişlərini verəcək həmkarlarıma əvvəlcədən təşəkkürümü bildirirəm.

Fürsətdən istifadə edib əsərin nəşrə hazırlanmasında köməyini əsirgəməyən, onu diqqətlə oxuyub xeyirli məsləhətlərini verən dosent Həmzə Əliyevə, Məçid Əliyevə, və A.Eminova, Elmi şuraya müzakirə üçün kitaba rə'y verən A.Tağızadə və O.Abbasova, professor N.Kazımova, kitabın redaktoru Y.Talıbova, rəsmi rə'yçilər professor H.Əhmedov və professor Ə.Həşimova, Elmi-metodik şuarının sədri Ə.Bayramova və vəsaitin tələbələr üçün əhəmiyyətini qiymətləndirib maliyyələşdirən İstitutun rektoru professor Q.Quliyev və elmi işlər üzrə prorektoru professor O. Musayevə minnətdarlığımı bildirirəm.

Professor F. Seyidov.

Qiymətli tədris vəsaiti

Hörmətli oxucu, möhtərəm tələbə indicə tanış olduğunuz "Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair" adlı kitab çox az işlənmiş bir problema həsr olunmuşdur. Türk xalqlarının zəngin mədəniyyət, məktəb və tərbiyə tarixini bilmədən Azərbaycan türklərinin, azərbaycanlıların tərbiyə, maarif və məktəb tarixini bilmək, öyrənmək çox çətindir. Çünki türk xalqları uzun illər boyu birbirinə qaynayıb qarışmış, sərhəd bölgələri olmamışdır.

Qədim türk abidələri türklərin zəngin mədəniyyətindən, elmə, biliyə necə yiyələnməsindən, gənc nəslin necə tərbiyə olunmasından, xalqların adət-ənənələrindən xəbər verir, onların mə'nəviyyatının necəliyini bildirməklə mə'nəvi yadigarı kimi yaşayır.

Əsər giriş, yeddi fəsildir. Girişdə qədim türk abidələrini, türk yazılarını, maarif və mədəniyyət məsələlərini öyrənməyin zəruriliyindən söz açılır. Birinci fəsildə İslamdan əvvəlki türklərdə tərbiyə məsələləri tədqiq edilir. Tarixi qaynaqlara, mənbələrə və arxiv sənədlərinə istinad edərək müəllif İslamdan əvvəlki dövrlərdə qədim türklərdə ənənələrin, adətlərin, xalq bayramlarının, müxtəlif idman növləri, milli xalt oyunlarının, qədim türk dastanlarında tərbiyə imkanlarının təhlilinə yer verilir. Burada elm, bilik öyrənmək ön plana çəkilərək kənc nəslin inkişafında, dövlətin idarə olunmasında elmin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilir. Türklər elm öyrənməyi hər şeydən üstün tutmuşlar. Elm öyrənən biliklə dost olur. Bilikli insan belində daş yığılsa, daş zər olur. Nədanınsa yanına qızıl düşsə, daş olur.

Bilikli adamla nədanın fərqi belə bir atalar sözü daha çox seçiyələndirir. Yəni bağa yarpağı, ya quzu qulağı, nə fərqi var. Yəni bağa yarpağını quzu qulağından fərqləndirməyən nadandır. Yaxud "Ağıl və bəxt" adlı xalqımızın gözəl zərb-misalı elmin, ağılın nə demək olduğuna parlaq misaldır. Bəxt çöldə cüt sürüb yer şumlayan elmdən xəbərsiz bir gəncin qarşısına bir külçə ləl çıxarır. Lakin onun elmi biliyi olmadığına görə lələ əhəmiyyət verməyib onu kənara atır. Yoldan keçən bir atlı bilikli olduğuna görə hələ uzaqdan parıldayak şeyin ləl olduğunu tanıyır. Cütcüdən onu satın almaq istəyir. Cütcü daş parçasının ona lazım olmadığını bildirir. Atlı ləli götürüb gedir, gözəl imarət tikdirir. Cütcü oğlanı evinə aparır, qazını ona vermək istəyir. Mətbəxdə pendir, lavaş görən çüqcü oğlan onlardan bir az götürüb bağa girir. Axtarıldığından xəbər tutan çütcü elə hesab edir ki, onu pendir və lavaşa görə axtarırlar, baş götürüb oradan qaçır. Türk xalqları elmi, biliyi "Köç", "Alp-ər-Tunqa", "Erqonoqon", "Dədə Qorqud" kimi böyük ədəbi abidələrində yüksək qiymətləndirmişlər. Azərbaycan xalqının varlığı, onun əxlaq, tərbiyəyə, elmə, biliyə münasibəti "Avesta" da ifadə olunmuşdur. "Avesta"da elmin, tərbiyənin : əxlaqın üç nəhənk sütunu yaxşı düşüncə, yaxşı fikir, yaxşı əməl bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Türklərin atalar sözlərinin, bayatılarının, tapmacalarının çox böyük tərbiyə imkanları vardır. Qədim türklər elmi işıq, zər, günəş kimi qaymətləndirərək onu dərindən öyrənməyi məsləhət görürdülər.

Əsərin ikinci fəslindən başlayaraq son fəslə qədər İslamın qəbulundan sonrakı dövrlərdə türklərdə tərbiyə, məktəb məsələləri işıqlandırılır.

İslamın yaranması ərəfəsində Ərəbistanda içtimai-siyasi durum dünyada baş verən hadisələr sistemində təhlil edilir və bir fikir doğru olaraq əsaslandırılır ki, VI əsrdə Avropada və dünyanın başqa yerlərində qanlı müharibələr gedirdi. Yalnız sakit , əmin-amanlıq olan bir yer vardı, o da Ərəbistan yarımadası idi. Burada da vəhşi ərəblər tək Allahı danıb bütlərə sitayiş edir, əxlaqa sığmaz hərəkətlər edirdilər. Belə bir çətin şəraitdə Məhəmməd Peyğəmbər dünyaya gəlir, İslam dininin təbliğinə başlayır. Məhəmməd Peyğəmbər yeni dinin, yeni tərbiyə və əxlaqın əsasını qoydu. O öz əqidəsi, məsləki naminə hər cür əzaba, əziyyətə dözmüş, düşmənlərinin tənə və təzyiqlərindən qorxmamışdır. Bir dəfə Əbu Sufyan və qeyriləri Əbu Talibin yanına gəlirlər və ondan Məhəmmədi bu yoldan çəkəndirməyi tələb edirlər. Əbu Talib oğlu qədər istədiyi Məhəmmədi yanına çağırır, ona üstü ortülü nəsihət edir və ona himayədarlıq etməyə daha imkanı olmadığını bildirir. Məhəmməd Peyğəmbər atası qədər istədiyi əmisinin qoçaldığını, ona himayədarlıq etməkdə çətinlik çəkdiyini hiss edir və ona belə deyir:

- Ey atam qədər istədiyim əmi, bir əlimə günəşi, bir əlimə Qəməri qoysalar belə mən öz yolumdan donən deyiləm. Mən Allahın rəsuluyam.

Güclü düşmənlərlə mübarizə aparən Məhəmməd Peyğəmbərə 610-cu ildə vəhy verilir və “ Quran” ın ayalərə yaranmağa başlayır.

Cahiliyyə dövrünün əxlaq iormalarıia sığmayai qaydalarıii, ilk qız uşaqlarının diri-diri yerə basdırılması, qadının ən alçaq məxluq hesab edilməsi, ögey ana ilə oğulun evlənməsi, qeyri-insani nikah qaydaları və s. Məhəmməd Peyğəmbər qadağari etdi. O, bu kimi məsələləri Turan" aylələri vasitəsilə əsaslandırıldı. Peyğəmbər deyirdi ki, unutmayın, asiman sizin ananızın ayaqları altında qərar tuqur. Behişt anaların ayaqları altındadır. Sənin üçün ən əziz adam anandır. Peyğəmbər "anadır" sözünü üç dəfə təkrar etmişdir. Məhəmməd Peyğəmbərə görə əxlaqlıq, tərbiyəsi süqut etmiş bir xalqla iş görmək, həmin xalqı səadətə çatdırmaq, xoşbəxt etmək olmaz. Məhəmməd Peyğəmbər yeni dii yaratmaqla yeii mə'nəviyyat, yeni tərbiyə qaydaları da yaratdı. O, bu kimi məsələləri ona bəxş olunmuş Turan"da əsaslandırıldı. Bu kitab səmavi kitabların ən müqəddəsi və dünyanı ən böyük bir möcüzəsidir. Quran" ədəb və mükəmməl bilik almağa , mərifət sahibi olmağa çağırır. "Quran"ın 6236 ayəsinin 750-də elmdən, elm öyrənməkdən, təbiətin sirlərinə vaqif olmaqdan söhbət gedir. Elm çıraq hesab edilir. Məhəmməd Peyğəmbər deyirdi: Elm çöldə dostumuz arasında zinətimiz, düşmənlər arasında silahımızdır. Elm insanı qürurlu, məğrur və qüvvətli edir. Şərqdə elmi biliklərin Avropadan çox-çox əvvəl yaranması və yayılması, Şərq intibahının Qərb intibahına çevrilməsinin səbəblərini məhz elmə verilən bu yüksək qiymətdə axtarmaq lazımdır. Çünki peyğəmbər deyirdi ki, elm yolunda olan cənnət yolundadır. Elm Çipdə də olsa, gedip, gətirin. Alimin mürəkkəbinin bir damlası şəhid qanından qiymətlidir. Alim öldü, aləm öldü. Məhəmməd Psyğəmbərii Quran"ı sayəsində Ərəbistanda elm sür'ətlə inkişaf etmişdir. "Quran"da elmə verilən qiymətdən ruhlanan ərəblər az vaxtda antiq yunan əsərlərini ərəb diliə çevirməklə, yeni ərəb elmi və mədəniyyətinin, tərbiyə, məktəb sistsmiinin yaranmasıia. inkişafına səbəb oldular. Ərəbistanda, onun təsiri altında olan ölkələrdə Əbül Vəfa, Bəttani, İraqi, İbn Heysam, İbn Həyyam, Biruni, İbn Sinə, Ömər Xəyyam, Əl-Xorəzmi, Əl-Kiidi, İbn Rəşid, Nəfisi, N.Tusi, Uluqbəy və digər elm nəhəngləri yetişdi. Bu intibah elmə verilən qiymətin nəticəsi idn. Məhəmməd Peyğəmbər qadınlara, qadın tərbiyəsinə yüksək qiymət verməklə, ailə tərbiyəsində qayda-qanun yaratdı. O, ailə tərbiyəsinin əsaslarını müəyyən etməklə ailə qurmaqda allah qarşısında qadınla kişinin bərabər hüquqlu olduğunu bildirdi, qadını kişinin yarısı hesab etdi. O, qadınlarla xoş rəftar etməyi, onları incitməməyi , onlara qayğı göstərməyi zəruri

sayır və deyirdi ki, qadınlar kişilərin tarlasıdır, tez-tez həmin tarlaya getmək, ona qayğı göstərmək lazımdır.

"Quran" Şərqdə xalq ədəbiyyatının inkişafına da güclü təsir etmişdir. Tərbiyə İslamdan çox-çox əvvəl mövcud olmuş, hər bir xalq tərbiyə haqqında öz fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə öz gənc nəslinə yadigar qoyub getmişdir. Qədim türk tayfaları, etnik qrupları və xalqları gənc nəsildə qəhrəmanlıq, mərdlik, çömərdlik, əməksevərlik, böyüklərə hörmət, yurdsevərlik, dostluq və s. kimi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsinə böyük diqqət yetirmişlər. Bununla belə Məhəmməd Peyğəmbərin yaratdığı İslam dininə daxil olan türk xalqları həmin keyfiyyətləri "Quran"ın, ərəb elminin təsiri ilə daha da zənginləşdirmiş və təkmilləşdirmişdir.

Beləliklə də, İslam dini Şərq pedaqogika elminin (təlim-tərbiyə haqqında fikirləri) inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Xalq ədəbiyyatı və şairlərin əsərlərindəki didaktsizmin, onların ən çox əxlaq və tərbiyə ilə bağlı olmasına şərait yaratmışdır. Məhz, buna görədir ki, müsəlman aləmində əlinə qələm alıb yazan şair də, alim də tərbiyə haqqında əsər yazmış, ya da əsərlərində tərbiyə, əxlaq məsələlərinə geniş yer vermişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, Şərqdə təlim-tərbiyə sahəsində xüsusi ilə fərqlənən pedaqoqlar olmamışdır. Şərq , türk xalqları alimləri həm şair, həm pedaqoq, həm psixoloq, həm astronom, həm riyaziyyatçı, həm hüquqşünas, həm etikşünas və s. olmuşlar. Bununla belə haqqında danışdığımız əsərdə Şərq alimlərindən İmam Qəzzalinin, İbn Qafilin, Köy Kavusun (Qabusun) tərbiyə haqqında fikirlərinin təhlilinə geniş yer verilmişdir. Oxucu üçün Köy Kavus (Qabus) adı tanışdır. Çünki hər bir oxucu mübaliğəsiz demək olar ki, "Qabusnamə" əsəri ilə tanışdır. Lakin İmam Qəzzali və İbn Qafilin pedaqoji ideyaları ilə az adam tanış ola bilər. İmam Qəzzali XI əsrdə yaşamış, ilk təhsilini Tus və Nişanpurdada almış Nizamiyyə mədrəsəsində müəllimlik etmişdir. O, "Çavahürül Quran", "Müşkavətül Ənvar" və s. əsərlər yazmışdır. İmam Qəzzali uşaqların tərbiyəsi haqqında valideynlərin vəzifələri, uşaqların geyimləri, gün rejimi, mədəni vərdişlər, dostluq və yoldaşlıq haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Qəzzali uşağı ən qiymətli varlıq hesab edərək deyirdi ki, kim uşağını xeyir işlərə öyrətsə, onun axirət dünyası savab olar, hər iki dünyada ata-ananın üzü ağ olar

- Uşaqları pis vərdişlərdən uzaqlaşdırıb gözəl keyfiyyətləri aşılamaq lazımdır. İman Qəzzaliyə görə uşağın tərbiyəsinin əlifbası həya

hissinin tərbiyə edilməsidir. Həyalı uşaq çirkin şeylərdən utanmağa başlayar ki, bu da Qəzzalinin fikrincə əxlaq tərbiyəsi üçün hədiyyədir. İmam Qəzzali dostluq və yoldaşlığa yüksək qiymət verir və deyirdi ki, uşaq yoldaşının yaxşı işindən iftixar hissi duymalı, dostu və yoldaşına kömək etməyi özünün borcu hesab etməlidir.

Böyük İslam alimi İbn Qafil "Təbiət insallı" adlı əsərində qiymətli pedaqoji fikirlər söyləmişdir. O, tərbiyə prosesində uşaqların fiziki fəallığını, müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirməyi zəruri sayırdı. Professor F.Seyidov İbn Qafilin "Təbiət insanı" əsərini ətraflı təhlil edib belə bir doğru nəticəyə gəlir ki, böyük fransız maarifçisi J.J.Russonu onunla müqayisə etmək olar. Alman alimi doktor Karl Şmidt "Tərbiyə tarixi" əsərində İbn Qafilin əsərlərinin Rusosuna adlandırır. Professor F.Seyidov haqlı olaraq onu fikrinə belə bir düzəliş verir: Russo Avropanın İbn Qafilidir. D.Defonun "Robinzon Kruzo", J.J.Russonun "Emil, yaxud tərbiyə haqqında" əsərləri İbn Qafilin "Təbiət insanı" əsərinə bənzəyir. Görünür ki, hər iki müəllif həmin əsərdən bəhrələnmişlər. Çünki "Təbiət insanı" əsəri Avropada ingilis, alman dillərində dəfələrlə nəşr edilmişdir. Professor F.Seyidov Köy Kavusun tərbiyə haqqında fikirlərini də geniş təhlil edərək onun "Qabusnamə" əsərini ən yaxşı pedaqoji əsər adlandırır. Köy Kavusa görə insan on gözəl keyfiyyətə malikdir. Bunlara o düşüncə, öyrənmək, danışmaq, istəmək, hiss etmək, dil və s. daxil edir. O bu on keyfiyyət içərisində dili daha mühüm hesab edir.

"Qabusnamə" əsərində ailə qurmaq haqqında, valideynlərin, övladların vəzifələri haqqında, intizam, əxlaqi keyfiyyətlər, elm, təhsil haqqında və digər məsələlər haqqındakı fikirləri yığcam şəkildə təhlil edərək professor F.Seyidov həmin əsərin müsəlman dünyasında pedaqoji fikrin inkişafına ciddi təsir etdiyini xüsusi qeyd edir.

Professor Seyidov əsərində İslamı qəbul edən ilk türk xalqlarında tərbiyə məsələlərinə xeyli yer vermişdir. Bu zaman Qaraxanlılar dövlətində yazıb-yaradan Yusif Xas Hacibin tərbiyə haqqında fikirləri ilk dəfə işlənmişdir. Y.X. Hacib "Qutadqu-bilik" əsərini yazmış, orada dövrünün ən zəruri məsələlərinə dair fikirlərini ümumiləşdirmişdir. O, elmə, biliyə yüksək qiymət vermişdir. Onun fikrincə бүqün yamanlıqların anası cəhalətdir. Cəhaləti isə elm öyrənməklə aradan qaldırmaq olar. Y.X.Hacibin fikrincə qabiliyyət müəyyən şeyi qavramaq, elm isə onu idarə etmək üçün lazımdır. Hər bir

kəs öz təşəbbüskarlığı, inad və iradəsi sayəsində başladığı hər bir işə müvəffəq ola bilər. Onun fikrinə təlim insanda şən əhval-ruhiyyə yaratmalıdır. Hacıbin vətənpərvərlik tərbiyəsi, qadın təhsili, əxlaq tərbiyəsi, peşələr haqqında fikirlərinin təhlilinə əsərdə geniş yer verilmişdir. Əsərdə Mahmud Kaşkarinin tərbiyə haqqında fikirləri ilk mənbələr əsasında geniş təhlil edilir. M. Kaşkari elmə, təhsilə, əxlaq tərbiyəsinə yüksək qiymət vermiş, türk dilinin qrammatikasını yaratmağı, onun qayda-qanunlarını sistemə salmağı zəruri saymışdır. M.Kaşkari yazırdı ki, ulu tanrı türklərə ilahi gözəllik, sadəlik, mərdlik kimi təmiz dəyər və yaxşılıqlar vermişdir. O, bu nəçib keyfiyyətləri gənc nəsle aşılamağı zəruri hesab edirdi. Bunu isə təlim-tərbiyə vasitəsilə etmək olar. M.Kaşkari elm adamları ilə oturub durmağı, elmi bilikləri yaymağı, elm öyrənməyi zəruri hesab edirdi.

Əsərin dördüncü fəslində Əhməd Yuqneki və Əhməd Yasəvinin, Qəznə və Səlcuq türklərinin tərbiyə haqqında fikirləridə geniş təhlil olunur.

Əhməd Yuşəki "həqiqətlər heybəsi" əsərində tərbiyə məsələlərindən geniş bəhs etmiş, bilikli adamı qiymətli dinar, biliksiz adamı isə qəlp (saxta) pul adlandırmış, bir biliklini min biliksizə dəyişməyin əleyhinə olmuş, elmi olanın əbədi şöhrətə çatacağını qeyd etmişdir. O xeyirxahlığa da yüksək qiymət verərək deyirdi ki, xeyirxahlıq bütün eyiblərin üstünü örtər. Ə.Yuqneki dilə yüksək qiymət verir və deyir ki, dil qiymətli sözlər demək üçündür. Dil insana həm bəla, həm də xoşbəxtlik gətirər. Xalq böyük bir varlıqdır ki, onun yaratmış olduğu dil insanlıq tarixində təkrar olunmur. Dil vasitəsilə insanlar keçmişə indiyə, indini gələcəyə verə bilər.

Əhməd Yasəvi əsərlərində düzlük, doğruluq, halallıq, zəhmət, namus və s. əxlaq keyfiyyətləri tərənnüm etmişdir. O, əməyə, zəhmətə yüksək qiymət vermişdir.

Qəznə türklərində tərbiyə və mədəniyyət məsələlərindən bəhs edərkən professor F.Seyidov Əbu Reyhan Biruni, İbn Sinanın adını çəkərək onların xidmətlərini qeyd edir.

Səlcuq türklərində tərbiyə və mədəniyyətdən söz açarkən müəllif Toqrul bəyin, Alp Arslanın, Məlik şahın, iki onunçuların dövründə Baş vəzir olmuş Nizamimülkün xidmətlərini xüsusi qeyd edərək Nizmiyyə Universitetinin Şərqdəki rolundan söz açır, orada təlimin, tədrisin təşkili məsələlərini ətraflı təhlil edir.

"İslam tərbiyəsi və İslam məktəbləri" fəslində ilk özəl İslam məktəbləri, rəsmi təlim müəssisələri, ülama evləri və mədrəsələr haqqında geniş məlumat verilir ki, bunlar oxucular üçün çox maraqlıdır. Əsərin sonrakı fəsilərində Azərbaycan türklərində tərbiyə və məktəb məsələləri təhlil olunur. V, XI əsrlərdə tərbiyə məsələləri, Xaqani, Nizami, N. Tusi, M. Füzulinin tərbiyə haqqında fikirləri, XII, XVI və XVII, XVIII əsrlərdə məktəb və pedaqoji fikrin qısa icmalı altıncı fəsildə şərh edilir.

"XIX əsrdə məktəb və pedaqoji fikir" adlı fəsildə Rusiyanın Azərbaycanı istila etməsi, məktəblərinin yaranması, Xeyriyyə cəmiyyətləri, kadrlarının hazırlanması müxtəlif adda dərslərin tərtibi və s. məsələləri müəllif A.Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi və başqa maarifçilərin fikirləri kontekstində araşdırır, ilk xeyriyyə cəmiyyətlərini təqəvil edənlərin zəhməti yüksək qiymətləndirilir.

"XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir" adlanan sonuncu fəsildə Azərbaycanda içtimai-siyasi durum, yeni tədris üsullarının yaranması; Üsuli-cədid məktəbləri, təlimin ana dilində aparılması, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin məktəb və maarif sahəsində islahatları və digər məsələlər F.Köçərlinin, N.Nərimanovun, Əhməd bəy Ağayevin, Əli bəy Hüseynzadənin, S.M.Qənizadənin, Mahmudbəyov qardaşlarının, A.Şaiqın, A.Səhhətin, H.Cavidii, Y.Vəzirin, N.B.Vəzirovun, İ.Qasprinskinin, M.Ə.Rəsulzadənin fikirləri zəminində təhlil edilir.

Professor F.Seyidovun "Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixinə dair" əsəri Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə qiymətli hədiyyədir. Hər bir müəllim, tələbə, təhsil işçisi həmin əsərdən bəhrələnmə bilər.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor
J. Talıbov

GİRİŞ

XIX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda respublikamızın abidə və tarixini öyrənən cəmiyyət yarandı. Bu cəmiyyət 1952-53-cü illər arasında çoxlu arxeoloji qazıntılar və tədqiqat işləri apararaq xalqımızın uzaq keçmişinə dair bir sıra zəngin maddi-mədəniyyət abidələri aşkara çıxartdı. Bu qazıntılar Azərbaycanın çox qədim tarixə malik olduğunu sübut etdi. Qazax rayonunun Avey adlanan yerində, **Cəmdilli, Daşsalahlı, Köçəsgər** kəndlərində, Qarabağın dağlıq hissələrindəki Azıx mağarasında və Çaxmaxlı kəndində tapılmış çoxlu əmək alətləri və ev əşyaları, eləcə də Qobustan ərazisindəki arxeoloji araşdırmalar sübut etdi ki, Azərbaycan Mezolit (daş) dövrü insanların ilk yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Bunlarla yanaşı olaraq Qobustandakı daş abidələr, Naxçıvandakı «Baba Dərviş», Cənubi Azərbaycandakı «Göytəpə», Dağlıq Qarabağın Xocalı kəndində, Mingəçevirdə və Azərbaycanın digər ərazilərində üzə çıxarılmış maddi-mədəniyyət nümunələri də, bu yerlərdə insanlığın tarixinin çox qədim olduğunu bir daha sübut edir. Bu dövrə aid arxeoloji axtarışların elmi nəticələrini alim Əsədulla Cəfərovun «Quruçay dərəsində» adlı əsərində geniş, ətraflı şərh edildiyindən biz ancaq yuxarıdakı qısa məlumatla kifayətlənməyi münasib hesab edirik.

Bərəkətli Azərbaycan ərazisinin əlverişli həyat və yaşayış şəraitinə malik olması bir çox türk tayfalarının miqrasiya prosesində Azərbaycan ərazilərinə gəlmələrinə səbəb olmuşdur. Bu ərazilərdəki Azərbaycan türklərinin mədəniyyəti, qədim türk tayfalarının mədəniyyəti ilə elə qaynayıb qarışmışdır ki, türk xalqlarının tərbiyə və mədəniyyət tarixini bilmədən, onu tam təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bir sıra qərb alimləri ya bilərəkdən, ya da səthi tədqiqat apardıqlarından türk xalqlarının köçəri olduğunu və onların yaxın tarixi mədəniyyət ünsürlərinə malik olduqlarını iddia etmişlər. Halbuki qədim türk abidələri bu fikirlərin tam əksini sübut edir.

İki min il bundan əvvəl Göytürk imperatorluğunun hökmdarı Bilgə xaqan dövründən qalmış qəbir daşlarının üzərində türk hökmdarlarının «Orxon» yazısı ilə vəsiyyətləri həkk edilmişdir. Bu vəsiyyətlərdə ilk dəfə «Türk» sözü işlədilir, türk millətinin adı çəkilir. Bu yazılar türk xalqının ən qədim abidəsi olmaqla yanaşı türk xalqlarının tarixini, onların xarakterini, hərbi səriştəsini, yüksək mədəniyyətini, vətənpərvərliyini göstərən sənədlərdir. «Göytürk» qəbir daşları 13-dür. Bunlardan ən məşhurları «Tonyuq», «Gültəkin», «Bilgə Xaqan» kimi baş vəzirlərin məzar daşlarıdır. Məzar daşlarının olduğu yerdə çoxlu «Qoç», «Tısbəğa» və s. heykəllər vardır. Bunların arasında hündürlüyü 3,75 sm-ə çatan və ən salamat qalanı «Gültəkin» abidəsidir. «Bilgə» və «Tonyuq» üçün isə 2 daş abidə qoyulmuşdur. Birinci daşda 35 (otuz beş), ikinci daşda 27 (iyirmi yeddi) sətir yazı vardır. Bu yazılarda türk xalqlarına xas olan mərdlik, əql, şücaət, vətən qeyrəti, inadkarlıq kimi xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Bu abidələrin birinin üstündə belə yazılmışdır: «Türk milləti içərisində silahlı düşmən qoşdurmam... Düşmən çox deyə qorxmadım, özümüz azıq deyə kiçiklik göstərmədim, tanrı güc verdiyi üçün savaşdım, qələbə qazandım... Mənim kimi Xaqanı olan millətin sıxıntısı olmaz». «Orxon» abidələrində «Bilgə Xaqan»ın məzar daşındakı vəsiyyət belədir: «Mən millətin yaxşı vaxtında ona Xaqan olmadım, türk millətinin, türk dövlətinin ad-sanı yox olmasın deyə gecə uyumadım, gündüz oturmam, ölüncəyə qədər çalışdım. Az milləti çox, ac milləti tox qıldım... Yoxsul milləti zəngin, dustaq milləti əfəndi qıldım».

«Orxon» abidələrindəki bu vəsiyyətlər qədim türk pedoqoji fikrinin gözəl nümunəsi olub tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən olduqca qiymətli sənədlərdir. Bu vəsiyyətlərdə intizamlı olmaq, sülh şəraitində yaşamaq, sadələvhlük edib düşmən hədiyyəsinə tamah salmamaq, nəfəsini qorumaq, məğrur olmaq kimi tövsiyələr də vardır. Xaqanların vəsiyyətlərində dövlət başçılarında elmi, igid, doğruçul olmaq tələb olunurdu. Məzar daşının birində belə bir yazı vardır: «mən ona görə böyük oldum ki, atalarım alim imiş, onlar igid olub. Millətimi idarə edənlər və millət özü doğruçul olub. Ona görə də türk yaşayıb, qalib gəlib. Ara bir türk

milləti ona görə zəifləyib, müflisləşib ki, onun bəzi başqa oğulları biliksiz və yalançı olublar. Bəylər yalançı olduqda millət də onlara oxşamalır».

«Orxon» abidələrində gənc nəsəl millətin dilini, adətini qoruyub saxlamaq tövsiyyə edilirdi. Orada göstərilirdi ki, bəzi türklüyünə xəyanət edən bəylər Çin (Kitay) adları qəbul edir. Çin dilində danışmaqla özləri kölə, qızları isə kənz olurlar. Bu qorxulu meylə qarşı çıxan türk Xaqanları vəsiyyətlərində millətə belə müraciət etmişdirlər: «Ey Türk bəyləri! Milləti! Eşidin! Üstə göy basmasa, altda yer dəlinməsə, Türk Milləti, sənin elini, adətini heç kəs poza bilməz!».

«Orxon» abidələri üzərindəki yazılar heç bir millətdən götürülməmiş əsl türk yazısıdır. Bu yazılarda hərflər şəkillərlə türk sözlərinin mənasına uyğun seçilmişdir. Məsələn «Y» oxunan hərflər «yay» şəklində, «S» hərfləri «Süngüyə», «T» hərfləri «Dağa» (qədim türklərdə dağa «Tağ» deyirlərmiş) oxşadılmışdır. Göytürklərin əlifbası 38 hərfdir, bunlardan 4-ü sait, 34-ü isə samit olmuşdur. İlk türk hərfləri bir-birilə birləşməmiş, kəlmələr bir-birindən nöqtə ilə ayrılmışdır. Yazı sağdan sola olmuşdur. «Göytürk»lərin sayları bu gün bizim işlətdiyimiz qaydada idi. Onların bizim saylardan ancaq tələffüz fərqi var. Məsələn, dörd-dörd (4), beş-biş (5), doqquz-toquz (9), qırx-qırq (40). Göytürklərin onluqlardan sonra gələn sayları isə bugünkü saylardan fərqli olmuşdur. Məsələn, üç otuz, üç iyirmi, iyirmi artıq, otuz artıq, beş iyirmi beş, iki iyirmi yeddi və s.

İki min il bundan əvvəl mövcud olan Türk xalqlarının bu yüksək mədəniyyət ünsürləri, abidələri nə qədər qədim tarixə malik olsa da, Alma-Atanın 50-km-də «İssiq Göl» ətrafında «Essik» təpəsindən tapılmış məzardakı əşyalar bu tarixi iki min il də irəliyə apararaq Türk xalqlarının 4 minillik tarixi olduğunu sübut etdi. Tapılmış qəbirdən çıxan əşyaların içərisindən qızıl geyim, qızıl tac, və beş minə yaxın qızıl sikkə aşkar edildi. Həmin qəbirdən tapılan pas atmış balaca bir kasa bütün zinətlərin hamısından qiymətli olmuşdur. Bu kasanın üzərindəki 2 sətirlik yazı Türk dünyasına yeni tarix bəxş etdi. Kasanın üzərindəki yazıdan məlum olur ki, bu «Orxon» abidələrindən 1250 il əvvəl mövcud olmuş, həm də «Göytürk» hərfləri ilə yazılmışdır. Kasanın üzərindəki yazının məzmunu belədir: «Xanın oğlu 23 yaşında öldü. Essik xalqının başı sağ olsun». Qədim türklərdə kasanı, bardağı göyün simvolu hesab etdikləri üçün Allaha inamlarını göstərmək məqsədilə arzu və istəklərini belə əşyaların üzərində həkk edirdilər. Bu tapıntıya, bu ixtiraya qədər ən qədim yazı «Orxon, Yenisey» abidələrindəki yazı hesab edilirdi. Bu abidələrdə yazılmışdır: Əcdadımız Bumik xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, müqavimət göstərməmişdir. Orxon vəfat etdikdən sonra, el yurd-yuvasından köçmüş və şimala doğru Tabığaça qala yox olmuşdu. Fateh Eltəris xaqan xalqa bəxş olunduqdan sonra türk bölgələrinin qəbilələrini başına yığıb, oğuzlar arasında yeddi qəhrəmanla böyük əmək sərf edib, ordu düzəltdi və yürüş etmişdir.

Abidənin sağ tərəfinə yazılır ki, bütün şəhərlərə hücum etdim, axın etdim və onları aldım. Qara camaatı yığdım, düşmən bəyləri qaçdı, Qavğaç xalqı qalib gəldi. Düşmən dağılana qədər dağıtdım, basqın etdim. Qələbə qazandıqdan sonra oğluma nəsihət etdim ki, türk birliyini, xalqın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlasın. Ölüb gedənlər şöhrət qoyub getdilər. Onlar vəsiyyət etdilər ki, bir daha ərazi bütövlüyümüzü itirməyə. Mən elə bir dövlət yaratdım ki, orada su, yer, tanrı taxtda Tavğaca tabe edildi.

İSLAMDAN ƏVVƏLKİ TÜRKLƏRDƏ TƏRBIYƏ

Qədim türk tayfaları istər İslamdan əvvəl, istərsə də İslamdan sonra heç bir zaman Bütlərə inanmamışlar. Onlar Büt Yaratmamış və yaratdıqlarını da heç vaxt ilahiləşdirməmişlər. Halbuki Şumərlər, misirlilər, yunanlar, romalılar, iranlılar və sairələri ən böyük heykəl və abidələri 'Bütlərə' həsr etmişlər. Türklər isə nə canlı, nə də cansızlara sitayiş etmədikləri üçün məbədləri də olmayıb. Türklərin əsas inandıqları şey Güy və yer olmuşdur. Ona gürə də onların uşaqları dünyəvi adamlar kimi tərbiyə edilmiş və islamiyyəti heç bir zor olmadan qəbul etmişlər.

Bəzi tədqiqatçılar elmi "axtarışlarında" dərinliyə varmadan sübut etməyə çalışmışlar ki, guya türklər də büdpərəstlər kimi, "Ata", Turda", Tartala" ibadət etmişlər¹. Ancaq bu əslində belə olmamışdır. Türklər ümür boyu at belində gəzdiyindən, at onların ağır gününün yoldaşı olmuşdur. Türklərdə ata xüsusi hörmət olduğundan ehtiram əlaməti kimi bəzi yerlərdə ona heykəl ucaltmışlar. Lakin türklər heç vaxt bu ucaldılmış at abidələrinə sitayiş etməmişlər. Atı mğqəddəs, təmiz, pak hesab edən türklər, onu qurbanlıq kimi kəsmiş və onun ətinə yemişlər. Bu ənənə indi də bəzi türk bülgələrində davam etməkdədir. Türklər qartala da hörmətlə yanaşmışlar. Türk tədqiqatçısı Rafiq Üzdəkin yazdığına gürə bizim eramızdan 2 min il əvvəl bir türkün məzarından qartal heykəlinin pəncəsi tapılmışdır. Türklər bunu səcdə, ibadət kimi deyil, güc rəmzi kimi qəbul etmişlər. Türk tayfalarında Qurd da güc rəmzi kimi qiymətləndirilmişdir. İlk türk tayfaları olan "Güytürk" lər 'Boz qurdu' uğur, bolluq rəmzi kimi qəbul etmişlər. Hətta atalarını da qüvvətli, tədbirli 'Boz qurda' bənzətmişlər. Oğuz dastanlarının birində ailənin yaranması haqqında belə deyirdilər. Guya on say canavardan türəyən on oğlan doğulmuşdur. Oğlanların hər biri mağaradan çıxaraq qız qaçırmış və ailə ocağı yaratmışlar. Türklər hətta bəzi dastanlarında özlərinin qurd anadan türədiklərini də nəql etmişlər. "Orxon" abidələrinin birində qurdla əlaqədər belə bir yazı var: "Tanrı güc verdiyi üçün atam Xaqanın əsgərləri qurd kimi, düşmənin əsgərləri qoyun kimi imiş". Buradan da atın, qartalın, qurdun gücünü, çevikliyi və düzümlülüyünü əsas götürən qədim türk

---

¹"Türkün qızıl kitabı", Cild 1. Bakı 992

tayfaları uşaqlarının fiziki tərbiyəsiə xüsusi diqqət yetirmiş, onlara at çapmaq, qılnc oynatmaq, ox atmaq kimi cəldlik, güc və bacarıq tələb edən təmrinləri aşılamağa çalışmışlar. Türklər eləcə də, uşaqlarıpa qurd kimi qorxy bilməmək, at kimi dözümlü və güclü olmağı öyrətmişlər.

Qədim türklərin həyat və məişətləri əmək üzərində qurulduğı üçün onlar bu keyfiyyəti nəsilədən - nəslə uşaqlarına aşılamağa çalışmışlar.

IV əsrdən VII əsrə kimi bir-birinə qohum olan Hun, Savir, Əlyandur, Türküt, Xəzər və s. türk tayfaları məhsuldar torpaqlar və otlqlar uğrunda mübarizə aparmışlar. Bu mübarizə prosesində döyüş və əmək alətləri təkmilləşdirilmiş və yeniləşdirilmişdir. Türkün hər biri özlüyündə birləşərək, eyni Türk həm döyüşçü, həm mehtər, həm dəmirçi, həm nalbənd. Həm çoban, həm əkinçi, həm maldar olmuşdur. Ardıcıl tərbiyə prosesi üçün xüsusi müəssisələr olmadığından türk qəbilələri döyüş və əmək alətləri hazırlamaq bacarıq və vərmişliii gənc nəslə aşılamaqda üz peşələrini övladlarına öyrətmək yolu ilə uşaqlarını tərbiyə etməyə çalışmışlar. Türk tayfalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət olmuşdur ki, onlar qazlarla oğlanlar arasında kəskin fərq qoymamış, qızlara da at minmək, ox atmaq, ov etmək kimi işləri öyrətmişlər. Əmək türkün əsas keyfiyyəti olduğu üçün türklər dünya xalqları içərisində zəhmətkeş xalq kimi səciyyələnmişlər.

Qədim türklər uşaqlarını üç inam üzərində tərbiyə etmişlər:

1. Təbiət qüvvələrinə inam. Qədim türklər uşaqlarını uca raya, su mənbələri, dəniz, dəmir qılnc, göy gurultusuna, şimşək və s. kimi təbiət hadisələrinə inam üzərində tərbiyə edərək, təbiət hadisələrinə hüsnü rəqbət bəsləməyi, bu hadisələrdən qorxmamağı öyrətmişlər. Qədim türklər çalışmışlar ki, təbiət hadisələri kulta çevrilməsin.

2. Ata kultu. Qədim türklərdə evin böyüyü kimi Ataya "Od ocağı", yəni od və ocağın sahibi deyiblər. Ailədə ata tərbiyə nümunəsi hesab edilmişdir. Türk ataları uşaqlarını tərbiyə edərkən deyirdilər: "Sizə ancaq atanızın malı deyil, həm də onun şərəf və ləyaqəti qalır". Qədim türklərdə oğulu ata, qızı ana tərbiyə etməli idi. Türklərdə atanın ən müqəddəs vəzifələrindən biri oğlunu evləndirmək idi. Əgər ata oğlunu evləndirmirsə, oğul atadan evlənmək haqqını zorla ala bilərdi. Xalq arasında bu normal hal hesab edilirdi. Qədim türk

adətlərinə güərə ailə süfrə başına birgə oturmali və süfrəyə ilk dəfə qoyun baş-ayağı gəlməli idi. Ailənin başçısı kimi qoyunun başı ataya verilməli idi. Süfrədə heç kəsin atadan qabaq əlini xürəyə vurmağa ixtiyarı yox idi. Türk xalqlarında uşaqlar atalarına beyğk hümrətlə yanaşmışlar. Ona güərə ki, türk ataları məişət pozğunluğuna yol verməmiş və onlar uşaqları üçün namus, qeyrət, kişilik, cürət və gözəllik nümunəsi olmuşlar. Türk ataları ailə özlərini iqtisadi cəhətdən təmin etmək üçün gecə-gündüz çalışmış və bu yolda heç bir çətinlikdən, əzab və əziyyətdən çəkinməməyi özlərinin müqəddəs borcu hesab etmişlər. Ona güərə də türk gəncləri atalarına böyük ehtiramla yanaşaraq onların yanında artıq danışmamaq, ədəbsiz danışıklara yol verməmək, atadan qabaq nahara başlamamaq və s. kimi ədəb qaydalarını gözləməklə yanaşı, atalarının nümunələrini təqlid etməyə çalışmışlar. Bu səbəbdən də türk övladları atalarına piramida, heykəl, böyük məzar, mərmər yazılı daşlar ucaltmaqla onların xatirələrini əbədləşdirmişlər. Türk xalqlarında ataya olan bu hörmət nəsil-dən-nəslə keçərək bizim zəmanəyədək gəlib çıxmışdır.

3. Göy Tanrı (Göy Allahı) Qədim türklər günəş, ay və ulduzları uşaqlarına allah deyil, sadəcə əziz varlıq kimi mənimsətmişlər. Türklər Göy Tanrını bütün Göy özü hesab edir və uşaqlarına başa salırdılar ki, bütün həyata can verən, onu geri alan, insanları cəzalandıran və bağışlayan da Göy Tanrıdır. Kim Göy Tanrıya yalvararsa, onun ömrü uzanar, mal qarası, atı, var-düvləti çoxalar. Türklər uşaqlarını ağac, daş, kəsək, gildən düzəldilmiş əfsanəvi fiqurlar kimi ayrı-ayrı Bütlərə deyil Göy Tanrıya səcdə etməyə üyrədirdilər. Türklərdə bir Allahın olması fikri İslamdan çox-çox qabaq olmuşdur. Türklərdə Göy Tanrıya inam yalanın, oğurluğun, mənəvi pozğunluğun qarşısını almaq üçün ən kəsərli mənəbə olmuşdur. Valideynlər uşaqlarını Göy Tanrıya inandırar və ən mğqəddəs and kimi "Göy Tanrı haqqı" deyərmiş. Bu and indi də Azərbaycanın Qərb zonasında işlənir.

Qədim türk xalqlarının özünəməxsus tərbiyə tarixi olmuşdur. Məşhur türk tədqiqatçısı Ziya Göyalp¹ yazırdı ki, əgər qədim yunanlar estetikada, romalılar hüquqda, israil və ərəblər dində, fransızlar ədəbiyyatda, anqlə-saksonlar iqtisadiyyatda, almanlar musiqi və metafizikada birinci olmuşlarsa, türklər əxlaqda birincilik qazanmışlar. Qədim türk tayfalarında ailə əxlaqı birinci yerə çəkildiyindən əsl-

---

Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1990,1991.

nəcabətə xüsusi diqqət yetirilirdi. Atanın əsl-nəcabəti axtarıldığı kimi, ananın da əsl-nəcabətinə eyni dərəcədə diqqət yetirilirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi türklərdə Ata Kultu olduğundan ata ocağı da müqəddəs sayılmışdır. Ona görə də ata evi heç zaman boş qalmamalı və onun evindən tüstü çıxmalı idi. Əgər evin böyük oğulları ata evini tərk edərsə, kiçik oğul evin çırağını yandırmalı, keşiyini çəkməli və evin ocağını qalamalı idi. Ailə ocağı müqəddəs olduğundan türklər bir adama qarşı etdikdə "Göürüm evinin çırağı sönsün" deyərlərmiş.

Qədim türklər ailəni, torpağı və Vətəni müdafiə etməyi qeyrət, namus hesab edərək uşaqlarını həvəslə əsgər vermişlər. Türk ailələri üzləri çılpaq qalsa da, axırncı isti paltarını, son tikələrini əsgər gedən uşaqlara vermişlər. Bu adət və ənənə nəsildən nəsələ bizim zamanəyə qədər gəlib çıxmışdır.

Ziya Koyalp Qədim Türk tayfalarının danışarkən onu 1. ə Vətən əxlaqı, 2. Ailə əxlaqı, 3. Məslək əxlaqı, 4. Cinsi əxlaq, 5. Mədəni əxlaq və beynəlmiləl əxlaq kimi səciyyələndirmişdir.

1. Vətən əxlaqı. Qədim Türklərdə bu əxlaq çox güclü olduğundan onlar bu yolda hər şeydən, həqqa həyatlarından belə keçməyə hazır olmuşlar. Böyük hun imperatoru Mete gəncliyində qüvvətli Tunquzlarla qonşu olmuşdur. Tunquzlar güclərindən sui-istifadə edərək Meteyə qoşqu üçün 60 at və arvadını verməyi əmr edirlər. Mete əmrə tabe olub Tunquzların istəyini yerinə yetirir. Metenin getdikcə qüvvətləndiyini gürən Tunquzlar ondan ucqar bir yerdə tamam yararsız, balaca bir torpaq sahəsi istəyirlər. Bunun əvəzində arada olan düşmənçiliyi götürməyi vəd edirlər. Metenin əyanlarından bir neçəsi deyir ki, atanı və arvadını verəndən sonra balaca yararsız torpaq nədir ki, onu Tunquzlara verməyəsən. Bunu eşidən Mete bərk əsəbiləşib "At və arvad şəxsi malım idi. Ona gürə onu verdim. Torpaq isə düvlətin malıdır. Onu kim verə bilər" deyir. Türk tayfaları gənc nəsildə Vətənə məhəbbət və hörmət tərbiyə etmək üçün hər zaman Vətənin torpağını, suyunu və dağlarını, onun gözəlliyini, əzəmətini mahnı və şeirlərində, naqıl və dastanlarında vəsf etmişlər. Məsələn, Dədə-Qorqudda dağları "ağaclı dağlar", "köksü gözəl dağlar", "gün doğan dağlar", "tara

---

¹Türk Kültür Tarixinə giriş. VII kitab. Ankara 1984.

dağlar", "qarlı, buzlu dağlar", "otlu, yaylaqlı dağlar", "uca dağlar" adlandırmışlar. Dədə-Qorxud qeyrət sahibi olan oğullarını Tara dağın yüksəyi oğul", Qanlı suyun daşqını oğul" adlandırmışdır. Bu mğnasibətlə Dədə-Qorxud dastanında deyilirdi:

"Qarşı yatan qar dağını aşmağa gəlmişəm!
Axıntılı qorxulu suyunu içməyə, gəlmişəm!
Gen ətəyinə, dar qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm!"

Vətən torpağını möhkəm arxa, onun datğşı, suyunu qüvvət rəmzi hesab edən türk tayfaları üz uşaqlarını mərd, mənəvi güzəl, qorxmaz, ox və nizədən məharətlə istifadə edən atıcı, düşmən üstünə ölümdən qorxmadan gedən nər kimi tərbiyə etmişlər. Cahiz Türklərin fəzilətləri" əsərində yazırdı ki, Xəlifə sərkərdədən sual edir ki, 100 nəfər hazırlıqlı ərəb əsgəri qalib gələr yoxsa, 100 nəfər türkmü? Sərkərdə hömeyd bildirir ki, mən ərəb olsam da, ədalət naminə deməliyəm ki, türklər daha çəsurdurlar. Onların atdığı oxun biri də boşa çıxmır. Türklərin atın üstündə sağa-sola, aşağı-yuxarı, qabağa-dala atdıqları oxun hamısı hədəfə dəyir. Elə bil türkün 6 gözü var. Döyüşdə Xorasanlılar geriye qaça bilər, ancaq Türk heç vaxt geriye qaçmaz. Türkün qarşısına çay çıxdıqda heç vaxt keçid axtarmır. Onu vətən, düşməni məhv etmək düşündürdüyündən istənilən yerdən keçir. Türk əsgərinin qanunu onun vətəni, namusu, qeyrətli qəlbi və türklüyüdür. Makedoniyalı İskəndər deyib ki, mən Türklərə hücum etməyə cürət etmərəm. Əlxəib adlı bir alim deyib ki, Türkə toxunan xeyir tapmaz.

Bir sıra tarixçilərin dediyinə görə Vətənin DÖVLƏT mənasında işlədilməsi ilk dəfə türklərdə müşahidə edilib. Türklər üz uşaqlarına tərbiyə verərkən demişlər: "Vətən atalardan qalan müqəddəs bir varlıqdır". Bir Hun Xaqani demişdir: "Atalarımın qalan torpağı heç kimə vermərəm". Qədim trklər üçün Vətən torpağını, yaşadığı yeri və suyu qoyub getmək namussuzluq, qeyrətsizlik və Cinayət hesab edilərmiş. Türk üvladları vətənlərinə dərin keklərlə bağlı olduğundan ən ağır dəqiqələrdə belə üz torpaqlarından heç yerə tərpnəmmişlər. Göytürklərdə müqəddəs torpaqlarına ibadət

Cahiz (Əbu Osman Əmr bin Bəhr əl-Cahiz) 776-869. Zöncidən törəmiş ərəb yazıçısıdır. Onun siyasət, ritorikaya, tarixə dair bir çox əsərləri var. Cahiz əsərlərində türkləri xüsusi vəsf etmiş və ovların məziyyətlərini isapə fífəzail əl-ətrak" və "Mənaqib-ət-Türk" əsərlərində güstərmişdir.

etmək, ata ruhlarına qurban kəsmək kimi gəncləri vətənə bağlayan rituallar da olmuşdur. Vətən torpağı müqəddəs sayıldığından qədim türklərdə qazlar ərə gedərkən, qaynana və qaynatanın içdiyi bulağa ziyarət edər və ora gümüş pul tullayırlarmışlar.

Türk xalqlarında vətən əxlaqı nəsildən-nəslə uşaqlarda tərbiyə olunmuşdur. Türk xalqlarının folklorunda deyilir:

Əzizim vətən yaxşı
Geyməyə kətan yaxşı
Gəzməyə qərib ölkə
Ölməyə Vətən yaxşı

və yaxud "Vətənə gəldim imana gəldim".

Türk xalqlarının Vətən əxlaqı tərbiyəsi müasir türk şairlərinin şe'rlərində də özünün əksini tapmışdır. Azərbaycanın böyük şairi A.Səhhət yazırdı:

Vətəni sevməyən insan olmaz
Olsa, o kəslərdə vicdan olmaz. və s.

2. Peşə əxlaqı. Arxeoloji qazıntılar zamanı türk ərazisindən çoxlu mis, dəmir, qızıl, gümüş, və s. faydalı qazıntılardan düzəldilmiş silah, əkin alətləri, qadın kəmərləri, zin'ət şeyləri tapılmışdır. Qədim türk freskolarında qadınların qaş-daşları, zin'ət şeyləri əks olunmuşdur. By qiymətli, incə, zərif əşyaların hamısı türk sənət peşəkarlarının məhsulu olmuşdur. Qədim türklər peşələrə yüksək qiymət verdiklərindən, peşə öyrətmək sənəti onların arasında geniş yayılmışdır. Türklər xalq arasından çıxan peşələrə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Peşələrin öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirən türk tayfaları, peşə öyrədənələr nəzarət etmək üçün onlara xüsusi təlimat da hazırlamışdır. By təlimata görə peşə öyrətməkdə vicdansızlığa yol verənlərə xəbərdarlıq, töhmət, müvəqqəti və yaxud ömürlük öz sənəti ilə məşğul olmağı qadağan etmək kimi cəza növləri verilirdi.

3. Ailə əxlaqı. Qədim türklər ailənin soy kökünə ciddi əhəmiyyət vermişlər. Soya həm ata, həm də ana tərəfindən qohum olanlar daxil idilər. Qədim Türklərdə soyluq yuxarıda qeyd

etdiyimiz kimi təkcə ata tərəfindən deyil, həm də ana tərəfindən olmalı idi. Türklərdə Xaqan (yəni dövlət başçısı) olmaq istəyən hər bir şəxs üçün həm ata, həm də ana tərəfindən eyni soya və sülaləyə mənsub olması lazım idi. Türklərdə soy adları ailə adlarını daşımışdır. Məsələn, Səfəroğulları, Həsənoğulları və s. Qədim türklərdə ailədə ata nəfuzu böyük olsa da, heç vaxt patriarxal ailələrdə olduğu kimi, ana haqqı tapdalanmamışdır. Türk ailələri uşaqlarının tərbiyəsinə ciddi diqqət yetirərək onları vətəndaşlıq hüququ qazanmağa hazırlamışlar. Vətəndaşlıq hüququ almaq üçün isə türk uşaqları həddi-buluğa çatdıqda bir qəhrəmanlıq nümunəsi göstərməli idilər. Uşaqlara vətəndaşlıq hüququnu ağsaqqallardan ibarət təşkil edilmiş "el məclisi" verirdi.

Türklərdə ailə uşaqlarını iqtisadi cəhətdən təmin etməli idi. Ona görə də evlənən gənclərə ata-ana varından müəyyən pay ayırmalı idi. Ancaq bu pay başqa xalqlarda olan kimi valideynlər öldəndən sonra yox, onlar sağ ikən ayrılırdı.

Qədim türklər ailənin mühkəm olması üçün evlənmə prosesinə də ciddi diqqət yetirmişlər. Bəkarətin İslamiyyətdən qabaq olmasına baxmayaraq türklərdə Bəkarətin qızı Kalımla, dul və yaşlı arvadı pul ilə almaq adəti var idi. Bu adət indi də bir sıra orta Asiya türklərində qalmaqdadır.

Qədim türklərdə ərə gedən qızlar evə cehiz gətirirdilər. Oğlanla qızın varı birləşərək mal yiyəsi olurdular. Türklərdə yenicə evlənənlər üçün ağ çadır qururdular. Dul qalmış gəlinlər üçün ağlaşmada deyərtilər: "Ağ çadırı qoyub, tara çadıra gedən qız". Qədim türklərdə atadan sonra ailənin başçısı və uşaqların sahibi dul ana olduğu üçün, ana atanın bütün qohumlarından üstün tutulurdu. Atanın mal-düvləti ananın ixtiyarına keçirdi. Əgər dul qadın yoxsuldursa, arvadı və uşaqları kiçik qardaş öz himayəsinə götürməli idi.

Qədim türklərdə evin ağası kişi, gəlin də evin xanımı idi. Türklər ailədə qadınlara xüsusi hörmət göstərmişlər. Səyahət zamanı türk arvadları arabalarda gedər, kişilər isə ayaqla addımlayardılar. Türk qadınları cinsi pozğunluğa yol verməmişlər. Türk tayfalarında ismətini qorumamış qadınlara Doğum zamanı heç kəs kömək göstərməzmiş. Türk qadınları əxlaqlı olduqları kimi cəsur, qorxmaz, kişilər qədər hünərli olub at minmiş və silah işlətməmişlər. Türk xanımları, şahzadələri heç vaxt boş, mənasız həyat keçirməmiş, zəhmətlə məşğul olmuşlar. Varlı qadınlar avara, gərəksiz meyllərdən çəkinmək üçün ən yaxşı vasitə toxumağı və tikməyi hesab edirdilər. Şahzadələrdən biri demişdir ki, bizim əl işləri

ilə məşğul olmağımız soyumuz üçün ləkə yox, bəlkə də böyük bir şərəfdir. Türk qadınları belə düşünür və üz uşaqlarını da əməli həyata belə hazırlayırdılar. Qədim türk ailələri uşaqların tərbiyəsinə ciddi diqqət yetirmişlər. Kaşkari "Divani-Lügəti-İt Türk" əsərində yazırdı "Türklər uşaqlarını gəzməyə çıxarmağı lazım bilir, onları meyvə toplamağa, ağac silkələməyə (çırpmağa), çöl heyvanları ovlamağa aparır və günlərini sevinclə keçirirlər ". Kaşkari yenə də orada yazırdı: "Türklər uşaqlarına ailədə belə nəsihət verirdilər; 'Ey oğul, məndən nəsihət al, o zamana kimi ədəb və tərbiyə öyrən ki, tək məmləkətin böyüyü olasan, onlar arasında ədəb və hikmətin yayvşa¹". Ailə əxlaqında təhsilə, elmə yüksək qiymət verən türklər uşaqlarına nəsihət verərkən deyirdilər: 'Ey oğul, oxu ki, üzündə olan səfaləti dəf edəsən. Qoyut unu (qovrulmuş buğda unu) olan bir kimsə unu bəhməzə qatar, ağılı olan kəs öygd-nəsihət qəbul edər²". Uşaqlarına nəsihət edən ata deyərdi 'Oğurluğa getmədim, mənə elin malı yaraşmaz". Valideynlər uşaqlarına təhsil almağı, mərifətli olmağı öyrədərkən deyirdilər: 'Ey oğul, yağış dənələri quru yerə düşəndə yerdən çiçəklər çıxır, incə-mərcan çiçəklər açır, güllər bir-birilə görüşərək ətir saçır". Türk ailələrində valideynlər uşaqlarını xeyirxah, həlim olmağa, adamlarla ünsiyyət bağlamağa öyrədərkən deyirdilər: 'Oğlum, millət turş sifətli, hirsli adama baxmaz. Yumşaq xasiyyətli ol ki, adın hər yerdə çəkilsin". Və yaxud başqa bir nəsihətdə deyilirdi: 'Bir adam səni gülərlə qarşıladı, sən də onu gülərlə qarşıla, dilini qoru, dilində, sözündə və fikrində yaxşı danışmağı qərarlaşdır". Qədim türklər uşaqlarının əxlaq tərbiyəsində əmək məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirmişlər. Valideynlər uşaqlarına belə nəsihət verirdilər: "Zəhmət çəkməyənün dünyada yaşayışı yoxdur. Bir xeyirli iş görməsən, zaman keçər, ölüb gedərsən"⁴. Qədim türklər ailə əxlaqında uşaqlarının tərbiyəsini hər şeydən üstün tutmuş və çalışmışlar ki, uşaqları üçün namus, qeyrət, hünər, zəhmət nümunəsi olsunlar. Onlar uşaqlarından elmli, savadlı xalq adamı tərbiyə etməyi

---

¹ M.Kaşkari. "Divani-Lügəti-İt-Türk". Türk tarixi qurumu tərəfindən nəşr edilmişdir. Ankara, Cild 1, səh. 51.

²Yenə orada.

³Yenə orada.

⁴Yenə orada. Cild 1, səh. 81.

istəmişlər. Qədim türklərin ailə əxlaqı gözəllik, ədəb, böyüklərə hörmət, sözü nü yerinə yetirmək, sadəlik, öyünməmək, igidlik, mərdlik kimi sifətlər olmuşdur. Türklər uşaqların əxlaq tərbiyəsində yalan, başqasına zülm etmək, hərislik, açgözlük, içkiyə meyl, tərslik, inadçı olmaq, və s. kimi mənfi sifətlərə qarşı mübarizə aparmağı ailənin müqəddəs borcu hesab etmişlər.

4. Mədəni və şəxsi əxlaqa gəldikdə isə türklər ədalətli olmağı və adamlara yaxşılıq etməyi, bağlanmış müqavilələrə sadıq qatmağı, böyüklərə və keçmişinə höürmət etməyi əxlaqın əsas norması hesab etmişlər. Bu münasibətlə Kaşkari yazırdı ki, türklər uşaqlarına nəsihət edərkən deyirdilər: Sənə pislik edənə sən yaxşılıq et. Sənin yaxşılığın onu qul edər və yaxud, bir adam güyə tüpürərsə, üzünə düşər, böyüyə hörmətsizlik edənin üzünə qayıdar" . 'Keçmiş zamanlarda elm hikmət edən və qəhrəmanlıq səhifələrini vəsf edən adamlar vardı. Onlar çox nəsihətli sözlər deyirdilər. Onları anlamaqla insanın qəlbi açılır"²

5. Beynəlmiləl əxlaqı isə Qədim türklər adamların bir-birinə mehriban mğünasibətində, başqa millətlərin dini, siyasi mövcudiyyətinə hörmət etməkdə görürdüər. Qədim türklər həmişə ərazilərində yaşayan qeyri millətlərlə sğlh və əmin-amanlıq şəraitində olmuşlar.

Türk xalqlarının tərbiyə və mədəniyyət tarixindən danışarkən türk xalqlarını 2 qismə bölmək lazımdır. 1-ci qisim köçəri türklərdir. Bu köçərilər çox saylı əhali ilə geniş sahəli ərazilərə sahib olub, minlərlə xırda və iri buynuzlu heyvanları otarmaq üçgn bölgədən-bölgəyə köüç etmişlər. Bu köüçəri türklər uşaqlarına qoyuna, mala baxmaq, ilxı, sürü otarmaq, qoyun qırmaq, süd məhsullarını qəbilələr arası başqa yemək şeyləri ilə mübadilə etmək kimi, əmək vərdişləri aşılamişlar. Bunlardan əlavə uşaqlara gecələr çöüldə qalmaq, qurd-tuşdan qorxmamaq, etlah işlətmək kimi bacarıq və vərdişlər də aşılayırdılar. Köçəri uşaqları çox vaxt valideynlərini təqlid etmək yolu ilə həyata hazırlanırdılar. Bu küçəri türk tayfalarının bir hissəsi mənərəli, otlaq yerlərdə qalıb oturaq həyata keçib, həmin əraziləri özlərinin daimi yaşayış yerlərinə

---

¹ M.Kaşkari. "Divani-Lügəti-İt-Türk". Ankara, Cild 1, səh. 89.

² Yenə orada. Cild 1, səh. 81.

çevirirdilər. Oturaq həyata keçən türklər daş və ağac evlər, abidələr tikirdilər. 920-ci ildə (hicri tarixlə 308-ci ildə) Türküstana səfər edən İbn-Fadlan adlı bir elçi Er Rihlə" (Səyahətnamə) əsərində Türklərin bir Allaha sitayiş etdikləri, qızları açıq tərbiyə olunduqlarını, onların namuslu, qonaqpərvər və səxavətliyindən belə yazırdı: "Müsəlman olmayan türklərdən biri zülmə uğrasa və ya sevmədiyi bir şey görsə, başını səmaya qaldırır Bir Tenqrü" (Bir Allah deyərək müraciət edir... Türk qızları və qadınları yerli və kənar kişilərdən qaçmazlar. Gözlərini gizlətməzlər. əxlaqsızlıq etməzlər. Əgər onun əxlaqında balaca bir neqşan müşahidə etsələr onu iki parçaya bölürlər... Bir türkün yurdundan bir tanımadığı kəs keçərkən 'Mən sənə qonağınam, dəvələrimdən, heyvan və pullarımdan bu qədərə ehtiyacım var desə, türk qonağa istədiklərini verir¹". Qədim türklərdə qonağa xüsusi hörmət olduğundan onlar üçün "qonaq evi" tikmişlər. By evlərə bəzi türk qəbilələrində 'Saaamlığı" da demişlər. Qədim türklərdə "qonaq evi" düzəltmək ataların əmanəti olmuşdur. Bu evlər türklərdə insanlıq və əxlaq məs'uliyəti kimi qələmə verilmişdir. Qədim türklərdə qonaq evi tək-cə fərdi adamlar tərəfindən deyil, həm də dövlət tərəfindən tikilirdi. Belə evlərə karvansaralar deyirdilər. Karvansaralar, əsasən, ipək yolunun gətirdiyi olurdu. By karvansaralarda qonağa yüksək səviyyədə xidmət göstərilirdi. Marahlı burasıdır ki, türklər qonağa dinindən və milliyətindən asılı olmayaraq eyni münasibət göstərmişlər. Karvansaralarda qonağın atına və üzünə pulsuz xidmət göstərilirdi. Orada xəstələr üçün xüsusi yer ayrılır və hətta karvansaralarda kitabxanalar da olurdu. Qədim türk tayfalarından kələn qonaqlıq müvhumu İslamiyyət dövründə yüksək insanlıq mənasını kəsb etmişdir. Türklər qonaq evlərinə ürəkdən söhbət etmək, dərdi, sevgini, xoşbəxtliyi bölüşmək, mənəvi həzz alma yeri, həm də ac adamları doyurma; geyindirmək yeri kimi baxmışlar. Qədim türklərdə qonapim məcburiyyət olmayıb, mənəvi vəzifə hesab edilirdi. Qədim türk qəbilələrinin adətində gürə qonaq , "qonaq aş" verməyənləri cəzalandıra bilirdi. Qonaq ev sahibindən at və geyim şeyləri ala bilirdi. Bu şeylər qonağa deyil, qəbilə başçısına çatmalı idi. Qonaq aş" qonağın müvqeyinə və dərəcəsinə müvafiq verilirdi. Əgər, toğlu kəsiləcək qonağa oğlaq kəsilibsə, qonaq, evi tərək edə bilirdi. Yaxut türklərində qonaq ev sahibindən

---

¹"Türkün qızıl kitabı ". Cild 1. Bakı 1992.

yemək və yatmaq haqqı istəyə bilərdi. Qədim türklər qonağa böyük hörmətlə yanaşaraq deyirdilər: "Qonaq gəlsə, xoşbəxtlik gələr".

Uşaqlarına belə yüksək mənəvi sifətlər aşılayan, insanlara hörmət və məhəbbət tərbiyə edən türklər gənclərə başa salırdılar ki, əgər qonaq çağırırsansa, evi qaydaya sal, evdə səliqə-səhman, təmizlik et, elə şərait yarat ki, qonaq əlini xörəyə ürəklə uzatsın. Qədim türklər qonaq gedən və qonaq çağıranları 4 qrupa bölürdülər: Birinci qrupa hansı aşı çağırırsalar ona gedən, nə versələr onu yeyən və özü tək yeyib qonaq çağırmayan daxil idi. İkinci trup qonaqlağa gedən və çox nadir hallarda başqasını çağıranlardır 3-cü qrup nə qonaq gedən, nə də qonaq çağıranlardır. Türklər belələrini ölü insan hesab edirdilər. Onlarla dostluq etməyi məsləhət görmürdülər. Dördüncü qrupa isə az qonaq gedən, ancaq heyvan kəsən, başqalarını ürəkdən qarşılayanı daxil edirdilər. Bunlardan ən yaxşısı 4-cü hesab olunurdu. Belələrini tğrklər əsl kişi sayırdılar.

1. Ənənələr tərbiyə vasitəsidir.

Qədim türklər uşaqlarını səxavətli, mərd, məğrur tərbiyə etmək və türklülüyünü saxlamaq məqsədilə daima ata-baba ənənələrini gənc nəsle nümunə gətirir və onları yaşadırdılar. Məsələn, aş türklərdə ən hörmətli xörək olduğu üçün onlar toy aş, sünnət aş, oğlan doğuşu aş, sühbət aş, ölü aş, qəbilə başçıların ad günü, il günü aşı bişirərdilər. Türk valideynləri aşıların bu nüvlərinin hazırlanma yollarını uşaqlarına öyrədərdilər. Bu ənənə bizim zamanəyə qədər gəlib çıxmışdır. Türklər eləcə də evdən-evə aş və halva gündərərdilər. Bunlar gənc nəsli səxavətli tərbiyə etməklə yanaşı, onları qonşularla mehriban, dostluq şəraitində yaşamağa təhrik edərdi. Türklər uşaqlarına aş yemə mərasimində üzlərini necə aparmaq haqqında da təlimat hazırlamışlar:

1. Aşa birinci əlini uzatma. 2. Aşı saq əlinlə ye. 3. Sümüyi sümürmə. 4. Aşa başlayarkən Alahin adını çək. 6. Nə qədər tox olsan da verilən yeməyi ye. 5. Başqasının qarşısındakı yeməyə əlini uzatma. 7. Yavaş-yavaş ye və s.

Qədim türklər ata-babalarının məqrrurluq, toxluq kimi adət və ənənəsini saxlayarkən dilənçiliyə, rəzilliyə qarşı ciddi mübarizə aparmışlar. Dilənçilik etməyi karlara, taqətdən dğşmğşlərə, əlillərə rəva bilirdilər. Ata-baba adətlərinə çox hörmət və ehtiramla yanaşan türklər üz adətlərinə sadıq qalaraq onu əsrlərlə dəyişməmişlər. Göytürk Xaqanlarından biri Çin

imperatoruna belə yazmışdı: "Bizim adət ən'ənələrimiz çox qədim zamandan gəldiyi üçün onu dəyişdirməyə mənim gücüm çatmaz¹".

Burada sayılan türk xalqlarının yüksək mənəvi sifətlərinin, demək olar ki, əksər hissəsi bu gün də yaşayır. Məsələn, müasir dövrümüzdə hansı bir azərbaycanlının kənd evinə girsəniz, orada mütləq qonaq otağı görəcəksiniz. Ev sahibi evində hər nə yaxşı varsa (yorğan-döşək, yastıq, mebel), bu otağa yığır. Ola bilər ki, qonaq heç bir zaman gəlib çıxmasın, lakin yenə də qonaq otağı öz səhmanını pozmamalıdır.

Əbu-Dulaf adlı başqa bir elçi 942-ci ildə (hicri ilə 331-ci ildə) türk ellərini gəzdikdən sonra "Səyahətnamə" adlı əsərində türk tayfalarını belə vəsf etmişdir: "Oğuzların yanına vardım... Bu Oğuz şəhərində daşdan, ağaçdan, qamışdan tikilmiş, içində Büt olmayan məbədlər də var. Hindistan və Çinlə ticarət əlaqələri yaparlar... İnak, qoyun və keçi əti yeyirlər. Kəndandan, qumaşdan və ya kürkdən tikilmiş paltarlar geyirlər. Yunlu qumaş geyinməzlər... Büyük bir hökmdarları var". Əl-Mərvazi adlı başqa bir səyyah yazırdı ki, "Türklər böyük bir millətdir. Onların bir qismi şəhər və kəndlərdə, qalanları isə küçəri həyat sürürlər²". Bu səyyahətnamələrdən aydın olur ki, türklər bir sıra bəd əməlli tarixçilərin qələmə verdiyi kimi ancaq köçəri deyil, öz adət ənənələrini saxlayıb onları təkmilləşdirən xalq olmuşdur.

2. Bayramlar, idman, milli oyunlar tərbiyə vasitəsidir.

Hər xalqın mədəniyyətini müəyyənləşdirən onun dili, adət və ənənələridir³. Əsrləri addımlayıb gələn dil və ənənələr zor ilə dəyişə bilməz. Ənənə ancaq ictimai inkişaf prosesində, hər xalqın milli xüsusiyyətlərinə və onun ruhuna müvafiq şəkildə dəyişə bilər. Mədəniyyət və ənənələrin bu yolla dəyişməsi hər xalqın milli mədəniyyətinin inkişafı, zənginləşməsi və mühkəmlənməsi üçün əsas şərt ola bilər.

---

¹ Professor Doktor Bahəddin Ükəl. "Dünəvdən bu günə". İstanbul 1988. ²Türkün qızıl kitabı", Birinci kitab, Bakı 1992.

³ Prof. Dr. Abdulhalük M.Zay - Turk Ergenekon bayramı Nevruz - Ankara 1989

Tarixdə hər xalqın öz adət və ənənələrini nəsildən-nəslə verərkən özünün yaratmış olduğu rəvayət, epos, dastan, atalar süzlərinin küməyi ilə həmin xalqın tərbiyə və əxlaqi anlayışlarını ümumiləşdirmiş və onları qanun şəklinə saraq gənc nəsli yüksək mənəvi sifətlərə sahib olmağa alışdırmışlar. hər xalqın milli mədəniyyətinin inkişafı və zənginləşməsinə kümək edən amillərdən biri də din olmuşdur. Müqəddəs bir varlığa inam insanların əqidə və düşüncəsini mühkəmləmiş, təmizlik, doğruluq, xeyirxahlıq, saflıq kimi əxlaqi sifətlərin yaranması üçün əsas olmuşdur. Xalqın mədəniyyətini inkişaf etdirmək və gənc nəsli yüksək mənəvi sifətlərdə tərbiyə etmək üçün xalqın mədəniyyətini qorumaq, atababadan qalan bayramları, milli oyunları üzə çıxarıb təkmilləşdirmək lazımdır. Türk xalqlarında bayramlar çox cüzi dəyişikliklərlə hamısında eyni formada olmuşdur, daha doğrusu, bayramlar türk xalqlarının ortaq malıdır. Lap qədim zamandan mövcud olan bayramlar milli və dini inamdan, təbiət hadisələrinə münasibətdən, insanların xatirələrindən yaranmışdır. Türk bülkələrində qədim bayramlar kollektiv ova getmək, yazın gəlişini qarşılamaq, məhsul yığıcı günündə şənlənmək, toy mərasimləri və s. olmuşdur. Məsələn, qədim bayramlardan olan Novruz müxtəlif bölgələrində "Yeni il". İl başı", "Yeni gün" kimi adlansa da, mahiyyət və məzmun e'tibarı ilə hamısında eyni şəkildə olmuşdur.

Qədim türklərdə bayram termini xalq arasında gülmək, sevinmək, bir yeri gül-çiçəklə bəzəmək kimi anlaşılmışdır. Qədim Türk ərazilərində bayramların 3 forması olmuşdur: 1. Fərđi. 2. Dini. 3. Milli.

1. Fərđi bayramlar. Uşağın anadan olduğu gün, sünnət toyu və evlənmə mərasimidir.

2.Dini bayramlar. Ramazan, qurban bayramlarıdır.

3Milli bayramlar. Xalqın milli hissindən doqan, xalqa sevinc gətirən, xalqı bir amal uğrunda birləşdirən bayramlardır. Məsələn, qələbə bayramları, xırman döyülüb anbarlara yığılan gün, məhsul bayramı, yazın gəlişini bildirən gün və s.

Türk xalqlarında ən çox qeyd olunan Bahar bayramı olmuşdur. Hələ vaxtı ilə Mahmud Kaşkari "Divani-Lügəti-İt-Türk" əsərində yazın gəlişini belə vəsf edirdi: "Sular çoxaldı, qarlar əridi, dağ banşarı görünməyə başladı, yerin nəfəsi sinməyə başladı, heyvanlar qızışdı, çiçəklər açdı, dağların xalq qumaş sərildi, mat-qara çoxaldı". Türk xalqlarının bahar bayramı tərbiyə nüqqeyi-nəzərindən olduqca zəngindir.

I FƏSİL

İSLAMDAN ƏVVƏLKİ TÜRKLERDƏ TƏRBIYƏ

Qədim türk tayfaları istər İslamdan əvvəl, istərsə də İslamdan sonra heç bir zaman Bütlərə inanmamışlar. Onlar Büt yaratmamış və yaratdıqlarını da hey vaxt ilahiləşdirməmişlər. Halbuki Şumerlər, Misirlilər, Yunanlar, Romalılar, İranlılar və sairələri ən böyük heykəl və abidələri «Bütlərə» həsr etmişlər. Türklər isə nə canlı, nə də cansızlara sitayiş etmədikləri üçün məbədli də olmayıb. Türklərin əsas inandıqları şey Göy və Yer olmuşdur. Ona görə də onların uşaqları dünyəvi adamlar kimi tərbiyə edilmiş və islamiyyəti heç bir zor olmadan qəbul etmişlər.

Bəzi tədqiqatçılar elmi «axtarışlarında» dərinliyə varmadan sübut etməyə çalışmışlar ki, guya türklər də bütperəstlər kimi, «Ata», «Qurda», «Qartala» ibadət etmişlər. Ancaq bu əslində belə olmamışdır. Türklər ömür boyu at belində gəzdiyindən, at onların ağır gününün yoldaşı olmuşdur. Türklərdə ata xüsusi hörmət olduğundan, ehtiram əlaməti kimi bəzi yerlərdə ona heykəl ucaltmışlar. Lakin türklər heç vaxt bu ucaldılmış at abidələrinə sitayiş etməmişlər. Atı müqəddəs, təmiz, pak hesab edən türklər, onu qurbanlıq kimi kəsmiş və onun ətini yemişlər. Bu ənənə indi də bəzi türk bölgələrində davam etməkdədir. Türklər qartala da hörmətlə yanaşmışlar. Türk tədqiqatçısı Rafiq Özdəkin yazdığına görə bizim eramızdan əvvəl iki min il bundan əvvəl bir türkün məzarından qartal heykəlinin pəncəsi tapılmışdır. Türklər bunu səcdə, ibadət kimi deyil, güc rəmzi kimi qəbul etmişlər. Türk tayfalarında Qurd da güc rəmzi kimi qiymətləndirilmişdir. İlk türk tayfaları olan «Göytürk»lər «Boz qurdu» uğur, bolluq rəmzi kimi qəbul etmişlər. Hətta atalarını da qüvvətli, tədbirli «Boz qurda» bənzətmişlər. Oğuz dastanlarının birində ailənin yaranması haqqında belə deyirdilər. Guya on say canavardan törəyən on oğlan doğulmuşdur. Oğlanların hər biri mağaradan çıxaraq qız qaçırması və ailə ocağı yaratmışlar. Türklər hətta bəzi dastanlarında özlərini qurd anadan törədiklərini nəql etmişlər. «Orxon» abidələrinin birində qurdla əlaqədar belə bir yazı var: «Tanrı güc verdiyi üçün atam Xaqanın əsgərləri qurd kimi, düşmənin əsgərləri qoyun kimi imiş». Buradan da atın, qartalın, qurdun gücünü, çevikliyi, hücumçul və dözümlülüyünü əsas götürən qədim türk tayfaları uşaqlarının fiziki tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmiş, onlara at çapmaq, qılınca oynatmaq, ox atmaq kimi cəldlik, güc və bacarıq tələb edən təmrinləri aşılamağa çalışmışlar. Türklər eləcə də, uşaqlarına qurd kimi qorxu bilməmək, at kimi dözümlü və güclü olmağı öyrətmişlər.

Qədim türklərin həyat və məişətləri əmək üzərində qurulduğu üçün onlar bu keyfiyyətləri nəsildən-nəslə uşaqlarına aşılamağa çalışmışlar.

IV əsrdən VII əsrə kimi bir-birinə qohum olan Hun, Savir, Əlyandur, Türküt, Xəzər və s. türk tayfaları məhsuldar torpaqlar və otluqlar uğrunda mübarizə aparmışlar. Bu mübarizə prosesində döyüş və əmək alətləri təkmilləşdirilmiş və yeniləşdirilmişdir. Türkün hər biri özlüyündə birləşərək eyni Türk həm döyüşçü, həm mehtər, həm dəmirçi, həm nalbənd, həm çoban, həm əkinçi, həm maldar olmuşdur. Ardıcıl tərbiyə prosesi üçün xüsusi müəssisələr olmadığından türk qəbilələri döyüş və əmək alətləri hazırlamaq bacarıq və vərdişlərini gənc nəsle aşılamaqda öz peşələrini övladlarına öyrətmək yolu ilə uşaqlarını tərbiyə etməyə çalışmışlar. Türk tayfalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarət olmuşdur ki, onlar qızlarla oğlanlar arasında kəskin fərq qoymamış, qızlara da at minmək, ox atmaq, ov etmək kimi işləri öyrətmişlər. Əmək türkün əsas keyfiyyəti olduğu üçün türklər dünya xalqları içərisində zəhmətkeş xalq kimi səciyyələnmişlər.

Qədim türk uşaqlarını üç inam üzərində tərbiyə etmişlər:

1. Təbiət qüvvələrinə inam. Qədim türklər uşaqlarını uca qaya, su mənbələri, dəniz, dəmir qılınca, göy gurultusuna, şimşək və s. kimi təbiət hadisələrinə inam üzərində tərbiyə

edərək, təbiət hadisələrinə hüsnü-rəğbət bəsləməyi, bu hadisələrdən qorxmamağı öyrətmişlər. Qədim türklər çalışmışlar ki, təbiət hadisələri kulta çevrilməsin.

2. Ata kultu. Qədim türklərdə evin böyüyü kimi Ataya «Od ocağı», yəni od və ocağın sahibi deyiblər. Ailədə ata tərbiyə nümunəsi hesab edilmişdir. Türk ataları uşaqlarını tərbiyə edərək deyirdilər: «Sizə ancaq atanızın malı deyil, həm də onun şərəf və ləyaqəti qalır». Qədim türklərdə oğlu ata, qızı ana tərbiyə etməli idi. Türklərdə atanın ən müqəddəs vəzifələrindən biri oğlunu evləndirmək idi. Əgər ata oğlunu evləndirmirsə, oğul atadan evlənmək haqqını zorla ala bilərdi. Xalq arasında bu normal hal hesab edilirdi. Qədim türk adətlərinə görə ailə süfrə başına birgə oturmalı və süfrəyə ilk dəyər qoyun baş-ayağı gəlməli idi. Ailənin başçısı kimi qoyunun başı ataya verilməli idi. Süfrədə heç kəsin atadan qabaq əlini xörəyə vurmağa ixtiyarı yox idi. Türk xalqlarında uşaqlar atalarına böyük hörmətlə yanaşmışlar. Ona görə ki, türk ataları məişət pozğunluğuna yol verməmiş və onlar uşaqları üçün namus, qeyrət, kişilik, cürət və gözəllik nümunəsi olmuşlar. Türk ataları ailə üzvlərini iqtisadi cəhətdən təmin etmək üçün gecə-gündüz çalışmış və bu yolda heç bir çətinlikdən, əzab və əziyyətdən çəkinməməyi özlərinin müqəddəs borcu hesab etmişlər. Ona görə də türk gəncləri atalarına böyük ehtiramla yanaşaraq onların yanında artıq danışmamaq, ədəbsiz danışqlara yol verməmək, atadan qabaq nahara başlamamaq və s. kimi ədəb qaydalarını gözləməklə yanaşı, atalarının nümunələrini təqlid etməyə çalışmışlar. Bu səbəbdən də türk övladları atalarına piramida, heykəl, böyük məzar, mərmər, yazılı daşlar ucaltmaqla onların xatirələrini əbədiləşdirmişlər. Türk xalqlarında ataya olan bu hörmət nəsil-dən-nəslə keçərək bizim zəmanəyədək gəlib çıxmışdır.

3. Göy Tanrı (Göy Allahı). Qədim türklər günəş, ay və ulduzları uşaqlarına allah deyil, sadəcə əziz varlıq kimi mənimsəmişlər. Türklər Göy Tanrını bütün Göy üzünü hesab edir və uşaqlarına başa salırdılar ki, bütün həyata can verən, onu geri alan, insanları cəzalandıran və bağışlayan da Göy Tanrıdır. Kim Göy Tanrıya yalvararsa, onun ömrü uzanar, mal-qarası, atı, var-dövləti çoxalar. Türklər uşaqlarını ağac, daş-kəsək, gildən düzəldilmiş əfsanəvi fiqurlar, ayrı-ayrı Bütlərə deyil, Göy Tanrıya səcdə etməyi öyrədirdilər. Türklərdə bir Allahın olması fikri İslamdan çox-çox qabaq olmuşdur. Türklərdə Göy Tanrıya inam yalanın, oğurluğun, mənəvi pozğunluğun qarşısını almaq üçün ən kəsərli mənbə olmuşdur. Valideynlər uşaqlarını Göy Tanrıya inandırır və ən müqəddəs and kimi «Göy Tanrı haqqı» deyərmiş. Bu and indi də Azərbaycanın Qərb zonasında işlənir.

Qədim türk xalqlarının özünəməxsus tərbiyə tarixi olmuşdur. Məşhur türk tədqiqatçısı Ziya Göyalp yazırdı ki, əgər qədim yunanlar estetikada, romalılar hüquqda, israil və ərəblər dində, fransızlar ədəbiyyatda, anqlo-saksonlar iqtisadiyyatda, almanlar musiqi və metafizikada birinci olmuşlarsa, türklər əxlaqda birincilik qazanmışlar. Qədim türk tayfalarında ailə ilə əxlaq birinci yerə çəkildiyindən əsil-nəcabətə xüsusi diqqət yetirilirdi. Atanın əsil-nəcabəti axtarıldığı kimi ananın da əsil-nəcabətinə eyni dərəcədə diqqət yetirilirdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi türklərdə Ata Kultu olduğu kimi ata ocağı da müqəddəs sayılmışdır. Ona görə də ata evi heç zaman boş qalmamalı və onun evindən tüstü çıxmamalı idi. Əgər evin böyük oğulları ata evini tərk edərsə, kiçik oğul evin çırağını yandırmalı, keşiyini çəkməli, və evin ocağını qalamalı idi. Ailə ocağı müqəddəs olduğundan türklər bir adama qarşı etdikdə «Görüm evinin çırağı sönsün» deyərmiş.

Qədim türklər ailəni, torpağı və Vətəni müdafiə etməyi qeyrət, namus hesab edərək uşaqlarını həvəslə əsgər vermişlər. Türk ailələri özləri çıpaq qalsa da, axırncı isti paltarını, son tikələrini əsgər gedən uşaqlara vermişlər. Bu adət və ənənə nəsil-dən-nəslə keçərək bizim zəmanəyə qədər gəlib çıxmışdır.

Ziya Göyalp Qədim türk tayfalarının əxlaqından danışarkən onu 1. Vətən əxlaqı, 2. Ailə əxlaqı, 3. Məslək əxlaqı, 4. Cinsi əxlaq, 5. Mədəni əxlaq və beynəlmiləlxlaq kimi səciyyələndirmişdir.

1. Vətən əxlaqı. Qədim türklərdə bu əxlaq çox güclü olduğundan onlar bu yolda hər şeydən, hətta həyatlarından belə keçməyə hazır olmuşlar. Böyük Hun imperatoru Mete gəncliyində qüvvətli tunquzlarla qonşu olmuşdur. Tunquzlar güclərindən sui-istifadə edərək Meteyə qoşqu üçün 60 at və arvadını verməyi əmr edirlər. Mete əmrə tabe olub, Tunquzların istəyini yerinə yetirir. Metenin getdikcə qüvvətləndiyini gören Tunquzlar ondan ucqar bir yerdə tamam yararsız, balaca bir torpaq sahəsi istəyirlər. Bunun əvəzində arada olan düşmənçiliyi götürməyi vəd edirlər. Metenin əyanlarından bir neçəsi deyir ki, atını və

arvadını verəndən sonra balaca bir torpaq nədir ki, onu Tunquzlara verməyəsən. Bunu eşidən Mete bərk əsəbiləşib «At və arvad şəxsi malım idi. Ona görə onu verdim. Torpaq isə dövlətin malıdır. Onu kim verə bilər» deyir.

Türk tayfaları gənc nəsilə Vətənə məhəbbət və hörmət tərbiyə etmək üçün hər zaman Vətənin torpağını, suyunu və dağlarını onun gözəlliyini, əzəmətini mahnı və şerlərində, nağıl və dastanlarında vəsf etmişdir. Məsələn Dədə-Qorquda dağları «ağaclı dağlar», «köksü gözəl dağlar», «gündoğan dağlar», «qara dağlar», «qarlı, buzlu dağlar», «otlu-yaylaqlı dağlar», «uca dağlar» adlandırmışlar. Dədə-Qorqud qeyrət sahibi olan oğullarını «Qara dağın yüksəyi oğul» adlandırmışdır. Bu münasibətlə Dədə-Qorqud dastanında deyilirdi:

«Qarşı yatan qar dağını aşmağa gəlmişəm!

Axıntılı qorxulu suyunu içməyə gəlmişəm!

Gen atəyinə, dar qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm!»

Vətən torpağını möhkəm arxa, onun dağını, suyunu qüvvət rəmzi hesab edən türk tayfaları öz uşaqlarını mərd, mənəvi gözəl, qorxmaz, ox və nizədən məharətlə istifadə edən atıcı, düşmən üstünə ölümdən qorxmadan gedən nə kimi tərbiyə etmişlər. Cahiz «Türklərin fəzilətləri» əsərində yazırdı ki, Xəlifə sərkərdədən sual edir ki, 100 nəfər hazırlıqlı ərəb əsgəri qalib gələr yoxsa, 100 nəfər türkmü? Sərkərdə Hümeyd bildirir ki, mən ərəb olsam da, ədalət naminə deməliyəm ki, türklər daha cəsurdurlar. Onların atdığı oxun biri də boş çıxır. Türklərin atın üstündə sağa-sola, aşağı-yuxarı, qabağa-dala atdıqları oxun hamısı hədəfə dəyir. Elə bil türkün altı gözü var. Döyüşdə Xorasanlılar geriye qaça bilər, ancaq Türk heç vaxt geriye qaçmaz. Türkün qarşısına çay çıxdıqda heç vaxt keçid axtarmır. Onu vətən, düşməni məhv etmək düşündürdüyündən istənilən yerdən keçir. Türk əsgərinin qanunu onun vətəni, namusu, qeyrətli qəlbi və türklüyüdür. Makedoniyalı İsgəndər deyib ki, mən Türklərə hücum etməyə cürət etməyəm. Əlxəib adlı bir alim deyib ki, Türkə toxunan keyir tapmaz.....

Qədim türklər ailənin möhkəm olması üçün evlənmə prosesinə də ciddi diqqət yetirmişlər. Bəkarətin İslamiyyətdən qabaq olmasına baxmayaraq türklərdə Bəkarətli qızı Kalımla, dul və yaşlı arvadı pul ilə almaq adəti var idi. Bu adət indi də bir sıra orta Asiya türklərində qalmaqdadır. Qədim türklərdə ərə gedən qızlar evə cəhiz gətirirdilər. Oğlanla qızın varı birləşərək mal yiyəsi olurdular. Türklərdə yenice evlənenlər üçün ağ çadır qururdular. Dul qalmış gəlinlər üçün ağlaşma da deyərildilər. «Ağ çadırı qoyub, qara çadıra gedən qız». Qədim türklərdə atadan sonra ailənin başçısı və uşaqların sahibi dul ana olduğu üçün, ana, atanın bütün qohumlarından üstün tutulurdu. Atanın mal-dövləti ananın ixtiyarına keçirdi. Əgər dul qadın yoxsuldursa, arvadı və uşaqları kiçik qardaş öz himayəsinə götürməli idi.

Qədim türklərdə evin ağası kişi, gəlin də evin xanımı idi. Türklər ailədə qadınlarına xüsusi hörmət göstərmişlər. Səyahət zamanı türk arvadları arabalarda gedir, kişiləri isə ayaqla addımlayardılar. Türk qadınları cinsi pozğunluğa yol verməmişlər. Türk tayfalarında ismətini qorumamış qadınlara doğum zamanı heç kim kömək göstərməmiş. Türk qadınları əxlaqlı olduqları kimi cəsur, qorxmaz kişilər qədər hünərli olub, at minmiş və silah işlətməmişlər. Türk xanımları, şahzadələri heç vaxt boş, mənasız həyat keçirməmiş, zəhmətlə məşğul olmuşlar. Varlı qadınlar avara, gərəksiz meyllərdən çəkinmək üçün ən yaxşı vasitə toxumağı və tikməyi hesab edirdilər. Şahzadələrdən biri demişdir ki, bizim əl işləri ilə məşğul olduğumuz soyumuz üçün ləkə yox, bəlkə də böyük şərəfdir. Türk qadınları belə düşünür və öz uşaqlarını da əməli həyata belə hazırlayırdılar. Qədim türk ailələri uşaqların tərbiyəsinə ciddi diqqət yetirmişlər. Kaşğari «Divani-Lügəti-İt-Türk» əsərində yazırdı: «Türklər uşaqlarını gəzməyə çıxarmağı lazım bilir, onları meyvə toplamağa, ağac silkələməyə (çırpmağa), çöl heyvanları ovlamağa aparır və günlərini sevinclə keçirirlər». Kaşğari yenə də orada yazırdı: Türklər uşaqlarına ailədə belə nəsihət verirdilər: «Ey oğul məndən nəsihət al, o zamana kimi ədəb və tərbiyə öyrən ki, tək məmləkətin böyüyü olasan, onlar arasında ədəb və hikmətin yayıla». Ailə əxlaqında təhsilə, elmə yüksək qiymət verən türklər uşaqlarına nəsihət verərkən deyirdilər: «Ey oğul oxu ki, özündə olan səfaləti dəf edəsən. Qoyut unu (qovrulmuş un) olan bir kimsə onu bəkməzə qatar, ağı olan kəs öyüd-nəsihət qəbul edər». Uşaqlara nəsihət edən ata deyirdi: «Oğurluğa getmədim, mənə elin malı yaraşmaz». Valideynlər uşaqlarına təhsil almağı, mərifətli olmağı öyrədərkən deyirdilər: «Ey oğul, yağış dənələri quru yerə düşəndə yerdən çiçəklər çıxır, incə-mərcan çiçəklər açır, güllər bir-birilə

görüşərək ətir saçırılar». Türk ailələrində valideynlər uşaqlarına xeyirxah, həlim olmağa, adamlarla ünsiyyət bağlamağı öyrədərək deyirdilər: «Oğlum millət turş sifətli, hirsli adama baxmaz. Yumşaq xasiyyətli ol ki, adın hər yerdə çəkilsin». Və yaxud başqa bir nəsihətdə deyirdi: «Bir adam səni gülərlə qarşıladı, sən də onu gülərlə qarşıla, dilini qoru, dilində, sözündə və fikrində yaxşı danışmağı qərarlaşdır».

Qədim türk uşaqlarını əxlaq tərbiyəsində əmək məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirmişlər. Valideynlər uşaqlarına belə nəsihət verirdilər: «Zəhmət çəkməyənün dünyada yaşayışı yoxdur. Bir xeyirli iş görməsən, zaman keçər ölüb gedərsən». Qədim türklər ailə əxlaqında uşaqlarının tərbiyəsini hər şeydən üstün tutmuş və çalışmışlar ki, uşaqlar üçün namus, qeyrət, hünər, zəhmət nümunəsi olsunlar. Onlar uşaqlarından elmlə, savadlı xalq adamı tərbiyə etməyi istəmişlər. Qədim türklərin ailə əxlaqı gözəllik, ədəb, böyüklərə hörmət, sözünü yerinə yetirmək, sadəlik, öyünməmək, igidlik, mərdlik kimi sifətlər olmuşdur. Türklər uşaqların əxlaq tərbiyəsində yalan, başqasına zülm etmək, hərislik, acgözlük, içkiyə meyl, tərslik, inadcıl olmaq və s. kimi mənfi sifətlərə qarşı mübarizə aparmağı ailənin müqəddəs borcu hesab etmişlər.

4. Mədəni və şəxsi əxlaq gəldikdə türklər ədalətli olmağı və adamlara yaxşılıq etməyi, bağlanmış müqavilələrə sadıq qalmağı, böyüklərə və keçmişinə hörmət etməyi əxlaqın əsas norması hesab etmişlər. Bu münasibətlə Kaşgari yazırdı ki, türklər uşaqlarına nəsihət edərək deyirdilər: «Sənə pislilik edənə sən yaxşılıq et. Sənin yaxşılığın onu qul edər və yaxud. Bir adam göyə tüpürərsə, üzünə düşər, böyüyə hörmətsizlik edən özünə qayıdır». «Keçmiş zamanlarda elm hikmət edən və qəhrəmanlıq səhifələrini vəsf edən adamlar vardır. Onlar çox nəsihətli sözlər deyirdilər. Onları anlamaqla insanın qəlbi açılır».

5. Beynəlmiləl əxlaqı isə Qədim türklər adamların bir-birinə mehriban münasibətində, başqa millətlərin dini, siyasi mövcudiyətinə hörmət etməkdə görürdülər. Qədim türklər həmişə ərazilərində yaşayan qeyri millətlərlə sülh və əmin-amanlıq şəraitində olmuşlar.

Türk xalqlarının tərbiyə və mədəniyyət tarixindən danışarkən türk xalqlarını 2 qismə bölmək lazımdır. 1-ci qism köçəri türklərdir. Bu köçəri türklər çoxsaylı əhali ilə geniş sahəli ərazilərə sahib olub, minlərlə xırda və iri buynuzlu heyvanları otarmaq üçün bölgədən-bölgəyə köç etmişlər. Bu köçəri türklər uşaqlarına qoyuna, mala baxmaq, ilxı, sürü otarmaq, qoyun qırmaq, süd məhsullarını qəbilələrarası başqa yemək şeyləri ilə mübadilə etmək kimi əmək vərdişləri aşlamışlar. Bunlardan əlavə uşaqlara gecələr çöldə qalmaq, qurd quşdan qorxmamaq, silah işlətmək kimi bacarıq və vərdişlər də aşılayırdılar. Köçəri uşaqları çox vaxt valideynlərini təqlid etmək yolu ilə həyata hazırlanırdılar. Bu köçəri türk tayfalarının bir hissəsi mənşərəli, otlaq yerlərdə qalıb oturaq həyat keçirib, həmin əraziləri özlərinin daimi yaşayış yerlərinə çevirirdilər. Oturaq həyata keçən türklər daş və ağac evlər, abidələr tikirdilər. 920-ci ildə (hicri tarixlə 308-ci ildə) Türkünə səfər edən İbn-Fadlan adlı bir elçi «Er Rihlə» (Səyahətnamə) əsərində Türklərin bir Allaha sitayiş etdiklərini, qızların açıq tərbiyə olunduqlarını, onların namuslu, qonaqpərvər və səxavətliyindən belə yazırdı: «Müsəlman olmayan türklərdən biri zülmə uğrasa və ya sevmədiyi bir şey görsə, başını səməyə qaldırıb «Bir Tenqru» (Bir Allah) deyərək müraciət edər... Türk qızları və qadınları yerli və kənar kişilərdən qaçmazlar. Üzlərini gizlətməzlər, əxlaqsızlıq etməzlər. Əgər onun əxlaqında balaca bir nöqsan müşahidə etsələr onu iki parçaya bölürlər... Bir türkün yurdundan bir tanımadığı şəxs keçərkən «Mən sənin qonağınam, dəvələrindən, heyvan və pullarından bu qədərə ehtiyacım var desə türk qonağa istədiklərini verər». Qədim türklərdə qonağa xüsusi hörmət olduğundan onlar üçün «qonaq evi» tikmişlər. Bu evlərə bəzi türk qəbilələrində «Salamlıq» da demişlər. Qədim türklərdə «qonaq evi» düzəltmək atalarının əmanəti olmuşdur. Bu evlər türklərdə insanlıq və əxlaq məsuliyyəti kimi qələmə verilmişdir. Qədim türklərdə qonaq evi tək fərdi adamlar tərəfindən deyil, həm də dövlət tərəfindən tikilirdi. Belə evlərə karvansaralar deyirdilər. Karvansaralar, əsasən ipək yolunun üstündə olurdu. Bu karvansaralarda qonağa yüksək səviyyədə xidmət göstərilirdi. Maraqlı burasıdır ki, türklər qonağa dinindən və milliyətindən asılı olaraq eyni münasibət göstərmişlər. Karvansaralarda qonağın adına və özünə pulsuz xidmət göstərilirdi. Orada xəstələr üçün xüsusi yer ayrılır və hətta karvansaralarda kitabxanalar da olurdu. Qədim türk tayfalarından gələn qonaqlıq mövhumu İslamiyyət dövründə yüksək insanlıq mənasını kəsb etmişdir. Türklər qonaq evlərinə ürəkdən söhbət etmək, dərdi, sevgini, xoşbəxtliyi bölüşmək, mənəvi həzz alma yeri, həm də ac adamları doyurmaq, geyindirmək yeri kimi baxmışlar. Qədim

türklərdə qonaqlıq məcburiyyət olmayıb, mənəvi vəzifə hesab edilirdi. Qədim türk qəbilələrinin adətində görə, «qonaq aşısı» verməyənləri cəzalandıra bilərdi. Qonaq ev sahibindən at və geyim kimi şeylər ala bilərdi. Bu şeylər qonağa deyil qəbilə başçısına çatmalı idi. «Qonaq aşısı» qonağın mövqeyinə və dərəcəsinə müvafiq idi. Əgər, toğlu kəsiləcək qonağa oğlaq kəsilibsə, qonaq evi tərk edə bilərdi. Yakut türklərində qonaq ev sahibindən yemək və yatmaq haqqı istəyə bilərdi. Qədim türklər qonağa böyük hörmətlə yanaşaraq deyirdilər: «Qonaq gəlsə, xoşbəxtlik gələr».

Uşaqlarına belə yüksək mənəvi sifətlər aşılayan, insanlara hörmət və məhəbbət tərbiyə edən türklər gənclərə başa salırdılar ki, əgər qonaq çağırırsansa, evi qaydaya sal, evində səliqə-səhman, təmizlik et, elə şərait yarat ki, qonaq əlini xörəyə ürəklə uzatsın. Qədim türklərdə qonaq gedən və qonaq çağıranları 4 qrupa bölürdülər: Birinci qrupa hansı aşa çağırırsalar ona gedən, nə versələr onu yeyən və özü tək yeyib qonaq çağırmayan daxil idi. İkinci qrup qonaqlığa gedən və çox nadir hallarda başqasını çağıranlardır. Üçüncü qrup nə qonaq gedən, nə də qonaq çağıranlardır. Türklər belələrini ölü insan hesab edirdilər. Onlarla dostluq etməyi məsləhət görmürdülər. Dördüncü qrupa isə az qonaq gedən, ancaq heyvan kəsən, başqalarını ürəkdən qarşılayanı daxil edirdilər. Bunlardan ən yaxşısı 4-cü hesab olunurdu. Belələrini türklər əsl kişi sayırdılar.

1. Ənənələr tərbiyə vasitəsidir.

Qədim türklər uşaqlarını səxavətli, mərd, məğrur tərbiyə etmək və türklüyünü saxlamaq məqsədilə daima ata-baba ənənələrini gənc nəsle nümunə gətirir və onları yaşadırdılar. Qədim Türklərin gənc nəslin tərbiyəsinə əsaslı təsir göstərən çox maraqlı adət və ənənələri olmuşdur. Orxon Yenisey abidələrində deyildi ki, bu ənənələr gənc nəsli, vətəni qorumağa, təmiz və möhkəm ailə həyatı qurmağa, təmiz və möhkəm ailə həyatı qurmağa, zəhməti sevməyə, təmizlik, düzlüyə, sədaqətə, ülvü dostluğa, yüksək insani duyğulara yönələn adət və ənənələr olmuşdur. Məsələn: Qədim türklər uşaqlarına toy qabağı beşik düzəltdimşlər ki, türklərin nəsli çoxalsın. Övladları oğul, uşaq sahibi olsunlar. Qədim türklərin ən gözəl adət-ənənələrindən biri də uşaqlarına rahat yaşamaq, iqtisadi cəhətdən özünü tutmaq məqsədilə övladlarına yorğan, döşək düzəltmək, qab-qacaq yığmaq və xeyli mal-qara hədiyyə etmək olmuşdur. Türk xalqlarının bu adət-ənənələri nəsil-dən-nəslə keçərək cehiz adı ilə bu gün də yaşamaqda davam edir. Türklər dədə-babalarının təmiz, səliqəli yaşamaq ənənəsinə sadıq qalaraq yaz qabağı paltarlarını, evlərini səhmana salmaq, ev əşyalarını təmizləmək, evdə olan çirkli hər nə varsa onu yumaq, palazları çırpmaq ənənəsini bu gün də davam etdirirlər.

Türk xalqlarının ən gözəl ənənələrindən biri də kollektiv məsləhətləşmə olmuşdur. Onlar ağsaqqalların başçılığı ilə iqtisadi cəhətdən yaxşı yaşamaq, bol məhsul əldə etmək məqsədilə əkin işlərinə nə vaxt başlamaq, harada və hansı gündə arpa, çeltik əkməyin vaxtını kollektiv yığılıb məsləhətləşmişlər. Bu məsləhətləşmə zamanı eləcə cə bağlara, zəmilərə arx çəkmək, arxları təmizləmək, ağacları budamaq, şabalıd ağacı əkmək və övladları üçün ev hini qoymaq məsələlərini də kollektiv müzakirə etmişlər. Bu səbəbdən də Türk xalqları möhkəm, yenilməz və torpağının qədir-qiyətini bilən xalq olmuşdur.

Türk xalqları torpağı qorumağı, ona ehtiyatla yanaşmağı, millətin möhkəmliyi, iqtisadi cəhətdən varlı yaşamasını lazım bilərək gənc nəsli torpağa dərinləndirən bağlamaq üçün deyirdilər. «Torpağın sevinməsi üçün onu şumlayın, torpağın rahat olması üçün onun yanın sahələrini sulayın».

Bütün dünya xalqları içərisində ən zəhmətkeş xalq hesab edilən türklər torpaqda işləyənləri daima şöhrətləndirmək üçün onu şumlayın cütçülərə süfrə apararaq, bayram günlərində onlara xonça bəzəyirdilər. Belə ənənələrin nəticəsidir ki, türk milləti məğrur olmuş, iqtisadi cəhətdən özünü təmin edərək heç kəsdən asılı olmayıb torpağın qədir-qiyətini bilmiş və bu məhəbbəti uşaqlarına da sirayət etdirmişlər. Türklərin saydığımız ənənələri ilə bərabər Orxon Yenisey nəsihətlərindən gələn çox maraqlı və torpağın bütövlüyünü saxlamaq üçün hərbi döyüş ənənələri də olmuşdur. Bu məqsədlə uşaqlarına ox atmaq, qılınc oynatmaq, cıdırı çıxmaq kimi tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən qiymətli olan ənənələri aşılamağa çalışmışlar. Bu ənənələr bu gün də yaşamaqda davam edir. Orxon Yenisey abidələrinin ucılması türklərin əcdadlarına olan hörmət və məhəbbətinin bariz nümunəsidir. Türklər bayramlarda əcdadlarının məzarlarını ziyarət edib Quran oxutmaqla onları yad etmişlər. Türklər bu yolla gənc nəsildə tarixinə, əcdadına, ata və anasına hörmət və məhəbbət hissi tərbiyə etmişlər. Bayramlarda eləcə də bir-birinin evinə

getmək, xəstələri yoxlamaq, kimsəsizləri yad etmək, böyükləri, qonşuları yoxlamaq, küsülüləri barışdırmaq, millətdə birlik hissi tərbiyə etmək üçün çox böyük rol oynamışlar. Qədim Türk adətlərinə görə Ramazan ayında oruc tutanları gecə iftarına qaldırmaq üçün hər məhlənin barabanda çalan uşaq dəstələri olur.

Onlar orucluğun son günündə
*Biz gəldik, sizə gəldik,
İnci, mərcan, dizə gəldik.
Başlar tacı iki düzüm,
Arzularıq sizə gəldik.
Barabançı qapıya gəldi,
Cümlənizə salam verdi.
Darıxmayın iki gözüüm,
Bəxşiş almağa gəldik.
Bu aya sultan ayı deyirlər,
Qaymaq ilə bal yeyərlər.
Əzəldən adət salınmış,
Barabançıya bəxşiş verirlər.*

Uşaqlar bu yol ilə əmək haqlarını alırlar. Bu adətlərin tərbiyəvi cəhəti uşaqların tezdən durması, ritm ilə çalmağı öyrənməsi və s. Bu işlərin icrası zamanı, ələ baxımlıq etməyib öz zəhmətləri ilə əmək haqqı qazanırlar. Türk xalqlarında elə bir adət ənənə tanımaq olmaz ki, o tərbiyənin bütün məsələlərinə toxunmasın. Bu gün biz tərbiyə məsələlərini həll edərək uşaqlara cümə günü nədir? Cümə gününün gözəlliyi nədir? Ramazan bayramı hansı gündə olur və bu gün nələr olur? Qurban bayramı nə zaman başlamışdır? və s. kimi məsələləri öyrətsək, təmizlik, paklıq, insanlıq, insanlara məhəbbət, zəhmət, hörmət və s. kimi məsələləri həll etmiş olarıq. Bu adətlərdən bir neçəsinin üzərində dayanacaq.

Uşaqlara ad qoyma.

Qədim türklər uşaq anadan olduğdan bir gün sonra böyük bir ziyafət düzəldərdilər. Uşağın atası, əmisi və babası və yaxud qadınların ən yaxşısından birinə uşağa ad qoymağa müraciət edərmişlər. Onlar da müraciəti məmnuniyyətlə qəbul edib özləri üçün şərəf sayarlarmış. Uşağa qoyulan ad müvəqqəti olurmuş. Ad qoyma mərasimində hər kəs beşiyinə hədiyyə qoyarmış. Uşağın əsl adı ox atıb, yay çəkməyə başladığı, bir qəhrəmanlıq göstərdiyi zaman qoyularmış. Bu adlar ərazi, yer adı və ya türk xalqlarının ən cəsur adamlarının adları olarmış. Məsələn: Burca, Qorxmaz, Altay, Oğuz və s. övladları durmayan, olub ölənlər son uşaqlarına Dursun, Yaşar və s. adlar verərmişlər. İslamın qəbulundan sonra uşağın doğulduğu gün dini bayramlara rast gəldikdə ona uyğun da İsmail, Mövlud, Oruc, Qədir kimi adlar verərmişlər. Türklər əsasən Məhəmməd Peyğəmbərin adını uşaqlarına daha çox qoyarmışlar. Türklər hörmət əlaməti kimi digər peyğəmbərimizin də adlarını uşaqlarına qoyarmışlar. Məsələn: Əli, Həsən, Hüseyin və s. Uşağa ad verilən zaman uşağın ağıllı, uzunömürlü, ailəsinə, millətinə, dövlətinə sədaqətli olması üçün Quran oxunarmış.

Salamlaşma.

Salam İslamdan çox-çox qabaq olan adətlərdən biridir. İnsanların sülh, mehribanlıq şəraitində yaşamaları üçün Allahın buyurduqlarından biri də salamdır. Türklər nahaq yerə salam verməyən adama «Allahın salamıdır, niyə vermirsən?» deyirlər. Salamlaşma adamların bir-birinə olan dostluq, sevgi, məhəbbət münasibətlərini göstərən əlamətdir. Qurani-Kərimdə deyilir ki, sizə salam verildiyi zaman, siz də ona daha nəzakətli formada və ya eyni şəkildə cavab verin. Salama, imana xeyir diləyən bir vasitə kimi baxan türklər sonralar salamın müxtəlif formalarını ixtira etmişlər. «İşin xeyirli olsun», «Mərhaba», «Günaydın», «Axşamın xeyir», «Sabahın xeyir» və s. Allahın yer üzərinə bəxş etdiyi bu salam bu gün də xeyir əlaməti kimi davam etməkdədir.

Qəbristanlıq və türbələrə hörmət.

Orxon Yenisey abidələri göstərir ki, türk xalqlarının ən önəmli adətlərindən biri də ölümlərə hörmətdir. Bir çox xristianlar başa düşə bilmirlər ki, nə üçün müsəlmanlar ölümlərinə böyük təmtəraq düzəldirlər. Üç, yeddi, qırx, il verirlər. Türklərdə ölünü basdırma mərasimi çox təntənəli keçir. Şərəf əlaməti kimi adamlar ölünü qəbristanlığa çiyinlərində aparırlar. Mərasim başa çatdıqdan sonra ölünün yaxınlarına «başınız sağ olsun» «son qəminiz olsun»

deyirlər. «Allah səbr versin» «balaları sağ olsun» deyə onlara təskinlik verirlər. Qürvələrə hörmət əlaməti kimi vaxtaşırı bu türbələri ziyarət edirlər.

Evlənmə mərasimi.

İnsan mövcud olduğu gündən insan nəslini artırmaq da mövcuddur. Lakin ailəni yaratmaq islamın tarixində böyük bir hadisə olmaqla yanaşı, evlənmə adətinin qanuni şəkil almasında da İslam böyük rol oynadı. Türklər deyirlər ki, ailənin quruluşu nə qədər sağlam olsa millət də bir o qədər sağlam olar. Sağlam ailə qurmaq üçün evlənmə prosesinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Evlənmə ənənəsi tarixən uzun yol keçərək ildən-ilə, əsrdən-əsrə dəyişərək yeni məzmun kəsb etmişdir.

Bu adətlərin bir çoxu özünə vətəndaşlıq hüququ qazanıb, indiyə qədər də yaşamaqdadır. Türk xalqlarında evlənmə mərasimi 3 yolla həyata keçirilir:

1. Ata-anasının iradəsi ilə evlənilir. Gənclərin arzusu nəzərə alınmır. Ancaq oğlanla qızın bir-birini görmələri ilə icazə verilir. Peyğəmbər deyirdi: «Qızını göstər, çünki gəlini görmək ailənin möhkəmliyi üçün əsas şərtidir».

2. Evlənmə gənclərin ailələrinin razılığı ilə gənclərin bir-biri ilə görüşməsi ilə.

3. Evlənen gənclərin ailələri uşaqların razılığını nəzərə almaq yolu ilə.

Türk xalqlarının adəti üzrə ərə gedəcək qıza baxmaq üçün oğlan evinin adamları qız evinə gedir. Qızı bəyəndikdən sonra, yəni qızın artıq oğlan evinin olacağı barədə «söz kəsirlər», yəni hərisini alırlar. Nişandan sonra toy mərasiminin vaxtı müəyyənləşdirilir. Toydan 3 gün əvvəl nigah hazırlığı başlayır. Hazırlığın ilk günündə gəlin hamama aparılır. 2-ci günündə qız evindən oğlan evinə cehiz aparılır. Həmin günün axşamı qız evində «xına gecəsi» düzəldirlər. Bu hazırlıq zamanı həm qız, həm də oğlan evinin qadınları iştirak edir və gəlin olacaq qızın əlinə «xına» qoyuqlar. Həmin gecə oğlan evində də bəyin yoldaşları əylənirlər. 3-cü gün «nigah günüdür». Bu gün gəlini və bəyi bəzəyirlər.

Qız ata evindən çıxarkən ata-anası və qohumları ilə vidalaşır. Qızı arabaya mindirib apırırlar, yolda dualar oxunur, zurna çalınır və oyunlar olur. Gəlin evə gəlir. Oğlan evinin ata-anası ona hədiyyələr verir və başına bolluq rəmzi kimi buğda, darı səpilir. İndi yuxarıda saydığımız toy mərasimləri rayon və kəndlərimizdə eyni qaydada həyata keçirilir. Ancaq mərkəzi şəhərlərdə evlənmə təntənəsi nigahdan sonra axşam evdə və restoranlarda keçirilən şənliklə yekunlaşır. Ailənin belə təntənəli şəraitdə qurulması, ailənin möhkəmliyi üçün əsas zəmin olur.

Ramazam bayramı.

Müsəlman ayı aləmində Ramazan ayı 11 ayın sultanı hesab olunur. Ona «şəkər» ayı da deyilir. Bu ayda Qurani Kərim Nazil olduğu hörmətli ay sayılır. Ramazan bayramı 3 gün davam edir. Bu bayram tərbiyə nöqtəyi nəzərindən olduqca qiymətli bayramdır. Bu ayda insanlar fiziki sağlamlıq üçün çox vacib olan oruc tutur. İftar zamanı bütün ailə üzvləri süfrə arxasında oturub ləziz xörəklər yeyir, imkanı olmayanları süfrə arxasına dəvət edirlər. Qonaqlar gedərkən böyüklərin əlini öpər və ev sahibi də qonaqlarına hədiyyələr verir. Bu gün hər kəs uşağına təmiz, təzə paltar geyindirib uşağının əylənməsinə çalışır. Ramazan bayramı günü hər kəs ailəliklə ölüsünü xatırlamaq məqsədilə onun məzarı üzərinə gedər, Quran oxudar. Bu vasitə uşaqlara keçmişə hörmət və etiramla baxmağı öyrədir. Ramazan bayramının ən gözəl əlamətlərindən biri də bu gündə küsülülərin barışmasıdır.

Qurban bayramı.

Bu bayram bütün müsəlmanların bayramıdır. Bütün müsəlman ölkələrində bu bayram keçirilir. Qurban bayramı 4 gün olur. Bu bayram Həzrəti İbrahimdən gəlir. Ancaq bu bayramın böyük sosial və ictimai əhəmiyyəti var. Qurbanın ilk günü qurban kəsilir. Qurban ətindən ailə, qohum və yaşayış yerinin sakinlərinə qurban payı göndərilir. Ramazan bayramında olduğu kimi Qurban bayramında da həyatdan getmiş ata-babaları yad etmək üçün qəbristanlığa gedirlər.

Eləcə də ənənələrdən biri də aşdır. Aş türklərdə Ən hörmətli xörək olduğu üçün onlar toy aş, sünnət aş, oğlan doğuşu aş, söhbət aş, ölü aş, qəbilə başçıların ad günü, il günü aş bişirirlər. Türk valideynləri aşıların bu növlərinin hazırlanma yollarını uşaqlara öyrədirdilər. Bu ənənə bizim zəmanəyə qədər gəlib çıxmışdır. Türklər eləcə də evdən-evə aş və halva göndərirdilər. Bunlar gənc nəslə səxavətli tərbiyə etməklə yanaşı onları qonşularla mehriban, dostluq şəraitində yaşamağa təhrik edirdi. Türklər uşaqlarına aş yemə mərasimində özlərini necə aparmaq haqqında da təlimat hazırlamışlar: 1. Aşa birinci əlini uzatma. 2. Aşı sağ

əlində ye. 3. Sümüyü sümürmə. 4. Aşa başlayarkən Allahın adını çək. 5. Başqasının qarşısındakı yeməyə əlini uzatma. 6. Nə qədər tox olsan da verilən yeməyi ye. 7. Yavaş-yavaş ye və s.

Qədim türklər ata-babalarının məğrurluq, gözütoxluluq kimi adət və ənənəsini saxlayarkən dilənçiliyə, rəzilliyə qarşı ciddi mübarizə aparmışlar. Dilənçilik etməyi karlara, taqətdən düşmüşlərə, əlillərə rəva bilirdilər. Ata-baba adətlərinə çox hörmət və ehtiramla yanaşan türklər öz adətlərinə sadıq qalaraq onu əsrlərlə dəyişməmişlər. Göytürk Xaqanlığının biri Çin imperatoruna belə yazmışdı: «Bizim adət-ənənələrimiz çox qədim zamandan gəlidiyi üçün onu dəyişdirməyə mənim gücüm çatmaz».

Burada sayılan türk xalqlarının yüksək mənəvi sifətlərinin, demək olar ki, əksər hissəsi bu gün də yaşayır. Məsələn, müasir dövrümüzdə hansı bir azərbaycanlının kənd evinə girsəniz, orada mütləq qonaq otağı görəcəksiniz. Ev sahibi evində hər nə yaxşı varsa (yorğan-döşək, yastıq, mebel), bu otağa yığılır. Ola bilər ki, qonaq heç bir zaman gəlib, çıxmasın, lakin yenə də qonaq otağı öz səhmanını pozmalıdır.

Əbu-Dulaf adlı başqa bir elçi 942-ci ildə (hicri ilə 331-ci ildə) türk ellərini gəzdikdən sonra «Səyahətnamə» əsərində türk tayfalarını belə vəsf etmişdir: «Oğuzların yanına vardım... Bu oğuz şəhərində daşdan, ağacdan, qamışdan tikilmiş, içərisində Büt olmayan məbədlər də var. Hindistan və Çinlə ticarət əlaqələri yaparlar... İnek, qoyun və keçi əti yeyirlər. Kətandan, qamışdan və ya kürkdən tikilmiş paltarlar geyirlər. Yunlu qumaş geyinməzlər... Böyük bir hökmdarları var». Əl-Mərvazi adlı başqa bir səyyah yazırdı ki, «Türklər böyük bir millətdir. Onların bir qismi şəhər və kəndlərdə, qalanları isə köçəri həyat sürürdülər». Bu səyahətnamələrdən aydın olur ki, türklər bir sıra bəd əməli tarixçilərin qələmə verdiyi kimi ancaq köçəri deyil, öz adət-ənənələrini saxlayıb onları təkmilləşdirən xalq olmuşdur.

2. Bayramlar, idman, milli oyunlar tərbiyə vasitəsidir.

Hər xalqın mədəniyyətini müəyyənləşdirən onun dili, adət və ənənələridir. Əsrləri addımlayıb gələn dil və ənənələr zor ilə dəyişə bilməz. Ənənə ancaq ictimai inkişaf prosesində hər xalqın milli xüsusiyyətlərinə və onun ruhuna müvafiq şəkildə dəyişə bilər. Mədəniyyət və ənənələrin bu yolla dəyişməsi hər xalqın milli mədəniyyətinin inkişafı, zənginləşməsi və möhkəmlənməsi üçün əsas şərt ola bilər.

Tarixdə hər xalqın öz adət və ənənələrini nəsil-dən-nəslə verərkən özünün yaratmış olduğu rəvayət, epos, dastan, atalar sözlərinin köməyi ilə həmin xalqın tərbiyə və əxlaq anlayışlarını ümumiləşdirmiş və onları qanun şəklinə salaraq gənc nəsli yüksək, mənəvi sifətlərə sahib olmağa çalışdırmışlar. Hər bir xalqın milli mədəniyyətinin inkişafı və zənginləşməsinə kömək edən amillərdən biri də din olmuşdur. Müqəddəs bir varlığa inam insanların əqidə və düşüncəsini möhkəmlətməmiş, təmizlik, doğruluq, xeyirxahlıq, saflıq kimi əxlaqi sifətlərin yaranması üçün əsas olmuşdur. Xalq mədəniyyətini inkişaf etdirmək və gənc nəsli yüksək mənəvi sifətlərdə tərbiyə etmək üçün xalqın mədəniyyətini qorumaq, ata-babadan qalan bayramları, milli oyunları üzə çıxarıb təkmilləşdirmək lazımdır. Türk xalqlarında bayramlar çox cüzi dəyişikliklərlə hamısında eyni formada olmuşdur, daha doğrusu, bayramlar türk xalqlarının ortaqlıq malıdır. Lap qədim zamandan mövcud olan bayramlar milli və dini inamdan, təbiət hadisələrinə münasibətdən, insanların xatirələrindən yaranmışdır. Türk bölgələrində qədim bayramlar kollektiv ova getmək, yazın gəlişini qarşılamaq, məhsul yığımı günündə şənəlmək, toy mərasimləri və s. olmuşdur. Məsələn: qədim bayramlardan olan Novruz müxtəlif türk bölgələrində «Yeni il», «İl başı», «Yeni gün» adlansa da, mahiyyət və məzmun etibarilə hamısında eyni şəkildə olmuşdur.

Qədim türklərdə bayram termini xalq arasında gülmək, sevinmək, bir yeri gül-çiçəklə bəzəmək kimi anlaşılmışdır. Qədim Türk ərazilərində bayramların 3 forması olmuşdur:

1.Fərdi. 2.Dini. 3.Milli.

1.Fərdi bayramlar. Uşağın anadan olduğu gün, sünnət toyu və evlənmə mərasimidir.

2.Dini. Ramazan, qurban bayramlarıdır.

3.Milli. Xalqın milli hissindən doğan, xalqa sevinc gətirən, xalqı bir amal uğrunda birləşdirən bayramlardır. Məsələn, qələbə bayramları, xırman döyülüb anbarlara yığılan gün, məhsul bayramı, yazın gəlişini bildirən gün və s.

Türk xalqlarında ən çox qeyd olunan bayram Bahar bayramı olmuşdur. Hələ vaxtı ilə Mahmud Kaşğari «Divani-Lügəti-İt-Türk» əsərində yazın gəlişini belə vəsf edirdi: «Sular

çoxaldı, qarlar əridi, dağ başları görünməyə başladı, yerin nəfəsi isinməyə başladı, heyvanlar qızıxdı, çiçəklər açdı, dağların döşünə ipək qumaş sərilirdi, mal-qara çoxaldı». Türk xalqlarının bahar bayramı tərbiyə nöqtəyi-nəzərdən olduqca qiymətlidir. Bu bayramlarda küsülülər barışmalı, düşmənlər köhnə ədavəti yaddan çıxartmalı, qəbahət etmişlər bağışlanılmalı idi. Türk xalqları bahar bayramını dini bayram kimi deyil, yeni ilin gəlişi, yeni ruzunun çıxması kimi qiymətləndirmişlər. İran bölgəsində isə bu bayram həm bahar, həm də dini xarakter daşıyır və çox təntənəli şəkildə keçirilir. Ona görə də bu bayram «Novruz» («Yeni gün») adı ilə iranlıların tarixinə düşmüşdür. Türk xalqlarında Novruz bayramında bayram axşamı böyük tonqal qalanır və adamlar tonqalın üstündən hoppanaraq «Sarılığım sənə, qırmızılığın mənə» deyərək keçmiş günahlarını, nə kimi pislik, mənfi hallar, keyfiyyətlər varsa, onu odda yandırır. Yüksək tərbiyəvi xarakter daşıyan bu bayramda şənlik edənlər bir-birinin üstünə aydınlıq rəmzi kimi su səpər, qonşular bir-birinə hədiyyə verər, xəta etmiş adamlar əff olunardı. Bu bayramların tərbiyəvi əhəmiyyəti bir də onda idi ki, Novruza 15 gün qalmış evlər təmizlənir, sahələr yığışdırılır, həyəət-baca qaydaya salınır, xalçalar, paltarlar yuyular, böyüklər və uşaqlar təzə paltarlarını geyərdilər. Bu bayramlar uşaqları səliqəyə, nikbin olmağa, yüksək insani duyğuya, təmizliyə alışdırmaqla yanaşı, xalqın birgə yaşayışına, mübarizəsinə yaxından kömək edirdi. Bayramlar eləcə də gənc nəsildə vətənin dağına, meşəsinə, suyuna, xalqda hər nə yaxşı varsa ona hüsn-rəğbət bəsləməyə, vətənpərvərlik hissini aşılamağa kömək edirdi. Türk xalqlarında bayram günlərində bir sıra məhəlli şənlik oyunları olardı. Məsələn, çillənin bitdiyini və yazın gəldiyini bildirən "Kosa-kosa" oyunudur. Bu oyun ən azı 4 nəfərlə oynanılır. Kosa oyununun geyimi türk xalqlarının müxtəlif bölgələrində müxtəlif tərzdə olmuşdur. Azərbaycan ərazisində Kosa tərs çevrilmiş kürk geyinmiş, üzünü unlamış, başına uzun züllə papaq qoymuş, ayağına ağacdan düzəldilmiş taxta ayaqqabı geyinmiş və qarnına köynəyin altından bir yastıq bağlamış şəkildə olur. Kosa əlinə qırmızı ağac alaraq qarı-qarı gəzib pay yığır.

Xalqın yaddaşında qalan oyunlardan biri də «Dəvə-dəvə» oyunudur. Bu oyunda cavanlar bir nərdivan götürüb arasına girir və üstlərinə örtük çəkib özlərini dəvəyə oxşadırlar. Dəvə qarıları gəzir ev sahiblərini bir-bir dəvəyə oturdur. Ev sahibi də əvəzində bəxşiş verməlidir. Az bəxşiş verənə (dəvənin üstündəki) iynə batırırlar. Bəzən Dəvə ipdən qoparaq adamların dalınca qaçır və onlardan bəxşiş almamış onları buraxmır.

«**Xıdır Nəbi**» oyunu da səhnə oyunu kimi ilin axır çərşənbəsi və Novruzda oynanılır. Oyunda iki qardaş olur. Onlardan biri çalışqan, o birisi tənbəldir. Tamaşadan əvvəl bəy seçilir. Ona «toy babası» deyirlər. Oyunçular bəyin əmri ilə toya başlayır və bu oyun səhnəsi gənc nəsildə «Əkəndə yox, yeyəndə orta qardaş» fikrini formalaşdırır, həm də onlarda tənbelliyə nifrət, zəhmətə hüsn-rəğbət tərbiyə edirdi.

Qədim türk bayram oyunlarından biri də «**Kiş baba**» oyunudur. Bu oyunda gənclərdən biri musiqi sədasi altında qış paltarını oynaya-oynaya çıxarır və nazik alt paltarında qalib Baharın gəldiyini göstərir.

Türk xalqlarında başqa bir «**halay**» oyunu da vardır. Bu oyunda cavan və qocaların hamısı birlikdə rəqs edirlər. Bu bizim Azərbaycandakı yallı oyununa bənzəyir. Bu oyun zamanı gənclər rəqs edə-edə mahnı oxuyurlar.

Türk xalqlarında belə bir bayram oyunu da var. «**Yaşıl yarpaq, qızılgül**». Bu oyunu bayram günlərində ancaq qızlar oynayır. Onlar bir-birilərinin əllərindən tutaraq «Yaşıl yarpaq, qızılgül» nəqarəti ilə mahnı oxuyurlar.

Türk xalqlarının bayramlarda şer demək, meyxana oxumaq, adamların gələcəyi ilə bağlı niyyət bağlamaq kimi məhəlli əyləncələri də olmuşdur. Bu əyləncələrdə türk qızları kişilərlə birgə oynamış və onların kişi məclisində oynayıb əylənməsi heç vaxt qəbahət sayılmamışdır. Gətirdiyimiz bir neçə misal onu göstərir ki, türk xalqları həyatı sevən, gözəllikdən həzz almağı bacaran, estetik zövqə malik olan yüksək mənəviyyətli xalq olmuşdur. Onlar özlərində olan bu keyfiyyətləri gənc nəsələ aşılamaq məqsədi ilə bayram, şənlik, oyun və mahnılarından bir tərbiyə vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

Qədim türk xalqlarının milli oyunları bayramlardan daha təsirli tərbiyəvi xarakter daşmışdır. Bu oyunlar türk gənclərinin fiziki tərbiyəsinə təsir göstərməklə yanaşı, həm də gəncləri yadelli işğalçılara qarşı mübarizəyə hazır olmaq, cürətli, qorxmaz, tədbirli, təmkinli, çətin vəziyyətdən çıxmağı bacarmaq ruhunda tərbiyə etmişdir. Məlum olduğu kimi fiziki tərbiyə bütün xalqların həyat mübarizəsində böyük rol oynamışdır. Hələ ibtidai-icma

dövründə insanlar soyuqdan, yırtıcı heyvanlardan qorunarkən onlardan qüvvətlik, davamlılıq tələb olunurdu. Düşməndən xilas olmaq, ona müqavimət göstərmək üçün qüvvətli qol, iti göz, qaçan ayaq, böyük məsafələri qət etməyə qadir sağlam ürək tələb olunurdu. İbtidai cəmiyyətdə xüsusi tərbiyə ocaqları olmadığından uşaqlar valideynlərini izləməklə, açıq havada sürətli hərəkətlər etməklə özlərini fiziki cəhətdən möhkəmləndirirdilər. Tədrisən insanlar həyat mübarizəsini asanlaşdırmaq üçün əldə etdikləri nemətləri onlardan almaq istəyənlərə qarşı daha təsirli mübarizə aparmaq üçün onlar əmək və mübarizə alətlərini daha da təkmilləşdirib, daşdan, dəmirdən ox, nizə, qılınc kimi mühafizə alətləri düzəltdilər. Tədrisən ailənin, qəbilənin yaranması ilə əlaqədar gənclərin fiziki tərbiyəsində, kütləvi fiziki oyunlara xüsusi diqqət yetirildi. Bu oyunlardan aşağıdakıları göstərmək olar.

Kök-Berri oyunu. Bu oyuna bəzi türk bölgələrində «Oğlaq», «Ulaq», «Kükvar» oyunu deyirlər. Bu oyunu yaz vaxtı oynayırlar və oyun bir aya qədər davam edir. Kök-Berri oyununun başladığı gün əvvəlcədən elan edilir və oyunda iştirak edəcək adamlar müəyyən olunmuş yerə toplaşirlar. Oyun üçün ya bir oğlaq, ya da dana kəsilir. Kəsilmiş oğlaqın içi çıxarılır və həmin ağırlıqda ora qum doldurulur və tikilir. Qum doldurulmuş oğlaq dərisi bir gecə qumda qaldıqdan sonra çıxarılır. Oyunun qaydasına görə heyvan 30-40 kq olmalıdır. Oyunun keçəcəyi yerin ortasına dairəvi bir cızıq çəkilir ki, buna da xal-xal deyirlər. Oyunçular dairənin ətrafına düzülür. Kəsilmiş oğlaq müqəvvası yüksək bir yerdən oyun meydanına tullanır. Oğlaq atılan kimi atlılar hərəkətə gəlir və onu götürüb dairənin içərisinə girməyə çalışır. Oğlağı çoxlu atlıların içərisindən götürmək atın və sürücünün qüvvətli olmasından asılıdır. Oğlağı götürən oyunçu ayağı ilə oğlağı ata sıxır və dairəyə çatmağa çalışır. Başqa birisi oğlağı ondan almaq üçün atı çapır. Oyun gərgin mübarizə şəraitində gedir. Bəzən oyun prosesində ölənələr də olur. Kök-Berri oyunu gənclərdə cəldlik, qüvvə, hünər, çətinliyi dəf etmək, düşmən hədəfindən qorxmamaq, Qələbə inamı kimi gənc nəsil üçün vacib olan keyfiyyətlər yaradır. Özbək türklərində Kök-Berri oyunu daşlı, kəsəkli, sulu, xəndəkli relyefi olan bir ərazidə aparılır. Bəzən toylarda da bu oyun oynanılır. Məsələn, bəy evinin kəsdiyi qoyunu qız evinin cavanları götürüb qaçır. Bəyin dostları qoyunu saldırmaq üçün qız evinin cavanlarını qovurlar.

Çövkan oyunu. Bu oyun indi istifadə olunan xokkey ilk atla oynanan formasıdır. Çövkan oyunu Orta Asiyada ilk dəfə türklər tərəfindən oynanılmışdır.

Ox atmaq. Atıcılıq. Ən qədim zamanlardan ox və kaman türklərin əsas hücum və müdafiə alətləri olmuşdur. Sonralar isə bu türklərin ən başlıca müharibə aləti olduğundan, türklər at üstündə ox atmaq, at üstündə sağa-sola, yanlara və arxaya ox atıb hədəfə vurmaq məharətinə yiyələnmişlər. Türklərin atdıqları ox (zamanına görə yeni olan) 1 km-ə qədər çatmışdır. Hələ Hun zamanında türklər düşməni lərzəyə salan dəhşətli səslə uçan vızılı oxlar ixtira etmişlər.

Ox türklərdə o qədər milli hüquq almışdır ki, hətta yer, qəbilə, adam adlarında da ox sözüne rast gəlmək olur. Türk alimi Kafisoğlunun fikrinə görə «oğuz»-(qəbilə) sözü də «ox» sözündən əmələ gəlmişdir. Ox-qəbilə deməkdir. «3» əlavə etməklə «oğuzlar» sözü yaranmışdır. Türklər oxa səcdə edərək ona and içmişlər. Dədə-Qorquda qədim türklərin tez-tez ox yarışları keçirdiyini, qızların da oğlanlar kimi ox atdıqlarını görürük.

At yarışı (Cıdır). Cıdır türk xalqlarının ən qədim oyunlarındanıdır. Göytürklər müəyyən hadisələr, şənliklərlə bağlı at yarışları keçirmişlər. Bu yarışlar zamanı gənclərin fiziki cəhətdən möhkəmliyinə, qabiliyyətinə xüsusi diqqət yetirildiyi kimi, atların da sürətli qaçmasına, davamlı olmasına, böyük məsafəni, qarşıya çıxan maneələri dəf edə bilməsinə diqqət yetirilirdi, ona görə də xüsusi fərqlənmiş atlardan damazlıq seçilirdi. Qədim türk kişiləri öz atlarını ailəsi qədər əzizləmişlər. Onlar ata arpa verər, qaşovlayar, tumarlayıb onun nazı ilə oynayırdılar. Belə atlar sahibindən başqa kimsəni minməyə qoymazdı. Atla bağlı qədim türk məsəlində belə deyilir: «Ramazanın aşından, qurbanın ətindən, novruzun atından özünü gözlə». Türklərdə adətən cıdır çıxanlara qoyun, kələğayı və s. kimi hədiyyələr təsis edilirdi. Cıdır mərasimi əsasən toy və bayram şənlikləri qabağı olurdu. Bu oyun gənclərin fiziki inkişafına və hərbi hazırlığına yaxından köməklik göstərirdi.

«Kirit oyunu». Kirit oyunu da qədim türklərin ən sevimli oyunlarından biri olmuşdur. Bu oyunda at üzərindəki gənc, rəqibin fırlatdığı aləti hədəfə dəyməyə qoymamaq üçün onu göydə tutmalı və yenidən düşməne sarı atmalı idi. Bu oyun gənclərdə hücum etmək, mübarizə aparmaq, ata sahib olmaq, müvazinət saxlamaq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edirdi. Türk oyunları

içerisində qoşa atın üzərində ayaq üstə durmaq, qaçdığı zaman atın qarnının altından keçmək, iti sürətlə yerdəki bir şeyi götürmək, at üzərində soyunub-geyinmək kimi bacarıq, cəldlik tələb edən əyləncələr də olmuşdur.

Qapıb-qaçma oyunu. Bu oyunda yerə bir gümüş kəmə qoyulur. Gənclər sıra ilə atını dörd nala çaparaq yerdən kəməri büdrəmədən götürməlidir. Kəmə götürənlər oyunun qalibi olur.

Güləş. Türk xalqlarının ata-baba oyunudur. Qədim türklər güləş zamanı bellərinə ipək şal bağlayıb, güləşə başlamışlar. Güləşənlərdən biri o birinin arxasını yerə vurmaldır. Qələbə qazananlara inək, qoyun, pul və s. kimi hədiyyələr verilirdi. Güləş oyunu gənclərin fiziki hazırlığında böyük rol oynamışdır.

At üzərində güc göstərmək. At üzərində qaçan süvari yerdə olan qoyunun ayağından tutub onu xeyli aralı məsafəyə atmalı idi. Bəzən elə qüvvətli süvarilər olur ki, onlar heyvanı yerdən götürüb irəliyə atarkən qoyunun dərisi və ayağı onun əlində qalırdı.

Sim-sim oyunu. Bu oyun zamanı meydanın ortasında böyük bir tonqal qalanardı. Cavanlar tonqalın ətrafında dairəvi şəkildə düzülürdülər. Zurna, qaval, sim-sim havasını çaldıqda gənclər iki bir ortaya çıxıb əllər bəldə rəqs edirdilər. Oyun zamanı başqa bir qurup gənc ortaya çıxır və oynayanların belinə yumruq vura-vura onları ortadan çıxarıb özləri oynayırdılar. Məslən:

*Oğul sənin şənindir,
Burası meydanındır.
Hərə bir ər seçmiş,
Sən də bir ər seçsənə.*

Sapand daş atma oyunu. Bu oyunda uşaqlar 2 qol ipin arasında hörülmüş balaca bir parçanın içərisinə daş qoyub onu hərledərək əvvəlcədən nəzərdə tutmuş hədəfə vururlar.

Beləliklə Türk xalqları lap qədim zamandan uşaqlarının hərbi fiziki və estetik tərbiyəsi üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişlər. Bu oyunlar Türk xalqlarının müxtəlif bölgələrində dəyişilmiş şəkildə aparılsa da, onların mahiyyət və məzmunu bir məqsədə – gənc nəslin tərbiyəsi məqsədinə tabe edilmişdir.

3. Dastanların tərbiyəvi imkanları.

Qədim Türklər gənc nəsli həyata hazırlamaq üçün təcrübələrini sonrakı nəsillərə aşılamaq yolu ilə getmişlər. Əgər ilk Türk qəbilələrində gənc nəslin tərbiyəsi əmək alətləri düzəltmək, böyüklərin nümunəsini təqlid etmək olmuşdursa, sonrakı dövrlərdə tərbiyə daha planlı səciyyə daşmış və bu məsələ ilə xüsusi adamlar məşğul olmuşdur. Bu prosesdə şifahi xalq ədəbiyyatının dastan,nağıl,əfsanə kimi nümunələrindən istifadə edilmişdir.Bu ədəbiyyat gənc nəsli qəhrəmanlıq,vətənpərvərlik,humanizm və s.kimi əxlaqi sifətlər ruhunda tərbiyə etməklə yanaşı,onlara həm də qədim Türklərin adəti,mənşəyi,dövlət üsul idarəsi və s. haqqında da geniş məlumat vermişdir. Bizə məlum olan bir neçə Hun türklərinin «Oğuz Xaqan», Qıpğız türklərinin «Manas», Göytürklərinin «Alp-Ər-Tunqa» dastanlarıdır. Bu dastanlardan qədim türklərin iki minillik tarixi olduğunu öyrənirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Alma-Ata yaxınlığındakı arxeoloji qazıntılar Türk tarixini iki min ilə irəli çəkərək onu dörd min il edib, bizim eradan əvvəl III və IV əsrə aparıb çıxartı. Bu qədimliyi sübut edən türk xalqlarının tərbiyəsi, məişəti, dil və yazısı, rəsm və heykəltaraşlığı, şəhərsalma və memarlıq, teatr,musiqi ,əkinçilik və s. haqqında da məlumat verən bir sıra başqa dastanlar da olmuşdur. Bu dastanlardan bizə gəlib çəxan eradan əvvəl III əsrdə yaranmış «Oğuz Xaqan» dastanıdır. Bu dastandan aydın olur ki, hələ bizim eradan əvvəl III əsrdə Türklərin yüksək mədəniyyəti olmuşdur. Belə ki, onlar dəmirdən, misdən istifadə etmək, silah və alət düzəltmək elmi bilik, geniş təcrübə, bacarıq və qabiliyyət tələb edirdi. «Oğuz Xaqan» dastanında deyilir ki, onun ərazisinə gərgədan dadanır. Oğuz Xaqan onu öldürüb deyir: «Gərgədan maralı, ayını yedi, qarğım onu öldürdü, çünki qarğım dəmirdən idi. Gərgədan quzunu yedi, yay və oxum onu öldürdü. Çünki, oxum misdən idi».

Eramızdan əvvəl 4-cü əsrdə Saka türklərini tanıdan «Şu» dastanında isə Hunlardan və ilk Hun hökmdarlarının savaşılarından, qəhrəmanlıq və vətənpərvərliyindən bəhs edilir. Bu dastanda o zamankı dövlət idarə-üsulu haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Daha sonralar isə gənc nəsli vətəni qorumaq, ondan ötəri hər bir fədakarlığa getmək əzmi yaranan, onlarda qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik hissləri aşılayan, Türk xalqları tərəfindən çox sevilən, hər türk

ailəsində uşaqların ilk tərbiyəçisi olan « Alp-Ər-Tunqa» dastanı yaranmışdır. Bu dastan bizim eradan əvvəl 7-ci əsrdə Türk hökmdarlığından Alp-Ər-Tunqaya həsr edilmişdir. Dastanda Tunqanın türk bəyləri içərisində əqli, savadı, igidliyi, əxlaqi, təşkilatçılığı ilə fərqləndiyi söylənir. İrənlilər türklər tərəfindən tez-tez məğlubiyyətə düşər olduğu üçün İrənlilər «Alp-Ər-Tunqa» dastanına Əfrasiyab adı vermişlər. Əfrasiyab isə pislilik, şər rəmzi olmuşdur. Lakin türk xalqları öz qəhrəmanını yüksək qiymətləndirərək onu gənc nəsle nümunə göstərmiş, onun əməllərini davam etdirməyi məsləhət görmüşlər. Bu qəhrəman dövlət başçısının gördüyü xeyirxah işlər xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və onun şərəfinə şerlər yazmışlar. Bu şerlərin birində deyilir:

*Alp-Ər-Tunqa adlı bir Xaqan vardı
Ona yer üzü dar, göy üzü dardı
Tuc yapmışdı göy üzünə günəşi
Bilikdə daha yoxdur bərabəri
Göytürk, Uyğur, Qarluq və Qaraxanlı
Daha neçə Türklər adları şanlı.
Onu özlərinə ata saydılar
Zəfərini dörd bucağa yaydılar.*

Türk xalqlarının ərazi bütövlüyünü həmişə qorumağa çalışan Alp-Ər-Tunqanın ölümü Türk xalqları tərəfindən dərin kədərle qarşılanmış və onun təntənəli dəfn mərasimi belə vəsf edilmişdir:

*Uçmağa varınca ol ulu Xaqan
Yıxıldı göylərdən üstünə zindan
Xalqı adət üzrə dəfn etdi onu
Göz yaşı selinin yox idi sonu.*

Türklər öz torpaqlarına bağlı olmuşdur. Ata-baba yurdu onlar üçün əziz və heç bir şeylə əvəz edilməz idi. B.e.ə. 119-cu ildə Çin bölgəsində bir Çin ağısı tapılmışdır. Bu ağı türklərin çinlilərlə müharibə zamanı itirdikləri torpaqlara həsr edilmişdir. Bu ağını Hun aşığı Qopuzun müşayəti ilə oxuyar və xalq ağlaşardı:

*Yen-Çi-Şan dağıtı itirdik
Qadınlarımızın gözəlliyini aldılar,
Silan-Şan yaylaqlarını itirdik
Heyvanlarımızın otlığını aldılar.*

Bu sözlər elə bil Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Xocalı torpaqlarından didərgin düşən minlərlə azərbaycanlıların oxuduqları ağılardır. Bu misralardan aydın olur ki, türk xalqları vətəni sevməyi, torpağını, ana və bacılarının namusunu qorumağı tərbiyənin ən müqəddəs vəsifəsi hesab etmişlər.

Türk xalqlarında alimə və elmə böyük hörmət olmuşdur. Qədim türklər öz toylarına alimləri dəvət etməklə onların dərdi-qəmini dağıtmaqla fəxr etmişlər. Dastanların birində deyilirdi: «6 gün aş verib alimlərin qəmini dağıtdım, ey oğlum! Xanlara layiq doğulduğun üçün mən sənə bu mərəkəni açdım». Türk dastanlarından məlum olur ki, toylar, uşaqların ad günləri xalqı birləşdirmək, onlarda xoş əhval-ruhiyyə yaratmaq üçün bir vasitə olmuşdur. Toylar eləcə də gənclərin fiziki tərbiyəsi üçün önəmli bir vasitə idi. Elə həmin dastanda İdgə bəy oğlu Muradın toyunda deyirdi: «Mən istədim ki, ac kişilər yesin, geyim geyinsinlər, at minsinlər».

İndi də islamın ilk dövründən başlamış Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarını əks etdirən və bu günə qədər gəlib çıxan, tərbiyə nöqtəyi nəzərindən zəngin olan bir neçə xalq dastanlarına diqqət yetirək.

Türk dastanlarının əsas ideyası xalqı zəngin, varlı, gümrahyaşatmaq olmuşdur. Məsələn, Manas dastanında deyilirdi: «Yurdumun xalqını zəngin edəcəyəm, papaq ilə başlarını örtəcəyəm, dostum». Türk dastanlarında humanizm qırmızı xətlə keçir. Məsələn, «Kutadqu bilik» də deyilirdi: «Əli darda olan varsa kömək əlini uzat, yardım göstər». «Əgər xəstə varsa onu yolux, mənasız adamların pis hərəkətlərini saxla», «xalqın haqqını ödəsən də öz haqqını xalqdan istəmə» və s.

Uyğur türklərində tərbiyə məsələləri. Qədim türk tayfalarından biri də Uyğur türkləridir. Türk xalqları içərisində ən yüksək mədəniyyət qədim Uyğurlarda olmuşdur. Bunun əsası vardır.

Belə ki, Uyğur türkləri bütün dünyaya elm və mədəniyyət nümunələri vermiş, qədim Çinin ərazisində yaşamışlar və bu gün də həmin ərazidə yaşamaqdadır. Uyğur Türkləri Çinlilərdən aldıkları mədəniyyət nümunələrini öz mədəniyyətləri ilə birləşdirərək Uyğur mədəniyyətini yaratmışdılar. Məsələn, Uyğurlar kağızı, kağızın emalı və işlədilməsini Çinlilərdən götürsələr də kitab çapını avropalılardan əvvəl öyrənmişlər. Hətta ərəblər də kağızı, çap işini Uyğur türklərindən öyrənmişlər. Qədim uyğurlar bir müddət «Orxon» yazısını işlətmişlər. Sonralar isə yazılarını «Mani» dilinin təsiri altında dəyişmişlər. XII əsrdə Buddizmi qəbul etsələr də yaratdıqları ədəbiyyat formaca Budda, mahiyyət etibarilə özünün zəngin türk qaynaqlarını, daha doğrusu türklüyünü saxlamışdır. Qədim türk qəbirləri və təpələrdən tapılan miniaturlar və fresklər göstərir ki, uyğur mədəniyyəti və bir çox dünya xalqlarının memarlıq, musiqi, rəqs, heykəltəraşlıq sənətinə ciddi təsir göstərmişdir. Uyğur miniaturlarında olan spesifik xüsusiyyətlər, Turan və Asiya türk xalqlarının geyim, musiqi və rəqslərində özünü biruzə verir. Uyğur türkləri rəsm sənətinin ilk pioneri olmuşlar. Onlar rəsmləri təkcə kağızda deyil, ipək, kətan, qumaş, taxta üzərində də çəkib öz uşaqlarına bu sənəti öyrətmişlər. Uyğur türklərinin tikdiyi məbəd və düzəltdiyi heykəllər 10 metrə qədər uca olmuşdur. Şəhərsalma işində də uyğurlar geniş biliyə və təcrübəyə malik olmuşlar. Onların yaratdığı Şərqi Türküstandakı Yarkənd, Qaşqar, Kamal, Qaraxoca şəhərlərindəki düz yollar o qədər ağıl və məharət, elmi şəkildə salınmışdır ki, neçə yüz illər bu yollar dəyişməmiş və bu gün də işləməkdə davam edir. Uyğurların təkmilləşmiş suvarma sistemləri olmuşdur. Onlar dəmyə yerlərdə suvarma yolu ilə buğda, qarğıdalı, pambıq, səbzə və meyvə yetişdirmişlər. Bu işlər Uyğur türklərinin yüksək elmi bilik, bacarıq və təcrübəyə malik olduğunu dəlalət edir. Uyğur türkləri əkinçilik, ticarət və toxuculuq kimi çox vacib olan peşələri uşaqlarına öyrətmək üçün xüsusi bir işlə məşğul olan peşə sahiblərinin yanına göndərib onlara bu peşələri öyrədirdilər. Uyğur türkləri teatr, musiqi, rəqs sahəsində də zəngin irsə malik olmuşlar. Onların səhnələrində «Qərib və Sənəm», «Fərhad və Şirin», «Tahir və Zöhrab» kimi əsərlər göstərmişdirlər. Uyğurlar özlərinin ənənələrini islamdan qabaq qəbul etdikdən sonra da davam etmişlər. Uyğurların Kaşkarda təhsil müəssisələri və zəngin kitabxanaları olmuşdur. Onların çalğı alətləri «Qoppuz» və 12 rəqs növü olmuşdur. Gənc nəslin tərbiyəsində böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də Uyğur türklərinin toy mərasimi idi. Onlar toy mərasimlərini əlamətdar hadisə günlərinə salmışlar. Məsələn, bəy oğlunun ilk dəfə ova çıxmasının, bəy oğlunun taxta çıxması, bahar şənliyi və s. Toyların belə əlamətdar günlərlə bağlanması gənclərin həyata ilk addımlarını daha məsuliyyətlə artmasına yönəltmək üçün edilirdi.

Uyğur türklərinin əsasən qoyun, keçi saxladıklarından onların çoxlu yem ehtiyatı olmuşdur. Bu səbəbdən də Uyğurlar mahir toxucular və xalçaçılar idi. Onlar yundan çox gözəl zövqlə tikilmiş geyim şeyləri hazırlayırdılar. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, qədim türklərin çox yüksək bədii zövqü olmuşdur. Səlcuq və Xarəzm türklərinin Türküstan, Hindistan, İran, Azərbaycan, Əfqanıstan, Misirdə tikdikləri Cami, Türbə, Körpü, çeşmə və saraylar dünyanın ən gözəl sənət əsərləri olmuşdur. Türkmən qızlarının təkrarolunmaz zərif xalçaları, Türklərin şər və nağıllarının gözəlliyi bir daha göstərir ki, Türk xalqlarının yüksək zövqü olmuşdur. Nəsildən-nəslə tərbiyə olunan bu zövq bizim zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır. (Məsələn, Azərbaycan xalçalarının gözəlliyi, incəliyi, naxışı, səliqəsi indi də dünyanın müxtəlif yerlərində xüsusi ləyaqətlə qarşılır). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Uyğur türklərinin belə yüksək mədəniyyət nümunələri elmi əsaslar üzərində qurulurdu. Elmsiz qurulan iş illəri əsirləri addımlaya bilmir. Hələ vaxtı ilə Kaşğari yazırdı: «Bilikli, ağıllı adamların hikmət sahiblərinin sözünü dinlə, onda olan ədəb və ərkanı öyrən, öyrəndiklərinə əməl et». Qədim türklər elmi bilikləri sadəcə oxumaqla deyil, onları əməli həyata keçirməyi lazım bilirdilər. Qədim türklərin nəsihətləri də belə olmuşdur. «Elmi bir adamla rastlaşdıqda, ona yaxınlaş və ondan faydalan». Qədim Türklər elmi işıq, zər, günəş kimi qiymətləndirərək onu dərinləndirərək öyrənməyi məsləhət görürdülər. Məsələn, Uyğur ədəbiyyatında elm belə vəsf edilirdi:

Elm öyrənin ey bəyim.

Bilik sizə dost olur.

Bilik sahibi ərələ

Bir gün dövlət yar olur

Bilikli insan belində

Daş yığılsa, daş olur (zər)

*Nadanınsa yanında
Qızıl düşsə, daş olur.*

Uyğur türklərinin atalar sözü də tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən çox əhəmiyyətlidir və bu atalar sözü gənc nəsli elimli olmaq, ləyaqət göstərmək, qəhrəman, vətənpərvər olmağa təhrik edən atalar sözləridir. Məsələn, 1.Alicənab adam cövhərə, nadan adam çəkmə içindəki astara bənzər. 2.İgidin dəyəri qorxulu zamanda, suyun dəyəri dərinliyində. 3.Ləyaqətsiz adam bəy olsa, hər keçidə zopalı qoyar. 4.Min adamı tanıyınca bir adamın adını bil. İnsanların üzləri ilə deyil, bilikləri və əsərləri ilə tanı. 5.Bələdçi azmaz, bilikli yıxılmaz, ağıl unutmaz.

II FƏSİL

İSLAMIN YARANMASI. MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRİN HƏYATI VƏ FƏALİYYƏTİ

1. İslamın yaranması ərəfəsində Ərəbistanda ictimai-siyasi durum.

Şərq aləmində əmələ gəlmiş yenilik, dirçəliş və tərəqqi islamiyyət ilə başladı. İslam Ərəbistan yarımadasında yaranmışdır. Ərəbistan yarımadası dağlarla əhatə olunmuşdur. Onun içəri hissəsi düzənlik və səhralıq idi. Bu səhralarda vəhşi dəvəquşları, dəvələr, ilan və çəyirtkələr çox olduğundan buranın torpaqlarının çox hissəsi əkin və biçin üçün yararsız idi. Ərəbistan yarımadasının şimal-şərqi həddən artıq isti olduğundan gün ərzində bütün canlılar əldən düşərdi. Gecə isə qumlar tez soyuyar, sərt soyuq olardı. Belə bir ziddiyyətli iqlim ərəblərə əkib-becərməyə imkan vermədiyindən burada yaşayan əhalinin əsas qidası səhralarda yetişən xurma və dəvə südü olardı. Bu səhraların iqliminə keçilər davam gətirdiyindən ərəblər onlardan iqtisadi məqsədlər üçün istifadə edib, keçilərin tükündən sap əyirib, düyü, buğda, pal-paltar üçün başqa şəhərlərə aparıb satardılar. Belə alver olduqca ağır şəraitdə keçərdi. Susuz qumlu çölləri keçib getmək qum burulğanlarını qət etmək, dözm, iradə, əzm, sərt və amansız olmağı tələb edirdi. Ərəbistan yarımadasının cənub-qərb hissəsi və onun iqlimi daha gözəl olduğundan bu yerlərdə yaşayan insanları səciyyələndirən xüsusiyyətlər şairlik, qonaqpərvərlik, qəhrəmanlıq, mərdlik, ağıl, qızgın şəhvət olmuşdur. Ərəblərin bu keyfiyyətləri onların istedadı ilə birləşmişdir. Bu ərəzilərdə yaşayan ərəblər vaxtı ilə bütpərəst olmuş, çox allahlığa inanmışlar. Onlar nemət ağacının budaqlarından kölgəlik düzəldərək, daşdan, ağacdan və müxtəlif əşyalardan düzəlddikləri fiqurlara sitayiş edərtilər. Lakin İbrahim Peyğəmbərin dünyaya gəlişi və allahın varlığına inam yarandı. İbrahim bütün dünyaya başa saldı ki, allah birdir və o, bütün dünyaya hakimdir. İnsanların düzəlddikləri bütələr isə allahın iradəsi qarşısında acizdir. İllər ötdükcə ərəblər kainatın bir allah tərəfindən yarandığına və onun tək olduğuna inanaraq, bütün sənədlərinin başlanğıcında «Bismillahi-irrahman», yəni allahın adı ilə başlayıram sözlərini yazdılar. İslamiyyətdən əvvəl Ərəblərin qızları diri-diri basdırmaq, ögey anaları ilə evlənmə kimi bir sıra vəhşi adətləri var idi. Belə aşağı həyat tərzini keçirən ərəblər içərisində səyyarə ulduzunu və başqa səma cisimlərini kəşf edən əqilli, kamil adamlar da olmuşdur. Ərəbistanın iç ərəzisi, onun səhraları arasında çox böyük fərq var idi. Məsələn, səhralardan göyün üzündəki ulduzlar çox aydın və parlaq görünürdü. Elə bu səbəbdən də ərəblər müşahidə etməklə gün, ay, fəsilər haqqında ilk təqvimini yaratmış, daşqın və küləklərin başlayacağı vaxtı dəqiq təyin edə bilmişlər. Belə işləri özlərinin peşələrinə çevirən ərəblər sonralar astronomiya elmini yaradıb onu inkişaf etdirmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ərəb bediunları iqlim və həyat tərzini əlaqədar tez-tez yerlərini dəyişərkən yaxşı yerləri tutmaqla əlaqədar qonşu qəbilələrlə mübarizə aparar və onlardan qorunmaq üçün hünər və qəhrəmanlıq göstərirdilər. Tarixən ərəblərdə yaranmış olan bu irsi keyfiyyətlər onları şair və qəhrəman etmişdir. Onlar keçmiş zamanı, rastlaşdığı gözəl mənzərəli yerin təsiri altında şerlər yazmış, vuruşmalar zamanı adamların qəhrəmanlıq lövhələrini mahnı və şerlərində tərənnüm etmişlər Qədim Ərəbistanda da şairlik o dərəcədə geniş vüsət tapmışdı ki, hər il Məkkədə, Zilcə ayında «Ukaz» məhəlləsində şairlərin müsabiqəsi keçirilirdi. Bu müsabiqədə qalib gələnlərin şerləri «Kəbənin» qara daşından asılandı. Qədim Ərəbistanda qocalar isə uşaqları toplayıb, onlara əcdadlarının qəhrəmanlığı, dostluq, şan-şöhrət, təvazökarlıq, sədaqətdən bəhs edən şerlər oxumaqla uşaqlarda yaşadığı yerə, məhəlləyə, qəbiləyə sevgi və hörmət, qəbilələrin şərəfini, namusunu qorumaq hissi aşılayırdılar.

İslamdan əvvəlki dövrdə elmlər sistemli şəkildə öyrədilmirdi. Müəllimlik adi söhbət, həkimlik zinharçılıq, Astronomiya müşahidə şəklində olurdu. Bütün bunlara baxmayaraq Ərəblərin İslamdan əvvəlki dövrdə tərbiyə sahəsində həyata keçirdikləri tədbirlər, apardıqları işlər İslamın yaranması üçün baza olmuşdur. İslam Budda dövrünün tərbiyə sahəsində bir çox məsələləri əxz etmişdir. Tarix öz işini gördü, o İslamın yaradıcısı Məhəmməd Peyğəmbəri insanlığa bəxş etməklə yeni din, yeni tərbiyə və əxlaqın əsasını qoydu.

2. Məhəmməd Peyğəmbər İslam tərbiyəsi və əxlaqının banisidir.

Məhəmməd İbn Abdullah islamın banisi, dövlət və siyasi xadim olmuşdur. İslamın ehkamlarına görə, Allahın elçisi (Rəsul Allah) Məhəmməd Peyğəmbər haqqında dünyada

çoxlu hekayə və rəvayətlər olduğundan onun haqqında real faktlar, dəqiq rəqəmlər gətirmək mümkün deyildir. Məlum olduğuna görə, Məhəmməd Peyğəmbər Qurəyişlər nəslindəndir. Peyğəmbər doğulmamış atası Abdullah və 6 yaşında ikən anası Əminə vəfat etmişdir. Kiçik yaşlarından zəhmətə alışmış Məhəmməd dəvə karvanlarını müşayət etməklə çörək pulu çıxarmış. Bu səfərləri zamanı əql və kamalı ilə fərqlənən Məhəmməd 594-cü ildə Xədicə adlı dul qadınla evlənərək onun ticarət işlərinə rəhbərlik edib Xədicənin gəlirini birə beş artırmışdır.

610-cu ildə Məhəmməd Peyğəmbərə vəhy verildiyindən İslamın yaranma tarixi bu gündən hesab edilir.

Peyğəmbər 622-ci ildə İslamı yaymaq üçün Məkkədən Mədinəyə köçdü. O, burada özünə xeyli tərəfdar topladı və bütperəstlərin hücumlarını dəf edib, Məkkəni, daha sonra isə Ərəbistanın xeyli hissəsini tutub müsəlman dövləti yaratdı, Peyğəmbər yaratdığı dövlətin rəsmi dinini İslam dini elan etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, islamdan əvvəl mövcud olan bütperəstlik insanları bir məslək uğrunda mübarizəyə və yaşayışa dəvət edə bilmədi. Bütperəstlik dövründə insanlar bir çox allahların olduğuna inam bəsləyərək daşa, taxtaya, ağaca və s. kimi müxtəlif əşyalara sitayiş edirdilər. İnsanların əxlaqında böyük pozğunluq və hərc-mərclik hökm sürürdü. Bütperəstlik ilk qız övladlarını torpağa diri-diri basdırmaq, qadını ən alçaq məxluq hesab etmək, ona şəhvət gözü ilə baxmaq kimi pis adətləri ilə fərqləndirdilər. Cahilliyyənin bu dövründə Ərəbistanda, eləcə də qeyri-insani nikah növləri mövcud idi. Məsələn, qadının bir neçə kişiyə ərə getməsi, ana ilə evlənmək və s. Ərəb kişiləri arvadlarına qarşı imansız olub, onları itaətdə saxlayar, yoxsul geyindirərdilər. Kişilər özləri bütün günü şərab içib içmək, eyş-işrətlə məşğul olmaq, rəqqasələrə baxmaq ilə əylənərdilər. Məhəmməd Peyğəmbər qədim Bütperəst Ərəblərin bunun kimi bir çox yaramaz adətlərinə son qoydu. O, Kəbənin ətrafında çıpaq gözən ərəblərə belə gəzintiləri qəti qadağan etdi və qan tökməyi ağır cinayət bildi. Peyğəmbər qədim Ərəblərdə qadına olan vəhşi münasibəti pisləyərək onları incitməməyi, təhqir etməməyi söyləyib deyirdi: «Unutmayın asiman sizin ananızın ayağı altında qərar tutur». Çoxallahlılığın belə bir dövründə Məhəmməd Peyğəmbər 40 yaşında ikən yeni dinlə allahın vahidliyini, təkliyini inanan bir fəlsəfə ilə meydana çıxdı.

Məhəmməd Peyğəmbər öz dinini yaradarkən zəngin adamlara deyil, xalqa arxalandı və öz fəlsəfi, ictimai fikirlərini xalq vasitəsi ilə həyata keçirə bildi. Xalq içərisindən çıxan Məhəmməd Peyğəmbər xalqın əzab və əziyyətlərini daha dərinəndən duyduğu üçün deyirdi: «Hər mömin müsəlman nə olursa olsun digər müsəlmanlar bərabər olmalıdır». O, heç bir təbəqəyə imtiyaz verilməməsini məsləhət görürdü.

Məhəmməd Peyğəmbərin aşağıda ifadə olunacaq kəlamlarındakı əxlaqi müdriklik bu gün də öz dəyərlərini saxlamaqdadır. «Əməllərin dəyəri onların məqsəd və nəticələri ilə ölçülür». «Çox yeyib-içməklə ürəyini güclə saxla». «Dünya ürəkdə şirin, gözdə isə yaşlıdır. Lakin allah sizi, sizdən əvvəl dünyadan köçənlərdən sonra yaradıb. Deməli öz əməllərinizi yaxşıca gözləyin. Dünyanın bütün xəstəliklərindən uzaqlaşın».

Ədəbdən bəhs edən kəlamlarda isə deyilir: «Təvazökarlıq və ədəb pəhrizkarlığın, dindarlığın nişanələrindəndir». «Qonağın ev sahibini tənqə gətirənə qədər qalması yaramazlıqdır». «Atanın övladına öyrətdiyi ən yaxşı şey ədəbdir». «Heç kəsə söyüş söymə. Əgər biri səni söyüb sənin sirrini aşkar etsə, sən ona aid bildiyin sirri aşkar etmə». «Mülayimlik və təvazökarlıq imanın iki hissəsidir (quludur). Yalan söz və mübaligə isə hiyləgərlik və riyakarlığın mənbəyidir».

Yaxud: «Hansı əməl yaxşıdır? – İnsan ürəyini sevindirmək, aqları yedirtmək, darda qalanlara kömək etmək, əldən düşənlərin kədərlərini azaltmaq və ziyan çəkənlərin səhvini düzəltmək».

Peyğəmbər buyurur: «Ömrü uzun, əməlləri yaxşı olan insan hamıdan üstündür».

3. «Quran» da tərbiyə məsələləri.

Məhəmməd Peyğəmbərin yaratdığı «Quran» ölkədə əxlaq və tərbiyəyə qüvvət verməyi əsas məqsəd hesab edirdi. Peyğəmbərə görə əxlaqı süqut etmiş və bir xalqla iş görmək və bu xalqı səadətə çatdırmaq, xoşbəxt etmək olmaz. Məhəmməd Peyğəmbər xalqı bütperəstlikdən çəkəndirməklə onları saf və təmiz əxlaqa dəvət etdi. Məhəmməddən əvvəlki Musa və İsa peyğəmbərlər özlərini allah səviyyəsinə qaldırmağa çalışırdılar. Məhəmməd allahın vahidliyini, peyğəmbərlərin onun yerdəki nümayəndələri olduğunu söylədi. Əgər Musa

peyğəmbərin dövründə sehrbazlıq şərəfli bir iş sayılırdısa da, İsa peyğəmbərin dövründə həkimlik möcüzələri (yəni ölünü diriltmə, korların gözünü açmaq kimi möcüzələr) geniş yayıldı. Məhəmməd Peyğəmbərin dövründə isə insanın şəxsiyyət kimi formalaşması üçün insan əxlaqını yüksəldən şerə və natiqliyə xüsusi diqqət yetirildi. İnsan mənəviyyəti ön plana keçdi. Adamların şer oxuması və gözəl danışması Məhəmməd Peyğəmbərin dövründə insan üçün ən böyük ürfan və fəzilət sayıldı. Hətta Kəbənin divarlarından 7 məşhur şairin qəsidəsi asılmışdır. Şer demək və rəvan, gözəl danışmağa, yalnız mədəni Ərəblər deyil, çöllərdə yaşayan köçərilər də böyük həvəs göstərirdilər. Şəriyyat və natiqlik tərzində yazılmış Qurani-Kərimin Həzrəti Peyğəmbərə bəxş olunması da dövrün təkrar olunmaz möcüzələrindən biri idi. Qurani-Kərim sözdə yox, özünü əməli həyatda 100 illərlə doğrultmuş real möcüzələrdən ibarət olan bir kitabdır. Bu kitabın məzmunu ehkam və dəlillərə əsaslanaraq keçmiş və gələcəkdən xəbər verən qədim hekayələrdən ibarətdir. Bu kitab insanlara bu dünyada ədəb və mükəmməl bilik almağı, mərifət sahibi olmaq üçün nələrini bilməli, axirət dünyasına necə hazırlaşmağın yollarını göstərən bir kitabdır. Bu kitabın əsas gücü insanlar arasında təmiz və yüksək mənəviyyəti təbliğ etməyə, təmiz əxlaqı keyfiyyətləri insanlar arasında aşılamağa yönəlmişdir. Peyğəmbər deyirdi: «Valideynlərinizi sevin, onlara hörmət edin, qəriblərə, yoxsullara kömək göstərin, nə xəsis, nə də israfçı olun, xoş əxlaq olun, adam öldürməyin, qəyyumu olduğunuz yetimlərin pulunu yeməyin. Tacir olmaq istəsəniz insafı yaddan çıxarmayın, hər eşitdiyinizə kor-koranə inanmayın, dikbaş, şöhrətpərəst və lovğa olmayın, insanın cismani qüsurlarına gülməyin, girdiyiniz hər evə allahdan xeyir-bərəkət diləyin».

Bax bu əxlaqi sifətlərə əməl etməyən adamları Peyğəmbər ölmüş qardaşının ətini yeyən və qanını içən adama bənzədirdi. Həzrəti-Peyğəmbərin tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən çox qiymətli olan bu kəlamları müsəlman aləmində əxlaq tərbiyəsinin əsasını təşkil etdi. Bunlar indi də, gələcəkdə də özünün qiymətini və dəyərini itirməyən kəlamlardır.

Məhəmməd Peyğəmbər insanların xoşbəxt, halal yaşamasını, səadətə çatmasını zəhmət və əməkdə görürdü.

Əməyə yüksək qiymət verən Peyğəmbər haqqında belə bir rəvayət söylənir. Günlərin birində bir nəfər Peyğəmbərə, heç bir şeyim yoxdur, mənə kömək göstərin, deyə müraciət edir. Peyğəmbər cavabında ola bilməz ki, sənə heç nəyin olmasın, elçi yenidən and-aman edir ki, bircə qazandan başqa heç nəyim yoxdur. Peyğəmbər deyir: «Qazanı sat puluna balta al, odun doğrayıb sat və özünə çörək pulu qazan». Əməyin insan həyatındakı rolunu yüksək qiymətləndirən Peyğəmbərin özü həddən artıq sadə və təvazökar yaşamış, heç kəsə əziyyət vermədən öz işlərini öz əməyi ilə görmüşdür. O, adamlara münasibətində də heç bir vaxt ağa, nökrə ayrı seçkiliyinə yol verməyərək doğrucul və səliqəli olmuşdur. Bu səliqə və dəqiqlik onu onun vərdiş və adətlərində, geyim, xasiyyətində müşahidə edilmiş. Məhəmməd Peyğəmbər Quranda insanın mənəli, düzgün, dolğun həyat tərzini keçməsi və bütün mənfi əxlaqi sifətlərdən təmizlənməsi üçün insanları dua etməyə çağırırdı. Peyğəmbər duanı tərki-dünyalıq üçün deyil, insan əxlaqını təmizləmək, insanda yüksək mənəvi sifətlər yaratmaq vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Bu münasibətlə deyirdi: «Silkələnən ağacların qurumuş yarpaqları töküldüyü kimi, insan da dua ilə qəlbinin günahını və pisliklərini təmizləyir». Həzrəti Peyğəmbər insanları məğrur, yüksək, şərəfli yaşamağa çağırarkən özünə və ailəsinə diqqətli olmağa, ailəni maddi və mənəvi cəhətdən təmin etdikdən sonra imkansız adamlara kömək göstərməyi məsləhət görürdü.

Rəvayətə görə bir gün Peyğəmbərin yanına cır-cındır geyinmiş bir kişi gəlir. Peyğəmbər kişinin niyə belə pis geyindiyini soruşduqda kişi cavab verir: «Nəyim var idisə, hamısını sədəqə vermişəm». Peyğəmbər məyus olub deyir: «Allaha o zaman xoş gedər ki, özünü və ailəni maddi cəhətdən təmin edəsən, sonra artıq qalanını sədəqə verəsən».

Məhəmməd Peyğəmbər tərbiyənin təvazökar, mərifətli olmaq, qəzəbli olmamaq, tez özündən çıxmamaq, zəif adamlara əl qaldırmamaq kimi digər çox mühüm olan məsələlərə də toxunmuşdur. Məhəmməd Peyğəmbər özünü ələ ala bilməyən, tez qəzəblənən, özündən zəif adamlara güzəştə gedə bilməyənləri iradəsiz adamlar adlandırır. Peyğəmbər, qəzəblənəndə özünü ələ ala bilən, özündən zəiflərə güzəştə gedə bilən adamları isə güclü adamlar hesab edirdi. Peyğəmbər kiçik yaşlarından yetim qaldığından ata-ana nəvəsi görmədiyindən insanlara, uşaqlara xüsusi həssaslıqla yanaşmağı, onlara qayğı göstərməyi tələb edirdi. Peyğəmbər özü ibadət kimi müqəddəs bir işi icra edərkən hətta dizləri üstündə başını qoyub

yatmış uşaqları narahat etməzdi. Məhəmməd Peyğəmbər bir ata, bir baba, ər, əmioğlu və qaynata kimi bütün müsəlmanlara nümunə olmuşdur.

Məhəmməd Peyğəmbər insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında elmi biliklərin mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirərək deyirdi: «Elm insanın həyatıdır, imanın dirəyidir». Bununla yanaşı ancaq şəriəti öyrənməklə kifayətlənməməyi, başqa elmləri də öyrənməyi tövsiyyə edirdi. «Bilik həmişə çətinlikdə əlindən tutar, qaranlıqları işıqlandırar, elm insanların etibarlı dostudur, o tənhalıqda insana dayaqdır. Elm insanı xoşbəxt, yüksək, məğrur və qüvvətli edir. Elm insanı dostlar arasında da şöhrətləndirdiyi kimi, düşmənlərdən də qoruyar». Peyğəmbərin Qurani-Kərimini oxuduqca şərqdə elmi biliklərin nə üçün Avropadan çox-çox əvvəl yaranması və yayılmasının səbəblərini aydın duymaq olur. Məhəmməd Peyğəmbərin yanında ictimai işləri müəyyən bir təşkilat daxilində həyata keçirmək mümkün olmadığı üçün, Peyğəmbər ərəb dünyasına gətirdiyi yeni İslam ideologiyasını və onun tərbiyəvi təsirini camilərdə həyata keçirməyi olduqca düzgün düşünmüşdür. Quranda yazılan «Qıl Körpüsü», «Cəhənnəm», «Cənnət» kimi insan əxlaqına təsir edən amillər o zamankı aşağı səviyyəli Ərəb Beduinlərinin formalaşmasında, mütəşəkkilliyində, oğurluq, əyrilik, məişət pozğunluğu, xudpəsəndlik kimi mənfi keyfiyyətlərin aradan qalxmasında əsaslı rol oynadı. Rəvayətdən məlum olur ki, Məhəmməd Peyğəmbərin Qurani Məhəmmədin yüksək amalı, təmizliyi, əxlaqı, halallığı, doğruluq və düzgünlüyü onun xəlifələrində də özünün əksini tapmışdır.

Belə bir rəvayət söyləyirlər: «Bir gün Həzrəti Ömərən yanına, axşam çağı bir Məkkəli dostu qonaq gəlir. Həzrəti Ömər evdə dövlət işləri ilə məşğul olduğundan, dostuna bir az gözləməsinə xahiş edir. Rəsmi dövlət işini bitirən Həzrəti Ömər yanan çırağı söndürür və başqa bir çırağı yandırır. Heç nə başa düşə bilməyən qonaq bunun səbəbini soruşduqda Həzrəti Ömər deyir: «söndürdüyüm çırağın yağı xəzinəyə aid idi. Bu çırağ ancaq dövlətin və xalqın işlərini gördükdə mənə halal olur. Sən isə mənim dostuysan və səninnlə xüsusi söhbət edəcəyəm. İkinci çırağın yağı şəxsi pulumla alınmışdır. Əgər dövlət malı xüsusi işlərdə işlədilsə, o, işıq yox, zülmət və xəcalət gətirər».

İslam bütün dinlərdən fərqli olaraq xalqın ruhuna daha yaxın olduğu üçün o, Ərəb xalqına yeni bir məfkurə verdi və bu məfkurə ilə Ərəb xalqı böyük nəaliyyətlər əldə etdi.

İslam ədəbiyyatı və mədəniyyətinin ən böyük abidəsi olan Məhəmməd Peyğəmbərin Qurani, şifahi xalq ədəbiyyatının inkişafına da əsaslı təsir göstərmişdir. Belə ki, şifahi xalq ədəbiyyatı Qurandan böyük tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən bir sıra sujetlər götürüb onlardan müxtəlif variantlarda istifadə etmişdir. Təəssüf ki, Qurani əsl mahiyyəti onun tərbiyəvi, əxlaqi, məziyyətləri bəzən təhrif edilmiş və bir çox hallarda az savadlı üləmələr tərəfindən düzgün yozulmamışdır.

4.Məhəmməd Peyğəmbərin qadın tərbiyəsi haqqında.

Məhəmməd Peyğəmbər ailə tərbiyəsində də qayda-qanun yaratdı. O, ailə tərbiyəsini əsasını təşkil edən qadınların mövqeyini həm ailədə, həm də cəmiyyətdə yüksəltdi, onlara geniş hüquqlar verdi, qadınların müdafiəçisi kimi çıxış edərək kişi və qadını Allah qarşısında bərabər hüquqlu elan etdi. İslam, qadını sevməyi və hörmət etməyi peyğəmbərlərin əxlaqi saydı. Həzrəti Peyğəmbər evlənməyi və nikahı ailənin əsas qanunu, Allahın əmri kimi buyurarkən qadına qarşı İslamdan əvvəlki qeyri-əxlaqi hərəkətlərin qarşısını aldı. Məhəmməd Peyğəmbər kişi ilə qadının ailə funksiyalarını müəyyənləşdirərək kişiyyə evini maddi cəhətdən təmin etməyi, qadına isə eyni hüquqla evin tam idarəsini tapşırırdı. Peyğəmbər qadını öz cehizinin tam sahibi etdi və ölənə qədər bu ixtiyarı onda saxladı. Həzrəti Peyğəmbərə görə qadının işləməsi və onun vəzifə tutmasında heç bir günah yoxdur. Məlum olduğu kimi müharibə zamanı Həzrəti-Ayışə ordunu idarə etmişdir.

Məhəmməd Peyğəmbərin qadına olan mütərəqqi münasibətini Quranda aşağıdakı tələblərdən daha aydın görmək olar. 1.Qadın haqları məsələsində Allahdan qorxun, onları döyməyin, xanımlarını döyənlər sizin sizin xeyirxahınız deyildir. 2.Xanımlarınızla yaxşı davranın. 3.Qadınlarınıza yediyinizdən yedirin, geyindiğinizdən geydirin, pis söz söyləməyin, onun gördüyü işlərə əsla pis deməyin, nöqsanını üzünə vurmayın. Məhəmməd Peyğəmbər son vəziyyətində qadınları kişilərə tapşırıraq deyirdi: «Ey insanlar! Qadınların haqlarını qorumağınızı və bu xüsusda Allahdan qorxmağınızı vəsiyyət edirəm. Siz qadınları tanı əmanəti olaraq aldınız. Onların namuslarını və qeyrətlərini allaha anda verərək halal edin. Sizin qadınlar üzərində, onların sizin üzərinizdə haqları vardır. Sizin haqqınız onların hər

cür ehtiyaclarını təmin etmənidir». O başqa bir yerdə buyurub ki, «Hər kim qadına hörmət etsə, özünün şəxsiyyətini göstərər, hər kəs qadını təhqir etsə, özünün alçaqlığını bəyan edir».

Bu gün Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı və onun Quranını dərindən öyrənmək bizim soykökümüzdə qayıtmaq yolunda və tərbiyə işimizə böyük xeyir verə bilərdi. Elə bircə onun «Elm Çində olsa belə arayınız!» şüarı göstərir ki, Məhəmməd Peyğəmbər insanlardan tək cə axirət dünyası ilə yaşayan adamlar deyil, həm də bu dünyanın mürəkkəb məsələlərini həll edəcək elmi adamların yetişdirilməsini lazım lazım bilmişdir. Məhəmməd Peyğəmbərin nazil Quranı bilmədən islamdan sonrakı dövrlərdə Türk xalqlarının tərbiyə tarixinin necə inkişaf etdiyini, yüz illər boyu yüksək mənəvi sifətlərin necə qorunub saxlandığını və ənənəyə çevrildiyini bilmək mümkün deyildir.

III FƏSİL

İSLAMIN ŞƏRQDƏ PEDAQOJİ FİKRİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ VƏ TƏKMİLLƏŞMƏSİNƏ TƏSİRİ

Tərbiyə İslamdan çox-çox qabaq olmuşdur. Qədim türk tayfaları öz uşaqlarında qəhrəmanlıq, əməksevərlik, hörmətçilik, ədəblik və s. kimi əxlaqi sifətlər tərbiyə etmişlər. Lakin bu əxlaqi sifətlər cəmiyyətin əxlaq normaları hüququnu almamışdır. Məhəmməd Peyğəmbər isə insanlığın tarixində mövcud olan əxlaqi sifətləri ümumiləşdirib onu müsəlman xalqlarının şəraitinə uyğunlaşdırıb, əxlaq normalarını hüquq normaları şəraitinə qaldırdı. Tədricən yaranmaqda olan müsəlman dövlətləri bu normaları, yaratmış olduqları cəmiyyətin əsas əxlaq normaları kimi qəbul etmişlər. Bununla da İslam Şərq pedaqogikasının inkişafına ciddi təsir göstərdi. Buradan da Şərqdə, o cümlədən, Türk xalqlarında müsəlmanlığın qəbulundan sonra yaranan xalq ədəbiyyatının əsas mövzularının tərbiyə ilə bağlı olmasının səbəbləri aydınlaşır. Müsəlman aləmində elə bir əsər tapmaq olmaz ki, orada tərbiyə motivləri olmasın. Ona görə də Qərb alimləri Şərq ədəblərini maralist-nəsihətçi, yazıçı və şair adlandırmışlar.

Qurani-Kərimin meydana çıxmasından sonra Şərq nəsrinin və Nəsihətnamələrinin əsas mövzusu əxlaq məsələləri oldu.

1. İmam Qəzzalinin pedaqoji ideyaları. (1058-1111).

Məşhur islam uləmalarından olan İmam Qəzzali Hicri tarixlə 455-ci ildə doğulmuşdur. 484-cü ildə Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində müdərissiyyə qəbul etmişdir. İlk təhsilini Tus və Nişapurda almışdır. 484-cü ildə Həccə getmiş və 505-ci ildə vəfat etmişdir. İmam Qəzzali «Əhya-ül-Ülüm», «Cəvahürül Quran», «Məşkavətül Ənvər», «Kimbə Səadət», «Xoşbəxtlik İksiri» və s. kimi bir sıra böyük həcmli əsərlərin müəllifidir.

Qəzzali «Xoşbəxtlik İksiri» əsərində insan təbiətini 4 yerə bölürdü: heyvani, yırtıcı, şeytan və mələk. O, yazırdı ki, heyvani keyfiyyətdə ehtiras və tamah olduğundan, orada acgözlük, çox yemək, yırtıcıda qəzəb olduğundan vurmaq, öldürmək, əl və dil ilə hücum etmək, şeytanda hiyləgərlik, fitnə, mələkdə isə ağıl, elm, düzlük, şər işlərdən qaçmaq, haqqı Allah talanı dərk etməyə şad olmaq, cahillik və nadanlıqdan utanmaq vardır.

Qəzzaliyə görə müsəlman davranış rükiləri də dördüdür:

Qəzzali 1-ci rukiyyə etiqad, elmə can atmaq, namaz qılmaq, oruc tutmaq, həcc və s. kimi dini ayinləri yerinə yetirmək;

2-ci rukiyyə yemək qaydaları, nikah, sənətkarlıq və ticarət, halallıq, söhbət qaydaları, adamları xeyirxahlığa sövq etmək, bəd əməllərdən çəkəndirmək;

3-cü rukiyyə nəfsi cilovlamaq, qəzəb, kin və həsədi aradan qaldırmaq, mənəbpərəstlik, şöhrətpərəstlik, təkəbbür və lovğalığı, qəfləti aradan qaldırmaq;

4-cü rukiyyə düzlük, hərəkətlərinə diqqət yetirmək, düşünməni daxil edirdi.

Tərbiyə məsələlərinin bütün sahələrinə toxunan Qəzzali tərbiyənin əsas məqsədini pis keyfiyyətləri uşaqların təbiətindən çıxarmaq, yaxşılıarı isə onların həyatı tələbatına çevirməkdə görürdü. Qəzzali əsərlərində gənc nəslin tərbiyəsini bu dörd keyfiyyət ətrafında mərkəzləşdirərək uşaqların keyfiyyətləri irsən gətirmədiklərini sübut edir və yazırdı ki, insanda müxtəlif xasiyyətlər var. Onların bəzisi pisdır, bəzisi isə yaxşıdır, onu xoşbəxtliyə aparır. Qiymətli məxluq olan uşağa hər nə aşılasan ona meyl edər, xeyirə alışdırsan xeyirli, zərər aşılasan zərərli məxluq olar. Qəzzali «Əhya-ül-Ülüm» (həyat verən elm) əsərində yazırdı: “Kim uşağını xeyirə öyrətsə, onu axirət dünyası savablı olar, hər iki dünyada atanının üzü ağ olar”. İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında təlim və tərbiyənin böyük rolunu göstərən Qəzzali yazırdı ki, uşaqları pis vərdislərdən uzaqlaşdırmaq üçün təlim və tərbiyə vermək, gözəl şeylər öyrətmək lazımdır. İnsan bütün elmləri öyrənməyə və sənətlərə yiyələnməyə qadirdir.

Qəzzali uşaqların mənəviyyatını korlayan, onların əqlini lüzumsuz biliklərlə dolduran, əxlaqını pozan ziynət şeylərindən uzaq olmağı məsləhət bilirdi. O, yazırdı ki, uşaqların avara, veyil, boş vaxt keçirməsinə imkan vermək olmaz.

İmam Qəzzaliyə görə tərbiyəçinin ilk əlifbası onda həya hissi tərbiyə etməkdir. Uşağın bəzi şeylərdən həya etməsi onun ağıllı olmasına dəlalət edir. Qəzzaliyə görə, həyalı uşaq pis

və yaxşını bir-birindən ayırır, çirkin şeylərdən utanmağa başlayır, bu isə onun təbirincə əxlaq tərbiyəsi üçün hədiyyədir. Qəzzaliyə görə pisə ikrah, yaxşıya meyl etmək uşağın tərbiyəsidir.

Qəzzali uşaqlara mədəni vərdişlərin aşılmasından danışarkən yazırdı ki, uşaqlarda acgözlüyə, hərəsiyə nifrət hissi oyatmaq lazımdır. Uşağa sağ əli ilə yemək öyrətmək lazımdır. Yeməyə başlayarkən uşaq “Bismillah” deməlidir. Uşaq yeməyi öz qabağından yeməli, süfrənin arxasında oturanlardan qabaq əlini yeməyə uzatmamalıdır. Tez-tez yeməməlidir. Uşaqlara öyrətmək lazımdır ki, yemək zamanı əlini və paltarlarını bulaşdırmasın. Uşaqlara səliqə ilə yeyənləri, gözü tox olanları mədh etmək, nümunə göstərmək lazımdır.

Qəzzali mədəni vərdişlərdən danışarkən uşaqların özlərini məktəbdə və ictimai yerlərdə necə aparmaları barədə də bir sıra gərəklə tövsiyələr vermişdir. Qəzzaliyə görə adamlar içərisində tüpürmək, burnunu bərkədən silmək, böyüklər qarşısında ayağını ayağının üstünə, əlini çənəsinin altına, başını qolunun üzərinə qoymağın ədəbsiz hərəkət olduğunu uşaqlara başa salmaq lazımdır. Qəzzali uşaqların mənəviyyatını zəhərləyən pul, gümüş, qızıldan uzaqlaşdırmağı lazım bilirdi.

Qəzzali uşaqları istər doğru, istərsə də yalandan and içmək vərdişindən uzaqlaşdırmağı lazım bilirdi. O, daha sonra yazırdı ki, uşaqlara lazım gələndə susmağı bacarmaq, sözü kəsməmək, özündən böyüyə yer vermək kimi məsələləri də öyrətmək lazımdır.

Qəzzali uşaqların xüsusən də oğlan uşaqlarının mətin, dözümlü olması üçün müəllim və valideynlərdən tələb edirdi ki, dözümlü adamları mədh edib onları nümunə göstərsinlər. Qəzzali belə hesab edirdi ki, uşaqlar şəriət qanunları çərçivəsində haram, halal, xəyanət, ikiüzlülüynün nə olduğunu bilməlidirlər. Qəzzali bu keyfiyyətləri uşaqlara aşılayarkən onların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almağı lazım bilirdi. Əgər öyüd-nəsihət hər uşağın yaşına müvafiq izah edilmirsə, söylənilən fikir uşaqlara təsir göstərə bilməz.

Qəzzali tərbiyənin bir vacib məsələsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Qəzzaliyə görə uşaqlar məktəbdən sonra əyləncəli işlərlə məşğul olmaq istəyirsə, onları bu işlərdən məhrum etmək olmaz. Çünki hər şeydə məhrumiyyət uşaqlarda yalançılıq, hiyləgərlik, dərindən küsmə və s. kimi mənfi meyllər yarada bilər.

İmam Qəzzali uşaqların geyimindən danışarkən geyimin təmiz, səliqəli, bər-bəzəksiz olmasını, qızlarla oğlanların geyimləri arasındakı fərqi uşaqlara başa salmağı lazım bilirdi. Qəzzaliyə görə uşaqların pis meylinin qarşısı vaxtında alınmasa, onlar gələcəkdə özündən razı, xudpəsənd, ikiüzlü, hiyləgər, həsədçi və xəbərçi adamlar ola bilərdilər. O, yazırdı ki, uşaqlarda əxlaqi sifətlər və xeyirxahlıq aşılamaq üçün onları məktəbə göndərmək lazımdır. Qəzzali uşaqlara yaşlarına müvafiq olmayan məlumatı verməyi zərərli hesab edirdi. Qəzzaliyə görə tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən yararsız təlim materialı uşaqlarda fəna fikirlər yarada bilər. Qəzzali uşaqların tərbiyəsində doğru yol tutmaq üçün onlarda olan pis cəhətləri islah etməklə yanaşı, uşağın təbiətində özünü büruzə verən müsbət hadisə, hərəkət, davranışdakı cəhətləri mədh etməyi və bu keyfiyyətlər vasitəsi ilə uşaqları tərbiyə etməyi lazım bilirdi. İmam Qəzzali yazırdı ki, əgər uşaqda əxlaqi nöqsan birinci dəfə baş verirsə və uşaq bunu pərdələməməyə çalışırsa tərbiyəçi səhvi şişirtməməli, uşağın üzünü açmamalıdır. Tərbiyəçi elə hərəkət etməlidir ki, uşaq duysun ki, müəllim onun mənfi hərəkətini hiss edib. Qəzzaliyə görə belə bir üsul uşağı cəsarətləndirər və yaxşı addım atmağa təhrik edər. Qəzzaliyə görə tərbiyəçinin xırdaçılığı, hər balaca xətadan ötrü hay-haray salması uşağın təbiətini tamam pozar və onun qəbahətli hərəkətlərinin günü-gündən artmasına səbəb olar.

İmam Qəzzali tərbiyə prosesində valideynlərin roluna da böyük əhəmiyyət verirdi. Qəzzaliyə görə ata uşağı ilə səmimi, eyni zamanda ciddi dolanmalıdır. O, tərbiyədə tələblə məhəbbəti birləşdirməyi, valideynlərin uşaq üçün nümunə olmasını çox vacib hesab edirdi. O, belə hesab edirdi ki, ata uşağın gözündə əzəmətli, yüksək qüvvətli olmalıdır. Ananın vəzifəsinə gəldikdə isə, Qəzzali belə hesab edirdi ki, ana daima uşaqların gözündə atanı şöhrətləndirməlidir. Ana uşaqlarını həm də pis meyllərdən qorunmalıdır. Qəzzali valideynlərin vəzifəsindən danışarkən cəza məsələsinə də toxunmuşdur. O, belə hesab edirdi ki, valideynlərin verdiyi cəza ciddi olmalıdır. Uşağın tərbiyəsində rəğbətləndirmə məsələsi də Qəzzalinin nəzərindən qaçmamışdır. Qəzzaliyə görə hər xırda şey üçün uşağa hədiyyə və mükafat verilməməlidir. Mükafat tənənəli günlərdə, tənənəli şəraitdə təqdim edilməlidir.

Qəzzali uşaqların gün rejimini yaratmağı onlar üçün gümrəhliq, sağıamlıq və mütəşəkkillik hesab edirdi. O, belə hesab edirdi ki, uşaqların yuxusu normal olmalıdır. Qəzzali uşaqların erkən durmasını, vaxtında dərsə getməsinə vacib şərt hesab edirdi.

Qəzzali uşaqların fiziki tərbiyəsinə də xüsusi diqqət yetirir və göstərir ki, fiziki tərbiyə uşaqlarda mərdlik, təkidlilik, özünü ələ alma, hərəketlərini idarə edə bilmək kimi keyfiyyətlər yaradır. Qəzzali belə hesab edir ki, uşaqları fiziki cəhətdən möhkəmlətmək üçün bərk çarpayıda yatırtmaq, sərt həyat şəraitinə öyrətmək və qida məsələsində uşaqların nazı ilə oynamamağı qeyd edirdi. O, belə hesab edirdi ki, uşaqlar daima hərəketdə olmalıdır. Onlar yüyürməli, at çapmalı, ox atmalıdırlar. Biz bu fikirlərə Qəzzalidən bir neçə əsr sonra yaşamış İngilis filosofu pedaqoqu Con Lokkun (1632-1704) nəzəriyyəsində rast gəlirik.

Qəzzalidə insana, onun güc və qüdrətinə böyük inam var idi. O, adamların bir-birinə insani münasibət göstərməsini, dost kimi yaşamasını lazım bilirdi. Ona görə də bu keyfiyyətləri uşaqlara kiçik yaşlarından öyrətməyi vacib hesab edirdi. Qəzzaliyə görə uşaqlara öz oyuncaqlarını yoldaşları ilə bölüşdürməyə, yoldaşının yaxşı işindən iftixar hissi duymağa, yoldaşlarına qarşı hörmətli olmağa, dostla şirin danışmağa, dostdan təmənna ummamağa, öz nəfsini, heysiyyətini, məğrurluğunu saxlamağa öyrətmək lazımdır. Qəzzali yazırdı ki, bir parça çörək üçün yoldaşa xəyanət etməyin insan üçün ən alçaq, ən qəbahətli hal olduğunu uşaqlara başa salmaq lazımdır.

2. İbn Qafilin tərbiyə haqqında fikirləri.

İslam alimi, filosofu İbn Qafil «Təbiət insanı» adlı əsərində pedaqoji məsələlərə dair olduqca qiymətli fikirlər söyləmişdir. Bu əsərdə o, özündən əvvəlki ədib və pedaqoqlardan bir az irəli gedərək tərbiyə prosesində uşaqların fikri fəallığını artırmaq, müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirməyi irəli sürmüşdür. İbn Qafilin «Təbiət insanı» adlı əsəri zəmanəsində o qədər geniş yayılmışdır ki, o nəinki Şərqdə, hətta Avropada da İngilis, Alman dillərinə tərcümə edilərək dünya pedaqoji fikrinin inkişafına təkan vermişdir. Əsərin məzmunu belədir. Bir kral uzaq bir adaya sürgün edilir. Adada kralın oğlu olur. Kral uşağı sürgündən azad etmək məqsədi ilə onu qutuya qoyub dənizə atır. Dalğalar qutunu başqa adaya gətirib çıxarır. Bu adada uşağı bir ceyran götürüb əmizdirir və böyüdür. Uşaq adada heyvanlarla gəzib dolaşır, fiziki cəhətdən sağlam, möhkəm böyüyən uşaq özünə geyim şeyləri ixtira edir. Sonra uşağın hiss və əqli inkişaf etməyə başlayır. 21 yaşında gənc oğlan nəbatət və heyvanat aləmini, daşları, onların quruluşunu müşahidə edərək elmi nəticəyə gəlir. O, müşahidə etdiyi şeylərin elmi köklərini araşdırır. Uşaq yaşa dolduqca daha yüksək və məramlı işlərlə məşğul olur. İbn Qafilin qəhrəmanını elmə gətirən ilk addım həvəs olduğundan İbn Qafilin təlimdə birinci pedaqoji nəticəsi marağın yaradılması nəzəriyyəsi idi. İbn Qafil belə hesab edirdi ki, həvəssiz, maraqsız öyrənilən bir şey heç vaxt uşaqların əməli fəaliyyətində gərəkli ola bilməz. Əsərin qəhrəmanında oyanan ilk həvəs od, alov, ildırım kimi təbiət hadisələrini müşahidə etməklə fizika elminə həvəs olmuşdur. Daha sonra İbn Qafilin qəhrəmanı mövhumlar dünyasına qapılmış və onun sonuncu tərbiyəçisi dini ruh olmuşdur.

İbn Qafilin bu əsəri demək olar ki, Daniel Defonun «Robinzon Kruzo» əsərinə oxşayır. Heç şübhəsiz ki, Jan Jak Russo da «Emil və yaxud tərbiyə haqqında» əsərinin əsas mövzusu və bu əsərdəki uşağın yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirmək kimi pedaqoji ideyaları İbn Qafiləndən götürmüşdür. Alman alimi doktor Karl Şmidt «Tərbiyə tarixi adlı» əsərində İbn Qafilin Ərəblərin Russosuna adlandırmışdır. Halbuki, Russodan çox-çox qabaq yaşamış çox mütərəqqi, orijinal fikirlər söyləyən İbn Qafilin Russodan yüksək qiymətləndirməmək insafsızlıq olardı. Belə demək daha doğru olardı: «Russo Avropanın İbn Qafilidir».

Fransız alimi Albert Çampolar «Sələhəddin qəhrəmanlarının möhtəşəmi» adlı əsərində yazırdı: «Ümumiyyətlə Şərq Qərbin məhsulları (iqtisadi həyatında. S.F.) üzərində əsaslı dəyişikliklər əmələ gətirdiyi kimi Avropa, Şərq mədəniyyətindən dərs almışdır».

Məhəmməd Peyğəmbərin Quranın təsiri altında yazılan pedaqoji, nəsihətəmə, tərbiyəvi əsərləri müxtəlif türk olmayan müsəlman ölkələrində də yayılmağa başladı. Məsələn, İranda Key Kavusun Gilan şahına həsr etdiyi «Qabusnamə» əsəri özünün tərbiyəvi məzmunu ilə İslam aləminin diqqətini cəlb edən pedaqoji əsərlərdən biri oldu.

3. Köy Kavusun tərbiyə haqqında ideyaları.

Köy Kavusun «Qabusnamə» əsəri dinə, yaşamaq tərzinə, elm və sənətə, sinif fərqlərinə, məmurluq və xırda sənətkarlığa dair tərbiyəvi parçalardan ibarətdir. Bu fəsilləri müəyyənləşdirərkən Köy Kavus hər kiçik və böyük işdə, vəzifədə və hər kəsin gündəlik vəzifəsinin icrası zamanı necə hərəkət etməyin yollarını göstərməyə çalışmışdır. Kitab belə bir nəsihətlə başlayır: «Oğlum, uca tanrının bu və ya o biri dünyada gizli, yaxud aşkar yaratdığını, hər şeyi nüfuz sahiblərinin və ağıllı adamların dərk etdiklərini öyrən!. Allahın mahiyyəti bəşəriyyət əqli tərəfindən təsəvvür edilməyəcək dərəcədə uzaqlardadır. Əgər sən Allaha tanımaq istəyirsənsə, hər şeydən əvvəl özünü tanımalısan... Özünü tanıyan Allaha da tanıyarsan. Yəni sən tanınmış, o da tanınmayan qüvvədir. Daha doğrusu sən bir şəkil, bir lövhəsən, o da sənənin sənətkarın, rəssamındır. Onu tanımaq üçün öz şeklini, ruhunu tanımağa çalış. Rəssamın sənəti haqqında nahaq yerə düşünmə, çünki o sənəti anlama bilməzsən».

Köy Kavus insanların birinci vəzifəsini allaha itaət və qulluq etməkdə görür və yazırdı ki, bununla yanaşı hər kəs öz ailəsinə sevməli, ona hörmət etməlidir. Çünki valideyn allah ilə insan arasında yüksək bir vasitədir. Köy Kavusa görə ailəsinə hörmət edən hər kəs özünə də hörmət edir, özünü şər işlərə qoşmayan bir adama ağıllı deyirlər. Özünün obrazını pis görmək istəməyənlər, özünü yüksəltmək istəyənlər həmişə valideynlərini yüksək tutmuşlar. Köy Kavusa görə kim atasına necə hörmət göstərsə, ondan da elə hörməti görəcəksən. O, yazırdı: «Ata-ana sənənin əsl böyüdənin və tərbiyə verənidir. Sən onların haqqını ödəməkdə kahallıq göstərsən, bu ona dəlalət edər ki, sən heç bir yaxşılığa layiq deyilsən. Çünki aşkar xeyirxahlığın qədrini bilməyən adam dolay xeyirxahlığın qədrini hardan bilər?. Qədir bilməyən adama yaxşılıq etmək nadanlıqdır». Xeyirxahlığa yüksək qiymət verən Köy Kavus yazırdı ki, hansı bir hörmətli nəsilədən, əsil nəcabətdən olursansa ol, xeyirxahlıq ondan üstündür. Yadda saxla ki, şərəf və namus əqlə və gözəl əxlaqa tabedir. Ona görə xeyirxahlığını çoxaltmağa çalış. Xeyirxah olmayan adamları Köy Kavus kölgəsi olmayan tikanlı adamlara bənzədirdi. Köy Kavusa görə Allah insana 10 gözəl keyfiyyət vermişdir:

1. Düşüncə.
2. Öyrənmək.
3. Yaxşını pisdən ayırmaq.
4. Danışmaq.
5. İstəmək.
6. Görmək.
7. Qoxlamaq.
8. Hiss etmək.
9. Dad bilmək.
10. Dildir.

Köy Kavus bunların içərisində ən mühüm dili hesab edərək, dildə əxlaqa uyğun ədalətli, səlis, rəvan, gözəl danışmağı lazım bilirdi. O, yazırdı: «Elə danış ki, başqalarını özünə cəlb edə biləsiniz. Dili şirin olanların qardaşları da çox olur». Bunlarla yanaşı Köy Kavus yersiz danışmaq, sual vermək, məsələlərdən hali olmadan söhbətə qarışmaq, nadanlıq, şarlatan kimi insan ləyaqətini aşağı salan məsələlərə qarşı mübarizə aparmağı lazım bilirdi. O, yazırdı ki, tərbiyəli cavab almaq istəyirsənsə, tərbiyəli danışmalısan. Tərbiyəsizin hərəkətlərinə ən ağıllı cavab susmaqdır. Köy Kavus gənclərə yaltaq, yersiz adamları mədh edənlərdən uzaq qaçmağı lazım bilirdi. O, belə hesab edirdi ki, bu adamlar heç vaxt insanların həqiqi, layiqli keyfiyyətlərini demirlər. Köy Kavus yazırdı ki, yüksək savadlı, elmlə, ağıllı olsan da əxlaqa zidd hərəkət etmə. Çünki tərbiyəsizlik, əxlaqsızlıq insanın alimliyini də yuyub aparır. Köy Kavus tərbiyəçilərə uşaqlara həqiqi danışmağı öyrənməyi, yalandan uzaq qaçmağı məsləhət görürkən yazırdı: «Ey oğul sən doğru danışan ol, özünə doğru danışan tanı ki, işdir bir gün zərurət üzündən yalan deməli olsan, doğru qəbul etsinlər». O, doğruçuluğun insana şərəf gətirdiyini, onu şöhrətləndirdiyini yazırdı, nəsihətlərində deyirdi: «Nə qədər gənc olsan da, yaşlı kimi hərəkət et, onlar kimi tədbirli ol və heç vaxt allahı və axirət dünyasını yaddan çıxartma, çünki ölüm qoca, cavan tanımır. Doğulan mütləq təkrar ölməlidir».

İnsanın həyatında və məişətində intizama böyük yer verən Köy Kavus yazırdı ki, intizamsız adamın ömrü həmişə fəlakətlərlə dolu olur. Köy Kavusa görə hər kəs məişətdə və

cəmiyyətdə, ailədə və məktəbdə intizama riayət etməlidir. İnsan yeməyində də intizamlı olmalıdır.

*«Padizəhr zəhr olar, çox olsa əgər,
Hər şey həddin aşsa, bil, ziyan verər».*

Köy Kavus yazırdı ki, elə ye ki, onu həzm edəsən, acgözlük göstərmə. Vaxtında rejimlə ye ki, onu axşam yatana qədər həzm edə biləsən və həzm edə biləcəyin qədər ye. «... ye yeyərkən tələsmə, təmkinlə ye və süfrə başında, şəriətdə deyildiyi kimi adamlara hədis danış, lakin başını aşağı sal, camaatın tikəsinə baxma». Köy Kavus içkini insanda intizamsızlıq yaradan amillərdən biri hesab edərək yazırdı ki, içən adamlar ağılını çaşdırır, xəstə olur, sağlamlığını itirir, intizamsız və ləyaqətsiz hərəkətlərə yol verir. Köy Kavus uşaqları intizama öyrətmək məqsədi ilə onların oxumaq və oyun vaxtını müəyyənləşdirməyi, ona norma qoymağı lazım bilərkən yazırdı ki, hər şeyin ölçüsü olduğu kimi oyun və təlimin həddi-hüdudu var.

Köy Kavus uşaqların tərbiyə prosesində ata-anaların vəzifəsinə toxunaraq yazırdı ki, valideynin vəzifəsi uşağın tərbiyəli olmasına çalışmaqdır. Onun birinci vəzifəsi isə uşağın dərin düşüncəli, xoş qəlbli, yüksək zövqlü insan etməkdir. Köy Kavus ata-ananın vəzifələrindən birini də uşaqların fiziki cəhətdən sağlam böyütməsi hesab edirdi. Bu məqsədlə valideynlər uşaqlarına ox atmaq, at minmək, üzmək üçün şərait yaratmalıdırlar. Valideyn və tərbiyəçilərin vəzifəsindən danışarkən Köy Kavus cəza məsələsinə də toxunmuşdur. O, yazırdı ki, bəzi valideynlər uşaqlarına dəyənək qorxusu ilə təhsil verirlər, belə uşaqlar heç vaxt dərin bir şey öyrənə bilməz, müəllim və valideynlərdə mərhəmət, mərifət olmalıdır. Uşaqları ciddi nəzarət altında saxlamağı valideynlərin vəzifəsi hesab edərək, o, döyməyi qadağan edir və daha səmərəli cəza növləri tapmağı məsləhət görürdü.

Köy Kavus uşaqlarda faydalı əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə etməyi məsləhət görürkən onları pul, qızıl, gümüş kimi şirnikləndirici şeylərdən qorumağı lazım bilirdi. Uşaqlara pul verməyi tərbiyə üçün ən nöqsanlı hal hesab edirdi. Köy Kavusa görə uşağa pul vermək olar, lakin pulun haqqı-hesabı çəkilməlidir. O, yazırdı ki, əgər pul istəyən uşağın arzusunu rədd etsən, o, başqa yol tapar, hətta sənin ölməyini arzulayar.

Köy Kavus qız uşaqlarının da əxlaqi keyfiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirərək onları xüsusi tərbiyəçi dayələrə verəməyi məsləhət görürdü və yazırdı: «Nə qədər qız sənin evindədir, onunla mehriban dolan, çünki qızlar ata və analarının əsiri olurlar... Qız satan olma, onda kürəkən də mürvətli olub öz insanlığını yerinə yetirər». Və göstərirdi ki, bu dayələr uşaqları yalan, ikiüzlülük, paxıllıq kimi keyfiyyətlərdən uzaqlaşdırmalıdır.

Köy Kavus uşaqlarda əxlaqi keyfiyyətləri tərbiyə etmək üçün təlimdə dua etmək, namaz qılmaq, oruc tutmaq kimi islam vəzifələri yerinə yetirməklə başlamağı lazım bilirdi.

Key Kavus elmin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi və yazırdı:

*«Ləyaqət əql və ədəbdədir, əsil-nəcabətdə deyildir!
Böyüklik mərifət və bilikdədir».*

O, bir qisim səriştəsiz valideynlərə müraciət edərək deyirdi ki, istedadlı uşağın qarşısında maneə olma. Əgər uşağın istedadlı olmasa belə onu təhlil və tərbiyədən məhrum etmə, qüvvəsinə görə oxut, çünki elm onun mənəviyyatca yüksəlməsinə zəmin yaradar. O, yazırdı ki, uşaqlarını təhsil almağa qoymayan valideynlər onları oğurluq, canilik kimi pis əməllərlə məşğul olan adamların ağışına atmış olur. Köy Kavus yazırdı ki, dünyada iki insan var. Birincisi əsilli-əqilli adamlar, ikincisi isə cahil adamlardır. Əqilli adamlar öləndən sonra uşaqlarına tərbiyə və peşə miras qoyub gedirlər, cahillər isə uşaqlarına xırda dəyərsiz sənətlər öyrədib gedirlər.

Köy Kavus gənclərdə sözü yerində işlətməyi, rəvan danışmaq, tələffüz nümunəsi göstərməyi lazım bilirdi. O, yazırdı: «Müdrək adamlar sözü şəraba oxşatmışlar, o həm məst edər, həm məsti ayıldar». Köy Kavus müəllimlərə müraciət edərək deyirdi ki, hər bir qərarınız qısa və təsirli olmalıdır, çalışın onu bir cümlə ilə ifadə edin. Köy Kavus elm, təhsil alanlara müraciət edərək deyirdi ki, sənə elm öyrətdiyi üçün müəllimə təşəkkür et.

Qabusnamə əsərində bədii cəhətdən zəif, ziddiyyətli, vaxtını keçirmiş fikirlər olsa da orada tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən bu gün çox vacib olan lazımlı fikirlər vardır. Məsələn, onun peşələr haqqında, hər kəsin bir peşə sahibi olmaq fikri olduqca maraqlıdır.

Yuxarıda İslam Ülamalarından gətirdiyimiz 3 nümunə bir daha sübut edir ki, Məhəmməd Peyğəmbərin «Quranı» və orada elmə, tərbiyəyə, əxlaqa verdiyi yüksək qiymət müxtəlif müsəlman ölkələrinin alimləri tərəfindən təqdir edilib Şərq Pedaqogikasının inkişafına əsaslı təsir göstərdi.

Bu təkzibolunmaz bir həqiqətdir ki, Məhəmməd Peyğəmbərin həyatını, Şərq Pedaqogikasının rüşeymlərini bilmədən, İslamı qəbul edən Türk tayfa və dövlətlərinin tərbiyə tarixini öyrənmədən, dərk etmədən Soy kökümüze qayıtmaq mümkün deyildir.

IV FƏSİL

İSLAMI QƏBUL EDƏN İLK TÜRK DÖVLƏTLƏRİNDƏ (QARAXANLI VƏ SƏLCUQ) TƏRBIYƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Türk tədqiqatçısı Rafiq Özdəkin yazdığına görə böyük Bulqar dövlətinin tənəzzülə uğrayıb parçalanması ilə əlaqədar xırda-xırda türk tayfaları yarandı. Onlardan biri də Oğuzlar oldu. Onları «Oğurlar» adlandırırdılar. Oğurlar, Hunlar, Sabir və Uzlardan ibarət olan Türk qəbilələri ilə birləşərək İtil (Volqa) sahilini tamamilə türkləşdirirdilər. Türklüyünü qoruyub saxlamış Tatar adlanan Oğurlar İslamı qəbul edən ilk Türk tayfalarından oldu. Bu tayfalar İslamı ancaq din kimi deyil, həm də türk islam tayfalarında tərbiyə və əxlaqın yeni dövrünün başlanğıcı kimi qəbul etdilər.

İslamı küllü halında qəbul edən Qaraxanlı dövləti oldu. Bu hadisə Türk tarixində ən ciddi dönüş nöqtəsi olmuşdur. Qaraxanlı Türkləri islamı qəbul etdikdən sonra tərbiyə və mədəniyyət sahəsində böyük uğurlar qazandılar. Qaraxanlıların ictimai-siyasi, mədəni həyatı, ilk Türk müsəlmanlarının tərbiyə və əxlaqı haqqında məlumat verən «Altun kitab», «Günəş kitab», «Satun-Buğra xan haqqında» dastanlar yarandı. Adı çəkilən Satun-Buğra əfsanəsi şəxs deyil, dövlət başçısı olmuşdur. O, könüllü dəstələr toplayaraq şərq ərəzilərinə sahib olmaq istəyərək ulu xan kimi şöhrət tapmış və İslamı rəsmi dövlət dini kimi elan etmişdir. Bununla da islamın yayılmasını sürətləndirmişdir. Buğra xan dastanında islamın qəbul edilməsi tarixi belə nəql edilir: «Allahın Rəsulu Məhəmməd Miraca çıxdığı zaman Peyğəmbərlərin içərisində tanımadığı bir adam görür. Peyğəmbər Cəbrayıldan soruşur bu hansı Peyğəmbərdir? Cəbrayıl deyir ki, 333-cü ildən sonra Türkünə dinimizə gətirəcək «Satun-Buğra» xanın ruhudur. Həzrəti Peyğəmbər sevinərək yerə enir və Buğraya dua oxuyur. Peyğəmbərin əyanları da Buğra xanı görmək istəyərkən, Məhəmməd Peyğəmbər başlarında türk papaqları, üstlərində türk silahı olan 40 atlı çıxarır. Onlar salam verib keçirlər. Bunlar Buğra xanın yoldaşlarının ruhları idi. Rəvayətə görə Buğra xan 333-cü ildən sonra bir insanın göydən yerə endiyini və ona «Müsəlman ol, dünya və axirətini qurtar» dediyini eşitmişdir. Buğra xan yuxudan duran kimi müsəlman olur. 135 səhifəlik bu dastanda islama keçidin mürəkkəb yolları və prosesdə gedən savaşlar, mübarizlik, mərdlik, sədaqətlik, təmiz əxlaq kimi tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən çox qiymətli məsələlər barədə məlumat verilir. Qaraxanlılar dövrünün tərbiyə və mədəniyyəti adlarını çəkdiyimiz dastanlarla qurtarmır. Tərbiyə, əxlaq nöqtəyi-nəzərindən olduqca qiymətli olan yeni-yeni əsərlər meydana çıxır. Məsələn, Mahmud Kaşğarının «Divani-Lügət-İt-Türkü», Yusif Xas Hacibin «Kutadqu-bilik», Əhməd Yuqnekinin «Əqibət-Ül-Həqaiq», Əhməd Yasəvinin «Divani hikmət» və s. göstərmək olar. Başdan ayağa tərbiyəvi fikirlərlə dolu olan Yusif Xas Hacibin «Kutadqu-bilik» əsəri Türk aləminin pedaqoji abidələrindən biridir.

1. Yusif Xas Hacibin pedaqoji ideyaları.

Yusif Balasaqunlu 1019-cu ildə anadan olmuşdur və 1077-ci ildə vəfat etmişdir. O, öz üzərində qətiyyətli işləmiş və daha geniş fəaliyyət dairəsi əldə etmək məqsədi ilə o zaman Qaraxanlı dövlətinin mərkəzi olan Kaşkara gəlmişdir. Burada o əvvəllər başlamış olduğu «Kutadqu-bilik» əsərini yazıb tamamlamışdır. Əsər tamamlandıqdan sonra müəllif onu Qaraxanlı hökmdarı Taftac Uluğ Buğra xana göndərmişdir. Əsəri bəyənən hökmdar müəllifə hökmdardan və vəzirdən sonra üçüncü ad (titul) olan Xas Hacib adını vermişdir. Şair tarixdə bu adla da məşhur olmuşdur.

«Kutadqu-bilik» əsəri «Xoşbəxtlik nəsim edən», «Elm», «uğurlu və məlumat»lar verən kitab deməkdir. Hacibin bu əsəri Uyğur missionerləri tərəfindən Həstüri yazısı ilə qələmə alınmış və Uyğur türkləri arasında geniş yayılmışdır. «Kutadqu-bilik» dastan 6645 beytdən ibarətdir. «Kutadqu-bilik» kitabı insanlara xoşbəxt olmaq yollarını göstərir, dövrün hökmdarlarına nəsihətlər verir və gənc nəsə hansı əxlaqi sifətlərin verilməsini göstərir. Bu əsərdə 4 nəfər ədaləti təmsil edənlərin adı çəkilir:

1. Xaqan – «Gün doğdu»
2. Bəxti, dövləti təmsil edən – «Ay toldu»
3. Ağılı təmsil edən Vəzirin oğlu – «Öyüdülmüş»
4. Qənaət və əqibət təmsilçisi Vəzirin qardaşı – «Odqurmuşdur».

Hacib bu şəxslərin dialoqunda yaşadığı dövrünün ictimai-siyasi quruluşu, dövlət təşkilatı haqqında da müəyyən faydalı məlumatlar verir. Bununla yanaşı əsərin məzmunu oxuculara Türk xalqlarının tərbiyə tarixi ilə yaxından tanış olmaq imkanı verir.

Yusif Xas Hacib elmə, biliyə yüksək qiymət verərək yazırdı: «Bütün yamanlıqların anası cəhalətdir». O, xalq üçün ən dəyərli məsələnin elm, təlim və tərbiyə olduğunu yazarkən dövlət başçalarına belə məsləhət verirdi: «Əlinizin altında olan valideynlər və onların ailə üzvlərinin oxumasına, tərbiyə verilməsinə nail olun». Hacib insana, onun zəkasına, ağıl və kamalına yüksək qiymət verərək yazırdı ki, ən hörmətli və yaxşı o adamdır ki, onlar elmlidir. Hər şeydən baş çıxaranlar qabiliyyət və zəkalı adamlardır. O yazırdı: «Nə vaxt olursa olsun, bu günə qədər ən uca yer bilikliyə qismət olmuşdur» və yaxud:

*Harda idrak olsa, orda ululuq olar,
Kimdə bilik olsa, o böyük olar.*

Hacibə görə qabiliyyət müəyyən bir şeyi qavramaq, elm isə onu idarə etmək üçün lazımdır. İnsana, onun yaradıcı qüvvəsinə böyük inam bəsləyən Hacib yazırdı ki, hər kəs öz təşəbbüskarlığı, inadı və iradəsi ilə hansı bir işə başlasa ona müvəffəq ola bilər. Çünki, insan yazı ilə kitab oxuyur, şer əzbərləyir, Astronomiya, Tibb, Riyaziyyat və Həndəsə elmləri haqqında məlumat toplaya bilər.

Hacibə görə təlim insanda şən əhval-ruhiyyə yaratmalıdır. O, adamlara ox atmaq, şahmat oynamaq, qılınc işlətmək kimi cəldlik tələb edən fiziki işlərə və əqli işlərə də həvəs oyada bilər.

Hacib təhsil alan gənclərdən müstəqil fikir söyləmək, rəvan danışmaq, natiq olmağı tələb edirdi. O yazırdı ki, insan öyrəndiyini nə qədər gözəl ifadə edərsə, deməli o qədər də bilikli və həyata hazırlıqdır. Elm, bilik və bacarığa yiyələnməkdə, yazıya müstəsna əhəmiyyət verən Hacib deyirdi ki, yaxşı yazan, qələm sahibi olan adamlar həm də yaxşı peşə sahibi və sənətkar olurlar.

Hacib gənclərə dövləti idarə etmək məsələlərini vacib hesab edərkən birinci növbədə onlara vətənin ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini qoruya bilmək üçün müdafiə sənətini öyrətməyi lazım bilirdi. Müharibə sənətini öyrənmək üçün elmi biliklərə sahib olmağı vacib sayırdı. Savadsız adamın müharibə aparmağını mümkün saymırdı. Hacib yazırdı ki, elmlil, alim adamlar dövlətin mədəniyyətini inkişaf etdirdikləri qədər də onun müdafiə qüvvəsini möhkəmlətməyə çalışmalıdırlar. Ona görə də Hacib dövlətin, Vətənin idarəsini elmlil, yüksək savadlı, natiq, xalq ruhunu duyan adamlar tapşırmağı lazım bilirdi.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinə yüksək qiymət verən Hacib gəncləri fiziki cəhətdən möhkəm, cürətli, siyasətçi, düşməyə qarşı qəddar olmaq ruhunda böyütməyi lazım bilərək yazırdı: İgidə bir neçə nişan gərək, yağışa qarşı üz tutanda, səfərə çıxanda, düşməni görəncə gərək aslan ürəkli olsun, gərək pələng biləkli olsun. Qaban kimi inadkar, qurd kimi qüvvətli, ayı kimi azgın, buğa kimi kinli, qırmızı tülkü kimi hiyləgər, erkək dəvə kimi qisasçı, sağsağan kimi ayıq, qaya quzğunu kimi sərrast gözlü, aslan kimi dönməz, amansız, bayquş kimi gecələr yatmaz olsun. Hacib əxlaqi sifətlərdən danışarkən gəncləri hərisliyə, tamahkarlığa nifrət ruhunda tərbiyə etməyi lazım bilərək yazırdı: «Hərislik və tamah insanı daima kasıb edir. Belə adamları dünyanın heç bir varı, dövləti doyurmaz». O, nəsihətləri verərkən deyirdi: «Ey insan! İnsanlıq et, böyük insan ol, insan bu yolla insanlığa qovuşur və insan adına layiq olur».

*Açgöz adam bütün dünyanı əldə etsə də,
Ona heç vaxt varlı demək olmaz.*

Hacib uşaqlarda doğruluq, düzlük tərbiyə etməyi lazım bilərkən ikiüzlülük, kobudluq, yalan kimi sifətlərin insan həyatı üçün təhlükə olduğunu belə ifadə edirdi... «Yalançı adamın dili başına bələdir. Onun heyvandan fərqi yoxdur. Yalançı adamdan vəfa, etibar umma, bu illərlə sınıanmış həqiqətdir».

*Yalançı – insanların pisidir,
Pislərin pisi isə sözündən qaçandır.*

Hacib «Kutadqu-bilik» əsərində dövrün qadın tərbiyəsi haqqında olduqca maraqlı məlumat verir. Məlum olduğu kimi qədim türk tayfalarında qızlar azad, qoçaq, öz namusunu qorumağı

bacaran adamlar kimi tərbiyə edilmişdir. İslamın qəbulu ilə əlaqədar Budda dövründən qalmış olan qadına təhqiramiz hərəkətlər aradan qaldırıldı. İslam qadınlar qarşısında bir sıra tələblər qoydu. Bu tələblər İslamdan əvvəlki dövrə nisbətən mütərəqqi olsa da islam dövrünün Türk qızları üçün müəyyən mənada qapalılıq demək idi. Hacib yazırdı: «Bir kişinin qızı olursa, onu kənarında deyil, evdə tərbiyə etmək lazımdır. Qızları vaxtında ərə verməli, onları lüzumsuz yerə evdə saxlamaq lazım deil, əks tədqirdə peşman olarsınız». Hacib yazırdı ki, qadının məziyyəti, yüksəkliyi onun adındadır. Ona görə onu ərə gedənə qədər evdən buraxmamaq və evdə tərbiyə etmək lazımdır. Hacibin qadına olan baxışlarında mürtəcə cəhətlər də var idi. O yazırdı: «Əskidən bəri qadında vəfa yoxdur, onlarla vicdanlı adamlar qadınlara görə məhv olmuşlar». Hacib qızları məktəbdə yox, evdə tərbiyə etməyi vacib bilirdi. Hacibə görə qızların tərbiyəsini cahil valideynlərə deyil, namuslu, doğruçu, təmiz, mehriban dayələrə tapşırmaq lazımdır. Bu dayələr uşaqlara elə ədəb qaydaları və elm öyrətməlidir ki, valideynlərin həm bu dünyada, həm də o dünyada üzü ağ olsun. Hacibin qadın tərbiyəsində belə mühafizəkar mövqe tutması bir tərəfdən yaşadığı dövrün, mühitin təsiri, digər tərəfdən isə İslamın qadın hüquqlarını dərinlən mənimsənilməsindən irəli gəlirdi. Ona görə də Hacib islamın qadın tərbiyəsi sahəsindəki mütərəqqi cəhətlərini görə bilməmişdir. Hacibin fərdi təlim ideyası, uşaqların xüsusi dayələrə tapşırılması və s. kimi fikirləri ondan 9 əsr sonra yaşamış Fransa burjua inqilabının ideoloqlarından biri, böyük maarifpərvər J.J. Russonun (1712-1778) pedaqoji nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etmişdir. J.J. Russo yazırdı: «Valideynlərin pis əməllərinin uşaqlarına keçməməsi üçün onlara fərdi dayələr tutub, elmi tərbiyə vermək faydalıdır». Russonun da Hacib kimi uşaqları ailənin təsirindən, ana məhəbbəti və ata əzmindən uzaqlaşdırıb fərdi tərbiyə etmək ideyası doğru olmasa da istər Hacibin, istərsə də Russonun yaşadıkları dövrlərində mövcud olan cəmiyyətin təzadlı gəlişi ilə yaranan ailə və məişətdəki pozğunluq, hər iki pedaqoqu fərdi tərbiyə ideyasına gətirib çıxarmışdır.

Türk xalqlarının tərbiyə tarixindən danışarkən qeyd etmişdik ki, qədim türklər gənc nəslin peşə hazırlığına xüsusi diqqət yetirmişlər. Hətta öz peşəsini uşaqlara ləyaqətlə öyrətməyən valideynlər cəza tədbiri kimi peşəsindən ömürlük məhrum edilmişlər. Onlar peşəsini öyrənmək, onun nəticəsini yoxlayıb sınaqdan keçirməyə xüsusi diqqət yetirmişlər. Türk xalqlarının bu ənənəsini davam etdirən və yüksək qiymətləndirən Hacib “Kutadqu-bilik” əsərində yazırdı: “Cocuqlara hər xeyirli, dəyərlı sənətlər öyrədilməlidir. Təcrübə göstərir ki, peşə, sənət hər zaman qazanc gətirir. Öz uşaqlarına heç bir sənət öyrətməyən valideynlər onları boş tarla kimi həyata atır. Bu tarlaların xeyrindən çox zərəri vardır”. Zəmanəmizdə tərbiyə məsələlərinin pozulmasından narahat olan Xas Hacib yazırdı:

*Ey alim, indiki zamanəyə diqqət et,
İşlər tamamilə dəyişmişdir.*

***

*Ölkədə pis adamlar çoxdur,
Həlimlər ayaq altında qalıb.*

***

*Bilikli həqir olur, bir yana düşüb qalıb,
Ağıllı lal olub, susub susub durur.*

***

*Şərabla üzünü yuyan, ibadət etməyənlər,
İndi igid sayılır, istədiklərini edirlər.*

***

*Fəsad və hiylə işlədənlər mərd sayıldı,
Şərab içməyənlər xəsis hesab edildi.*

***

*Halal büsbütün ortadan qalxdı, haram çoxaldı,
Haram yeyənin könlü qara kinlə qapandı.*

***

*Halalın ancaq adı qaldı, özü yoxdur,
Haramı qarışdırdılar, hələ də qoymurlar.*

***

Dünyanın təbiəti tamamilə dəyişdi,

İnsanların könlü ilə dili başqa-başqadır.
***

*Xalqdan vəfa keçdi, cəfa çoxaldı,
İnanılacaq adam tapa bilməzsən.*
***

*Qohumlardan yaxınlıq, qardaşlıq uzaqlaşdı,
Artıq səmimi dostluq qalmadı.*
***

*Kiçiklərdə tərbiyə, böyüklərdə bilik yox,
Qabalar çoxaldı, zəriflər ortadan qalxdı.*
***

*Adamlar pul üçün bir-birinə yaxınlaşdılar,
Doğruluq və həqiqət uğrunda iş görən yoxdur.*
***

*Əmanətin adı var, ona sədaqət yoxdur,
Nəsihətin sözü qalıb, özünü eşidən kimdir.*
***

*Bilikli öz sözünü doğru-dürüst demir,
Qadınlardan həya getdi üzlərini örtməzlər.*
***

*Doğruluq getdi, yerinə əyrilik gəldi,
Allah xətrinə iş görən kimsə qalmadı.*
***

*İnsanların hamısı pula qul oldu,
Gümüş kimdədirsə ona boyun əyirlər.*
***

*Dünya başdan-başa pozuldu,
Bunu görüb heyfət edən bircə adam varmı?*
***

*Ürək daşlaşdı, dillər yumşaldı,
Doğruluq qeyb oldu, ancaq qoxusu qaldı.*
***

*Oğul ataya atalıq edir,
Oğul bəy, ata isə qul oldu.*
***

*Dünyanın sonu gəldi, nizam pozuldu,
Yaxşılar pislərə baxıb dəyişdilər.*
***

*Oğul-qız ataya hörmətdən əl çəkdi,
«Qoca» sözü insana həqarət oldu.*
***

Xas Hacıb tərbiyə məsələlərinə nə dərəcədə yüksək qiymət verdiyini daha əyani göstərmək üçün onun hikmətli kəlamlarının bir neçəsini də hörmətli oxucularımıza təqdim etmək istərdik.

Hacıbin özü bu kəlamlar barədə belə yazırdı:
*Bu kitab əziz bir kitabdır
Qananlar üçün elm dəryasıdır. (K.B. səh.5)*
***

*Bunların hamısında hikmətli sözlər
İnci kimi sıra ilə düzülmüşdür (K.B. səh.5)*
***

*Kitabın qədrini bilənlər bilər
Ağılsız adamdan nə gözləyirsən (K.B. səh.6)*
***

Düzlük, hörmət və möminlik kimi

Təmizlik və alimlik də ona xas imiş (K.B. səh.8)

***

*Sözünə diqqət elə, başın getməsin
Dilini saxla, dişin sınmasın (K.B. səh.28)*

***

*Bax, doğulan ölür, söz diri qalır
Sözünü yaxşı söylə, ölməz ol. (K.B. səh.29)*

***

*Məndən sənə gümüş və altın qalsa
Sən onları bu sözə bərabər tutma*

***

*Gümüşü xərcləsən, axır qurtarar
Sözünü xərcləsən, gümüş qazandırar. (K.B. səh.29)*

***

*Biliksiz bilikliyə yağı oldu.
Biliksiz bilikliyə qarşı vuruşur. (K.B. səh.29)*

***

*Pisə söyürlər, yaxşını öyürlər,
Gör hansını seçirsən. (K.B. səh.33)*

***

*Kamalın bəzəyi dil, dilin bəzəyi sözdür,
İnsanın bəzəyi üz, üzün bəzəyi gözdür. (K.B. səh.35)*

***

Hacibə görə insana bir neçə şey zərərliyədir:

1. Dil yalanı
2. Sözümdən yayınmaq
3. İçgi düşgünlüyü
4. İnadkarlığı
5. Kobudluq (K.B. səh.140)

2. Mahmud Kaşğarının tərbiyə haqqında fikirləri.

İslam türk dünyasının ən böyük alimlərindən biri də Mahmud Kaşğari olmuşdur. Türk xalqlarının məşhur elm kitablarından biri olan Mahmud Kaşğarının «Divani-Lüğəti-İt-Türk» əsərindən məlum olur ki, o Barasaqanın Kaşkar şəhərində anadan olmuş, Türküstan bəylərinin nəslindəndir. Kaşğarının dövründə Şərqdə İslam dünyasının elm və din mərkəzi Misir və Bağdad hesab edilirdi. Ona görə də yüksək elmi bilik almaq, alim olmaq üçün adamlar bu ölkələrə gedirlər. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Kaşğarının dövründə Türk dili İslam dünyasında, Şərq aləmində ən hörmətli yerlərdən birini tutmuşdur. Türklərin mərdliyi, igidliyi, xalq poeziyası, incəsənəti haqqında Misir və Bağdada oxumağa gedən adamlar müxtəlif rəvayətlər danışar və Türk ədəbiyyatının, poeziyasının bu ölkələrdə geniş yayılmasına, təbliğ olunmasına təkan verirdilər.

İslam dünyasına daxil olan Türk mədəniyyəti ərəb mədəniyyətinin inkişafına da ciddi təsir göstərirdi. Bunlardan əlavə bütün siyasi işlər Türklərin əlində olduğu üçün Bağdadın valiləri də türklərdən təyin olunurdu. Türk dilini bilmədən vəzifə sahibi olmaq, yüksək mövqe tutmaq mümkün deyildi. Belə bir vəziyyət türk dilinin öyrənilməsi zəruriyyətini doğururdu. Mahmud Kaşğarının «Divani-Lüğəti-İt-Türk» əsərinin yazılması da bu zəruriyyətdən irəli gəlmişdir. Kaşğari Türk xalqlarının vətənpərvər oğlu kimi bu əsəri ilə göstərməyə çalışırdı ki, türk dili gözəldir və siyasi dil kimi heç də ərəb dilindən geri qalmır. Kaşğarının dünyəvi şöhrət tapan bu divanı Türk xalqlarının dili, tərbiyəsi, mədəniyyəti, məişəti, ədəbiyyatı haqqında geniş məlumat verir.

Kaşğari Türk xalqlarının böyüklüyü, onun əzəmət və qüdrətini göstərmək üçün, elmi pedaqoji əsərləri ilə yanaşı Türk xalqlarının yerləşdiyi bütün əraziləri göstərən xəritə çəkmişdir. O, bu xəritədə qədim türk kənd və şəhərləri, çay və gölləri, dağ və çəmənliyinin adlarını və ərazilərini müxtəlif boyalarla vermişdir. Bu xəritə Kaşğarının «Divani-Lüğəti-İt-Türk» əsərini yazmağa ruhlandırıcı zəmin olmuşdur. Bu əsərin yazılması üçün Kaşğari bir

çox şəhər və kəndləri gəzərək zəngin material toplamış və Türk dünyasını məhəbbətlə təsvir edib əsəri Bağdadda tamamlamışdır. Divanın «Tanrının adı ilə əsirgəyən, qoruyan» bölməsində deyilir: «Tanrının səadət günəşi Türk bürclərində doğulduğunu və onların müllkləri üzərində heç vaxt sönmədiyini gördüm. Tanrı onlara «Türk» adı verdi və onları yer üzünə hökmdar gətirdi. Zəmanəmizin başçılarını da onlardan seçdi. Dünya millətlərinin idarə olunmasını onlara tapşırırdı. Onları hamıdan üstün tutdu və qüvvət verib xoşbəxt etdi. Böyük tanrı türklərlə birlikdə işləyənlərin, onlara hüsn-rəğbət göstərənlərin bütün diləklərini eşitdi. Onlar bütün xəta və bəlalardan qorunmaq üçün türklərə yaxınlaşmağı və onların dilində danışmağı məsləhət gördü».

Kaşğari daha başqa bir yerdə deyirdi ki, mənə bu Buxaralı və Nişapurlu İmam dəlillərlə sübut etdi ki, Həzrəti Peyğəmbər deyib ki, qiyamət olacaq və ortaya oğuz türkləri gələcək, ona görə türk dilini öyrənin çünki, onların hakimiyəti uzun sürəcək. Kaşğari yazırdı ki, mən bu deyilənləri heç yerdə oxumamışam. Əgər onların dediyində bir yalan varsa, günahı onların boynuna. Ancaq mənə görə ağıl da bunu deyir ki, türk dilini öyrənmək hər kəs üçün çox vacib və xeyirlidir. Mahmud Kaşğari Divanın girişində Peyğəmbərin adından belə bir hədis də deyirdi: «Uca tanrım mənə bir ordum var, ona türk adı verdim və onu Şərqdə yerləşdirdim. Bir millətə hüsn-rəğbətətim varsa o da türklərdir. Ona görə də onları yer üzünün ən yüksək, havası ən təmiz olan yerlərdə yerləşdirdim və onlara öz ordum dedim». Kaşğari yazırdı ki, bunlarla yanaşı ulu tanrı Türklərə ilahi gözəllik, sevgilik, dadlılıq, ədəb, böyüklərə hörmət, sözünü yerinə yetirmək, sadəlik, igidlik, mərdlik kimi təmiz dəyər və yaxşılıqlar vermişdir. Kaşğari divanında türkün bu dəyərlərini açıqlamaqla yanaşı, türk xalqlarının bu yüksək əxlaqi sifətlərini gənc nəsə aşılamağı vacib hesab edirdi. Kaşğari əsərlərində gənclərin əxlaq tərbiyəsi üçün çox vacib olan gənc nəsli elmə, ədalətə, yüksək zövq, insani duyğulara səsləyən və bugün də özünün əhəmiyyətini itirməyən çoxlu kəlamlar, atalar sözü, şər, xalq hikməti və s. vermişdir. O, nəsihətlərinin birində təhsilə yüksək qiymət verərək deyirdi: «Ey oğul! Oxu ki, özündə olan səfaləti yox edəsən. Qoyut unu olan bir kimsə onu bəkməzə qatar. Ağıllı olan hər kəs nəsihəti qəbul edər».

Elmə, təhsilə yüksək qiymət verən Kaşğari yazırdı: «Oğlum sənə fəzilət və ədəb arzulayıram. Ağıllı, elmlə adamlarla rastlaşdıqda ona yaxınlaş və ondan faydalan». «Səni yaşlı adam səsləyirsə get, quraqlıq illərində millətə kömək et, el haraya gedirsə sən də get». Kaşğari elmlə adamlara yaxınlaşmağı, onlardan öyrənməyi, xalq adamı olmağı lazım bilib və özü oxuyub başqalarına heç nə verməyənləri, qardaşını tanımayan, insanlıq ləyaqətini gözləməyən, var-dövlətə susayan adamları sümüyü başqalarından qoruyan itə bənzədirdi.

Gənc nəslin əxlaq tərbiyəsinə yüksək qiymət verən Kaşğari gənclərdə mərdlik, yoldaşlıq, yüksək insani sifət, şər işlərdən uzaq olmaq, yalan danışmamaq, böyüklərə hörmət göstərmək, ləyaqətli danışmaq, ədəbli oturmaq kimi əxlaqi sifətləri aşılamağı lazım bilərək yazırdı: «Zülm qapıdan girərsə, mərhəmət bacadan çıxar». Buzdan su damar, sənə pislik edən adama sən yaxşılıq et, çünki sənə yaxşılığın onu qul edir, baharın gözəlliyinə inanma, suda dayanma, şər işlərdən uzaq qaç, dilindən yaxşı sözlər çıxart, gizli sevgi ayrılıq çağında bilinər, kiçik igid olsa da ağsaqqala gücü çatmaz, əməlsiz danışan əsir olar. Yayda insanın atı, çarığı və qüvvətinin azığıdır (azuqəsidir).

Kaşğari gəncləri ləyaqətli, özünə və başqalarına hörmət edən adam kimi tərbiyə etmək üçün yazırdı:

*Paltar gözəldirsə, özünçün götür
Aşın ləzzətlini qonağa ötür
Hörmət göstərdiyin hər bir müsafir
Sənin şöhrətini yayan səfirdir.*

və yaxud pinti adamın işi baş tutmaz, dəyirməndə doğulan siçan göy gurultusundan qorxmaz, söyüdə quş gələr, adama söz, tənbel adama bulud da yük olar və s.

Kaşğarinin «Divanı-Lüğəti-İt-Türk» əsəri türk dilinin qrammatikasını qaydaya salmaq, onu sistemləşdirmək, elmləşdirmək, dilin qanun və qanunauyğunluqlarını yaratmaq işində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Kaşğarinin yazdığına görə o, qrammatikanı isim və fellər olmaqla iki yerə bölüb. Əvvəlcə isimləri, sonra felləri öyrətməyi lazım bilirdi. Lüğətdə Kaşğari təkcə sözlərin mənasını açıqlamaqla kifayətlənməyib, onların işlədilməsi qaydasını, hər sözlə əlaqədar Türk xalqlarının folkloru, ədəbiyyatı, elmi bərədə geniş izahatlar verib. O,

gətirdiyi misalları, sözləri müxtəlif ərazilərdə yaşayan türk dillərinin qrammatik quruluşları, şivələri, tələffüz qaydaları, ədəbiyyatı ilə müqayisə edərək göstərməyə çalışmışdır ki, türk xalqlarının şivələrində müxtəlifliyin olmasına baxmayaraq, onlar eyni kök, soydan yaranmışlar.

3. Əhməd Yuqnakinin tərbiyə haqqında fikirləri.

İslamın bayrağına və onun əxlaq normalarına sadıq qalan Qaraxanlı türkləri Ədib Əhməd Yuqnaki kimi böyük şair, nasir, alim və tərbiyəçi yetişdirmişdi. Ədib Əhməd kor olmuşdur. O hələ gəncliyində kor olmağına baxmayaraq Bağdaddan 4 km aralıda bir alim imamın dərslərini dinləmək üçün hər gün bu uzun yolu qət etmişdir. Ağır maddi çətinliklər içərisində yaşayan Əhməd Yuqnaki öz üzərində qətiyyətlə işləyib, yüksək rütbəyə çata bilmişdir. O, özünün ağır həyatını şerlərinin birində belə təsvir edirdi:

*Bu dünyanın dadı acı və şirin
Əzabı daha çox, səfası da az
Bal hardadırsa, arı da ordadır
Arının həm balı var, həm də zəhəri.*

Əhməd Yuqnaki bir sıra elmi, tərbiyəvi əsərlərin müəllifi olmuşdur. Onun «Ətabət-Ül-Həqayiq» (həqiqətlər heybəsi) adlı əsəri tərbiyə baxımından çox qiymətli dir. Bu əsərdən məlum olur ki, Ədib Əhməd elmin əsaslarını dərinləndirən mənimsəmiş, Quranı mükəmməl bilmiş və oradakı tərbiyəvi, əxlaqi motivləri Türk xalqlarının adət-ənənə, məişətinə müvafiq şəkildə yazmışdır. «Həqiqətlər heybəsi» kitabının tərbiyə baxımından əsas mənfi və müsbət motivləri qürur, kərəm, həlimlik, dünyanın vəfasızlığı, xəsislik, hərəslik, elm, bilik və s. idi. O, yazırdı:

*Qiymətli dindardır bilikli adam
Biliksiz cahildir, qəlp puldur.
Biliksizlə bilikli tay ola bilməz,
Bilikli qadın ər, biliksiz ər isə qadındır.*

***

*Bir bilikli min biliksizə dəyişmə,
Sınaqçı sınağı biliyin çəkisin.
Bilik varı-dövləti olmayana vari-dövlət,
Ad-sanı olmayana ölməz ad-sandır.*

***

*Biliklinin sözü öyüd, nəsihət, ədəbdir,
Bilikliyi əcəm də, ərəb də öyrənər.
Bilik varı-dövləti olmayana vari-dövlət,
Ad-sanı olmayana ölməz ad-sandır.*

***

Ədib Əhməd adamları elmi, bilikli, mərd olmağa çağırmaqla yanaşı xeyirxahlığı yüksək qiymətləndirir və yazırdı ki, xeyirxahlıq insanların bir çox nöqsanlarını ört-basdır edir. Ədib Əhmədə görə xalq comərd adamları sevir, əgər xalqın sevimlisi olmaq istəyirsənsə comərd və xeyirxah ol. O, bu münasibətlə yazırdı:

*Xaliq xeyirxahdan məsləhət gözlər,
Xeyirxahlıq bütün eyiblərin üstünü örtər.
Comərd ol ki, adına söz gəlməsin,
Adına söz gəlsə, o sözün qabağına comərdliklə çıx.
Bu xalq comərd insanları sevir,
Xeyirxahlıq şərəf və gözəlliyi artırır.
Sevilmək istəsən insanlar arasında,
Comərd ol, comərdlik səni sevirər.*

Ədib Əhməd insani münasibətlərə, sözün qiymətinə, onun deyilmə tərzinə xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı ki, dil qiymətli sözlər demək üçündür. Dil insana bəla və xoşbəxtlik gətirə bilər. Ədib Əhmədə görə dilini dinc saxlaya bilməyənlər dişlərini də itirmişlər, dil bütün dünyanı, keçmiş, gələcəyi, elmi ifadə etmək üçün ən gözəl vasitədir ki,

ondan ləyaqətlə istifadə etmək lazımdır. Bir neçə əsr Ədib Əhməddən sonra yaşamış olan K.D. Uşinski (1824-1870) Ədib Əhmədin xalqın yaradıcı qüvvəsini yüksək qiymətləndirmək fikirlərini təkrarlayaraq yazırdı ki, gör xalq nə böyük bir varlıqdır ki, onun yaratmış olduğu din insanlığın tarixində təkrar olunmamışdır. Bu dildə insanlar keçmişini indiyə, indini gələcəyə verə bilmişlər. Dili yüksək qiymətləndirən Ədib Əhməd yazırdı:

*Eşit gör bilikli adam gör nə deyir
Ədiblərin qiyməti onların dilindədir
Dilini dinc saxla ki, dişin sınmasın
Dil çıxsa yerindən diş də qırular.
İnsana nə bəla gəlsə dilindən gələr
Dil adamı həm gözəl edər, həm də yüksəldər
Eşit inan bu sözlərə hər sabah, axşam
Bədən əyilib dilə yalvarar.*

Ədib Əhməd dünyanın hamar yol deyil, onun ağır və səfəli günləri olduğunu yazarkən deyirdi ki, kim əzablara dözə bilirsə, o dünyanın səfasını da görür. Mübariz olmaq, ruhdan düşməmək, hər çətinlik qarşısında əyilməmək, Ədib Əhmədin şüarı olmuşdur. Onun tərbiyə haqqında söylədiyi fikirlər türk gənclərinin formalaşmasında böyük rol oynamış və bugün də özünün əhəmiyyətini itirməmişdir.

Əhməd Yasəvinin tərbiyə haqqında fikirləri.

Qaraxanlı türklərinin başqa bir nəsihətçisi, şairi Əhməd Yasəvi olmuşdur. Əhməd Yasəvi haqqında çoxlu rəvayətlər var. Deyilənə görə o uzaqgörən, hadisələri əvvəlcədən duyan bir şəxs olduğu üçün allah onu yer üzünə özünün nümayəndələrindən biri kimi göndərmişdir. Əhməd Yasəvi əfsanəvi şair olduğundan türklər onu «Övliyyə şairi» çağırmışdır. Onun topladığı şerhləri isə «Hikmət» divanı adlandırmışlar. Əhməd Yasəvi əsərlərində İslamın əsaslarını tətbiq edib açıqlamaqla, yanaşı şerhlərində doğruluq, düzlük, namus, halallıq, zəhmət və s. kimi əxlaqi sifətləri tərənnüm etmişdir. Elmi, kitabı yüksək qiymətləndirən Yasəvi yazırdı: «Alimlərə kitab gərək, sufilərə məscid gərək». Dünya malında gözü olmayan və son tikəsini ehtiyacı olanlarla bölüşdürən Əhməd Yasəvi müxtəlif ölkələrdən aldığı dəyərli hədiyyələri ehtiyacı olanlara paylayarmış. İnsan həyatında zəhməti, əməyi yüksək qiymətləndirən və onu yaşamaq üçün ən dəyərli amil sayan Yasəvi yazırdı: «Hər bir müsəlman yeməyini, geyimini öz zəhməti ilə qazanmalıdır. Müftəxor olmamalıdır». Belə zəhmət şüarı ilə yaşayan Əhməd Yasəvi deyilənə görə hər gün ibadətdən sonra taxta qaşığı və çömçə düzəldib satmaqla dolanırmış. Ölümündən 200 il sonra Əhməd Yasəvini yüksək qiymətləndirən Teymurləng əfsanəyə çevrilmiş bu böyük alim-pedaqoqa türbə tikdirmişdir. Türk tarixçisi Rafiq Özdəkin araşdırmalarına görə Türk dünyasının məşhur şair alimi Övliyyə Çələbi də Əhməd Yasəvinin nəslindən olmuşdur. Qaraxanlı ədəbiyyatı və mədəniyyətindən gətirdiyimiz bir neçə misal sübut edir ki, Qaraxanlı Türkləri İslamın külli halında qəbulundan sonra peyğəmbərimiz Məhəmmədin ideyalarına sadıq qalaraq onun elm və əxlaq haqqındakı fikirlərini gənc nəslə aşılamaqla böyük işlər görmüşlər. Onlar Quranın elmə, zəhmətə verdiyi yüksək qiymətdən çıxış edərək, əməyi zinət, elmi var-dövlət, xeyirxahlığı yüksək insanlıq kimi qiymətləndirmişlər. Qaraxanlı ədibləri özlərinin şer, rəvayət, kəlam və divanlarını da bu məsələlər ətrafında mərkəzləşdirmişlər.

5. Qəznəli türklərində tərbiyə.

Qəznəli türklərinin ilk türk hökmdarı Mahmud Qəznəli oldu. Soltan (padşah) adı ilk dəfə ona verildi. Mahmud Qəznəli mütərəqqi görüşlü və vətən qeyrəti çəkən hökumdar olduğundan Türk ərazilərini genişləndirmək və İslamı daha geniş yaymaq məqsədi ilə Hindistana zəfər yürüşü etdi. Bu yürüş zamanı o, Hindistanı, Xarəzmi və İranın bir çox ərazilərini zəbt etdi. Pakistan və Banqladəş kimi iki böyük müsəlman dövlətlərinin yaranması da Mahmud Qəznəlinin xidməti idi.

Böyük bir imperiya yaradan Mahmud Qəznəli mədəniyyət və tərbiyə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirdi. O, sarayına fəlsəfə, memarlıq, sənətşünaslıq kimi elmlər üzrə 400-dən çox alim dəvət etdi. Mahmud Qəznəlinin zəbt etdiyi ərazilərdə onun şəxsi göstərişi ilə çoxlu saray, cami, türbələr tikildi. Hətta Mahmud Qəznəli zəfər çaldığı ölkələrdə bu zəfərlərin nişanı kimi böyük abidələr ucaldı və onların üzərində xalq və ordu qarşısında nişanı olan sultanlar haqqında tərifli yazılar həkk etdirdi. Bu yazılar silsilə şəkildə olduqda həqiqi bir

tərbiyə kitabını andırır. Mədəniyyət, tərbiyə və elmə yüksək qiymət verən Qəznəli türkləri qərbdə və şərqdə məşhur olan İbn-Sina və Biruni kimi türk alimləri yetirdi.

İbn-Sina (980-1037) dünyanın bir çox ölkələrini gəzmiş, fəlsəfə, tibb, riyaziyyat və astronomiya sahəsində dünya əhəmiyyətli əsərlər yazmışdır. Onun yazdığı «Tibb elminin qanunu», «Qurtuluş kitabı», «Kitab-ün nicat», «Əxlaq mövzusunda risalə», «İşarələr və uyğunluqlar», «Kitab-əş şəfa» və s. kitabları indi də özünün əhəmiyyətini itirməyən əsərlərdir. Elmi bilik və təcrübənin vəhdətinə yüksək qiymət verən İbn-Sina yazardı ki, ağıl, təcrübə və müşahidə bir bütövdür. Bunları inkişaf etdirən bilikdir. İbn-Sinaya görə allah əvvəlcə ağılı, sonra isə fələk və nəfəsi yaratmışdır.

Biruni (973-1048). Bu dövrün ən böyük alimlərindən biri də Biruni olmuşdur. Onun tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya, fizika, mineralogiya kimi elm sahələrinə aid 150-dən çox əsəri vardır. Biruni «Keçmiş nəsillərdən qalan izlər» əsərində yaxın Şərq və Orta Asiya xalqlarının islamı qəbul etdikdən sonra dövrün ümumi müqayisəli xronologiyasını yazmışdır. Bu əsərdə eləcə də müxtəlif xalqlarda və dövlətlərdə gecə-gündüzün başlanğıc vaxtının təyin olunması, şəmsi və qəməri illər, qərinələr, bir sıra Türk xalqlarının bayramları haqqında da geniş, zəngin məlumat vardır. Biruni Kopernikdən 500 il əvvəl Yerin Günəş ətrafında hərəkət etməsi fikrini söyləmişdir. O, «Keçmiş nəsillərdən qalan izlər» əsərinin 10-cu məqaləsində coğrafi uzunluqların triqonometrik metodla ölçülməsi dünyanın bir çox ölkələri ilə yanaşı, Azərbaycanın Naxçıvan, Ərdəbil, Təbriz, Bərdə, Beyləqan, Şirvan şəhərləri və eləcə də Bakının ağ neft mədənləri, Xəzər dənizi haqqında da bir sıra elmi məlumatlar vermişdir.

Qəznəlilər Türk ərazilərini genişləndirmək, İslamı yaymaq, Türk mədəniyyətini müxtəlif bölgələrdə inkişaf etdirmək sahəsində nə qədər böyük hünər, şücaət, vətənpərvərlik nümunəsi göstərsələr də, Mahmud Qəznəlinin ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya tədricən süquta uğradı. Belə ki, Mahmud Qəznəlinin oğlu lazımsız, gərəksiz, ara vuran adamların təsiri altına düşdüyü üçün atasının yolunu davam etdirə bilmədi. Qəznəli dövlətinin günü-gündən zəifləməsindən istifadə edən qonşu başqa bir səlcuq Türk dövləti Qəznəlilərə hücum edib üzərində qələbə çaldı.

6. Səlcuq türklərində tərbiyə.

VII əsrdən başlayaraq oğuzlar türk qəbilələri içərisində özünün qoçaqlığı, mərdliyi, vətənpərvərliyi ilə xüsusi seçilərək əsas mövqə tutdular. Səlcuqlar XI əsrdən sonra Orta və Yaxın Şərqdə yayılaraq İran, Anadolu və Suriyanı zəbt etdilər. Daha sonra Misir, Şimali Afrika, Balkan, Viyana və s. ölkələri tutaraq Orta Asiyadan Aralıq dənizinə qədər bir sahəni zəbt etdilər. Oğuz tarixinin gedişini dəyişərək Səlcuq imperiyası yaratdılar.

Səlcuq türkləri gənc nəslin tərbiyəsinin, əxlaqının məqsədini vətənin ərazisini genişləndirmək və onun bütövlüyünü qorumaqda gördülər.

Səlcuq dövlətinin soltanı Toğrul 25 il hökmdarlıq etdi. Onun övladı olmadığı üçün ordu sərkərdəsi, qardaşı oğlu Alp Arslanı (1029-1072) taxta gətirdi. Alp Arslan Toğrul bəyin Ön Asiyanı zəbt etmək siyasətini həyata keçirərkən Şirvanı və Gürcüstanı fəth etdi. «Bəylərim, qardaş oğlanlarım, sərkərdələrim biliniz ki, biz əmim Toğrul bəyin açdığı yolla gedəcəyik, bu yol türklüyü yüksəltmək, yeni bir vətən qazanmaq üçün gedəcəyimiz yoldur. Birliyi, qardaşlığı pozmayın. Soltana qarşı savaşırlar xeyir tapmazlar. Birlikdə çalışacağıq, birlikdə savaşaçağıq və zəfərlərimizin meyvəsini birlikdə dərəcəyik... Bu saatlarda özümü düşmən üstünə atmaq istəyirəm. Ya müzəffər olub məqsədə çataram, ya şəhid olub cənnətə gedərəm. Mənə qoşulmaq istəyənlər ardımca gəlsin. Ardımca gəlməyənlər istədiyi yerə getsinlər... Bu yolu tutmayanları axirətdə atəş, dünyada isə şərəfsizlik gözləyir». Əynindəki ağ paltarını göstərərək deyir: «Bu şəhidlik kəfənimdir, savaş meydanında ölsəm, məni bu paltarda dəfn edərsiniz».

Səlcuq türklərinin ordu başçısının əsgərlərə müraciəti gənclər üçün həqiqi vətənpərvərlik dərsi idi. Bu çıxışda xalq üçün yaşamaq, döyüş meydanında ölməyin insan üçün şərəfli bir iş olduğu söylənilirdi. Alp Arslanın müraciətindəki vətən sevgisi, vətən ruhu, vətən qeyrəti, gənc nəslə vətən uğrunda hər cür fədakarlığa getməyə təhrik edir. Soltan Alp Arslan döyüşdən qaçanların namussuz, qeyrətsiz adam olduğunu söyləyərək onların yerinin cəhənnəm olduğunu deyirdi. O, belə hesab edirdi ki, şərəfsiz yaşamaqdansa, şərəfli ölüm daha qiymətlidir. Türk xalqlarında olan vətənə dərin məhəbbət tərbiyəsini bu gün gənclərimizə aşılamaqla ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlaya bilərik. Zaman göstərdi ki, 70 il

Sovet hakimiyyəti şəraitində yaşayan gənclərimizdə bu vətənpərvərlik hissi tərbiyə olunmadığından Azərbaycan xalqı erməni təcavüzü qarşısında öz torpaqlarında qaçqına çevrildilər. Lakin müstəqillik uğrunda mübarizə aparan Azərbaycanın Xəlil Rza kimi vətənpərvər ədibləri vuruşan gənclərimizi ruhlandırırdı, onlara türk xalqlarının tarixi qələbələrini, qoçaqlıq və mərdliyini tərənnüm edən şerlər həsr edərək gəncləri vətən uğrunda ölməyə, torpaq üçün şəhid olmağa çağırırdı. Qaçqın analarımız öz uşaqlarına «Anan mən deyiləm, ana vətəndir» deyərək layla çaldılar. Şəhid olan balalarına ağrı deyib ağlayan analar dedilər: «Siz ana torpaqda rahat uyuyun, bizim vicdanımız, qeyrətimizsiniz... Şəhidlər sizsiniz, şahidlər isə biz. Rəhmət oxuyuruq sizlərə».

Türk xalqları nəinki döyüşdə hünər, qəhrəmanlıq göstərməyi, həm də döyüş etikasını saxlamağı özlərinin şərəfi, namusu, böyüklüyü və sərkərdə nəzakəti hesab etmişlər. Məsələn, döyüş zamanı əsir düşmüş Bizans imperatorunu zəncirlənmiş halda türk sərkərdəsi Alp Arslanın hüzuruna gətirdilər. Alp Arslan onun həqiqətən imperator olduğunu yəqinləşdirdikdən sonra əllərini açıdırıb deyir: «Zəfəri sən qazansaydın nə edərdin? Səni öldürərdim, ya asdırardım». Bu cavabdan xoşhal olan soltan deyir. Başqa cür desəydin yalan söyləyərdin. İmperatora müraciətlə: «Sənə nə edəcəyimi bilirsənmi? Bəli üç şey; ya öldürəcəksən, ya ölkələri gəzdirib qələbəni göstərəcəksən». Alp Arslan imperatorun cavabından razı qalıb, onu böyük tənənə ilə öz ölkəsinə yola salır. Alp Arslan dünya şöhrəti qazanmış hünərli, mərhəmətli, ağıl sahibi bir sərkərdə, dövlət başçısı idi. O, əsir alınmış bir hiyləgərin, onun ayaqlarına döşənib yalvaran bir xəyanətkar əsirin xəncərindən aldığı yaradan öldü. Alp Arslan son vəsiyyəsində gənclərə, gələcək dövləti idarə edənlərə, vəzifə sahibi olanlara deyirdi: «Ağıllı və təcrübəli bir şəxs mənə demişdi ki, heç kimi fəğir sanma, öz qüvvətinə də güvənmə. Bu nəsihətə baxmadığım üçün ölüm yatağında yam və indi hər şeyi başa düşürəm. Mən zəfərlərdən ayağım altında yerin titrədiyini zənn edib deyirdim ki, dünya soltanıyam mənə kimsənin qüdrəti çatmaz. Bu ordu ilə də Çini fəth edərdim». Alp Arslan gənc nəsə bu nəsihətləri tövsiyyə edərkən, vəzifə sahibi olanları, var-dövlət yığanları təmkinli olmağa, özünü itirməməyə, özündən aşağıda duranları, kasıbları, gücsüz, cürətsiz hesab etməyə çağırırdı. İnsan, adına hörmət etməyi lazım bilən Alp Arslan ölüm qabağı vəsiyyəsində öz faciəsindən başqalarının düzgün nəticə çıxarmasını istəmişdir.

Səlcuq türkləri belə hesab edirdilər ki, vətən torpağını təkçə qılın, güc hesabına yüksəltmək, vətən adına layiq etmək olmaz. Hər kəs vətən adlandırdığı torpağın elmini, təhsil və tərbiyəsini yüksəklərə qaldırmalıdır. Çünki, millətin gələcəyi gənc nəslin nə dərəcədə düzgün tərbiyəsindən asılı olacaqdır. Ona görə də Səlcuqlar zəbt edib yaşadıkları bütün ərazilərin türklüyünü saxlamaq və milli mədəniyyətini yüksəltmək üçün türklərin ən qədim adət-ənənələrini qorudular. Onlar zəbt etdikləri ərazilərdəki xalqların mədəniyyətini əxz etməklə dünya mədəniyyətinə qovuşmağa çalışdılar. Səlcuqlar dövlət quruculuğuna, dinə, ədalətə, tərbiyəyə, iqtisadiyyata, elm, sənət və ədəbiyyata böyük maraq verərkən özləri də böyük təlim, tərbiyə müəssisələri, dünya əhəmiyyətli əsərlər yaratdılar. Səlcuqların dövründə türk əxlaqını: zəhmətsevərlik, sadəlik, ruh təmizliyi və vətənpərvərliyi xalq arasında yayıb nəsil-dən-nəslə çatdırmaq işində türk sufilərinin rolu böyük oldu.

Elmə, tərbiyəyə, təhsilə və mədəniyyətə böyük əhəmiyyət verən Səlcuqlar dünyanın ilk «Nizamiyyə» universitetini yaratdılar. Bu universitetə ona görə ilk deyilirdi ki, burada din və hüquqdan əlavə filologiya, riyaziyyat, astronomiya kimi dünyəvi elmlər tədris edilirdi. Bu universitet özünün forma və məzmun etibarını ilə elə şöhrət qazandı ki, Şərqlə və Qərbdə açılan ali məktəblər müəssisələri «Nizamiyyə» universitetini özləri üçün model götürdülər.

Nizamiyyə universitetinin açılışına qədər Səlcuq türklərində gənc nəslin təhsili fərdi şəkildə aparılırdı. Təhsil alanlar alimlərin yanına gedir, yaxud da alimlər onların evlərinə gedərək dərs deyirdilər.

Səlcuqların qüdrətli bir imperiya yaratması, elm və incəsənət sahəsində böyük nailiyyət əldə etməsi və imperiyanı inkişaf etdirmək zəruriyyəti çoxlu savadlı adamların hazırlanması tələbini irəli sürdü. Nizamiyyə universitetinin yaranması da bu zəruriyyətdən doğmuşdu. Bu vaxt qələbələr qazanmış Səlcuq soltanı Alp Arslanın vəziri Nizamimülk dövrün inkişaf tələblərinə müvafiq universitet açmağı qərarlaşdırdı. Bu tədris müəssisəsini açmaq üçün çoxlu vəsait tələb edilirdi. Soltan Alp Arslan döyüşlərin birində qələbə çalmağın üçün saray əyanlarından və münəccimlərindən məsləhət istəyir. Bu məsləhətlərdən ən dəyərlisi Nizamimülk məsləhəti olur. Onu dinləyən Alp Arslan döyüşlərdə qalib gəlir və

Nizamimülkün bütün arzularını yerinə yetirəcəyini söyləyir. Nizamimülk Alp Arslandan universitet tikdirmək üçün ona maddi yardım göstərməsini xahiş edir. Soltan bu məqsədlə 60 min dinar ayırır və Dəclə çayının kənarında, çox mənzərəli bir yerdə universitet tikilir. Universitetin nəzdində bazar, karvansara və müxtəlif təsərrüfat obyektləri ilə bərabər zəngin kitabxana, geniş, işıqlı mühazirə otaqları da var idi. Universitetdə tələbələrin pulsuz oxuması, tələbələrin və müəllimlərin pulsuz nahar etməsi üçün də şərait yaradılmışdır.

Pedaqogika tarixində dərş-sinif sistemi Y.A. Komenskinin (1592-1670) adı ilə bağlıdır. Halbuki, 500 il Komenskidən əvvəl «Nizamimülk» universitetində dərş-sinif sistemi təşkil edilmişdir. Şərş və Qərb ölkələrinin bir çoxu üçün model olan Nizamimülk universitetində oxşar (karvansara, bazar, kitabxana, oyun və istirahət meydançası olan) universitetlər Təbrizdə, Şamda və s. yerlərdə açılmışdır. Şərşdə məşhur Nəsrin, Beyhakiyyə, Babüktün oğlu kimi iri universitet tipli mədrəsələr olsa da, onların heç biri Nizamiyyə universiteti qədər məşhur ola bilməmişdir. Nizamimülk universitetində dövrün ən görkəmli Üləma və Müdərrişlərin (bir növ bizim zəmanənin professor və akademikləri) dəvət edilmişdir. Ona görə Nizamimülk universiteti 200 il ömür sürmüşdür. Vəzir Nizamimülkə minnətdarlıq əlaməti kimi universitetin fəsadının şərəf lövhəsində onun adını həkk etdirmişdir.

Səlcuq türklərinin mədəniyyəti və elmindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə dəqiq elmlər o qədər yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir ki, hətta Ömər Xəyyamın (1048-1122) başçılığı ilə Səlcuq alimləri Yer kürəsinin günəş ətrafında fırlanması fikrinə gəlmişdir. Onlar (Qalileydən 540 il əvvəl) Türk Səlcuq Soltanı Məlik şahın şərəfinə Məlik şah təqvimini yaradılmışdır. Lakin (İsanın doğulduğu) miladi və (Məhəmməd Peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə gəldiyi) hicri təqvim Məlik şah təqvimini tez bir zamanda aradan qaldırsa da bu təqvimin yaranması vaxtı Səlcuq türklərinin yüksək mədəniyyətə malik olduğunu sübut edir. Səlcuq türklərində elmi biliklərin inkişafı nəticəsində kağız emalı, boyaqçılıq sənayesi inkişaf etmiş, tibb elmləri yayılmış, dilçilik elmi geniş intişar tapmışdır. Eləcə də Səlcuq türklərinin hökmranlığı dövründə bir sıra «Məlik şah risaləsi», «Ali Səlcuq tarixi», «Sultan Səncərin fəthlər dastanı» adlı iri həcmli tarix kitabları yarandı. Səlcuq türklərinin memarlıq və incəsənət sahəsində yaratdıqları zərif, rəngli çini qablar, gözəl sujetlərlə çəkilmiş sənət əsərləri, onların tikdiyi saray, karvansara, məscid, türbə, bulaq və miniatürlər, dövriyyədə olan pullardakı (quş, qartal, buğa) şəkilləri bir daha Səlcuq türklərinin yüksək elm və mədəniyyəti olduğunu sübut edir. Deiz adlı bir qərb tarixçisi «İslam xalqlarının mədəniyyəti» adlı əsərində Səlcuq türklərinin yüksək mədəniyyətə mənsub olduğunu və onun qərb ölkələrinə təsirini belə təsvir edir: «Türk-islam sənət əsərlərinin, bəzək şeylərinin Şimali Avropaya təsiri və orada yayılmasının əhəmiyyəti uzun müddət gizli qalmışdır. Biz bu təsirin səbəbini türklərin qərbə doğru hərəkəti və köçməsi ilə əlaqədar cənubi-şimal ticarət yolunda görürük. Bu yollardan biri şimala doğru Asiya üzərindən keçir. Digəri Ural dağları silsiləsinin cənubundan dönür, yaxud onları kəsib keçir, Şərqi Almaniyanı və Baltik dənizini keçərkən İngiltərəyə qədər çatır. XII əsrin ikinci yarısında Hamburq, Lübesk, Riqa, Novqorod kimi ticarət mərkəzləri yarandı. O, cümlədən Moskvanın şərşindəki Vladimr və Suzdal, Kiyevdən daha çox əhəmiyyətə malikdir. İslam-Türk sənəti üslubunun Avropadan haraya qədər yayıldığına, bu gün bu iki şəhərin qədim kilsələrinin fəsadları şahidlik edir». Bir sıra Avropa və sovet dövrü tədqiqatçıları bu günkü gənclərimizə Türk tarixini ancaq gerilik, avamlıq və cəhalət kimi təqdim etməyə çalışmışlar. Bu günkü gənclərimiz Türk tarixini, eləcə də onun tərbiyə tarixini dərinləndirən mənimsəməlidir. Türk xalqlarının tərbiyə və məktəb tarixini dərinləndirən mənimsəmək üçün onun inkişafında böyük rol oynamış İslam tərbiyəsi və İslam məktəblərinin tarixi haqqında məlumat almaq zəruridir.

V FƏSİL

İSLAM TƏRBIYƏSİ VƏ İSLAM MƏKTƏBLƏRİ

Əsərin əvvəlki bölmələrində İslamın qəbulundan əvvəlki ərəblərin məişəti, iqtisadiyyatı və tərbiyəsi haqqında danışıldı və göstərildi ki, İslam dininin qəbulu ərəblərin güclü inkişafına səbəb oldu. Bu ideologiyanın sayəsində Ərəblərin həyatında, tərbiyə və əxlaqında böyük dönüş yarandı. Ərəb dünyasında olan bu inkişaf o zamankı qərb dövlətlərinin mərkəzi olan Bağdad və Misirdə daha sürətli həyata keçdi. Bu ölkələrdə dövrün inkişaf səviyyəsinə müvafiq yeni-yeni məktəblər açıldı. Bu məktəblərdə riyaziyyat, astronomiya, həndəsə, mineralogiya kimi dəqiq elmlər tədris edildi. Dünyəvi məktəblərin açılması və dəqiq elmlərin geniş vüsət tapması maldarlıqla məşğul olan köçəri ərəblərin məişətini dəyişdi, sənayesini inkişaf etdirdi, elmin müxtəlif sahələrinin əmələ gəlməsinə şərait yaratdı. Belə vəziyyət ərəblərin bir çox ölkələrə mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələrini genişləndirdi.

İslamı yaratmış və yaymış olan ərəb ölkələrinin inkişafı yavaş-yavaş qərbə doğru addımladı. Əgər Qərb məktəblərində uşaqlara Yer kürəsinin hamar olduğu öyrədilirdisə də, ərəblər öz məktəblərində coğrafiya elmini qlobusla keçirdilər. Fransız alimi Qustava Le Bon yazırdı: «Avropa vəhşi zamanlarının ən qatı qaranlığında boğulduğu bir vaxtda İslam dairəsindəki Bağdad, Kurtubə sənət və elm işıqlarını bütün dünyada yayan iri mədəniyyət mərkəzi idi».

Daha sonra başqa bir S.Risler adlı qərb tarixçi alimi yazırdı: «Beş əsr boyunca İslam elmləri, yüksək mədəniyyəti və ilə dünyaya nümunə oldu. Yunan fəlsəfəsi və elm xəzinələrinin varisi olan müsəlmanlar bu xəzinələri İslam fikirləri ilə zənginləşdirdikdən sonra Qərbə-Avropaya verdilər. Beləliklə orta əsrdə İslamiyyət Avropanın mədəni həyatını genişləndirib insanların fikir və mənəviyyatında dərin bir iz buraxdı».

Ərəb mədəniyyəti, incəsənəti və tərbiyəsinin Avropaya təsir göstərməsində əsas rol oynayan İspaniyada yaşayan ərəb icmaları oldular. Avropa da, ilk dəfə memarlıq, astronomiya və musiqi sahəsində məlumatı İspaniyadan aldı. İspaniyanın Kordova şəhərində açılmış universitetdə dünyanın müxtəlif ölkələrindən tələbələr təhsil alırdılar. Ərəb mədəniyyəti, İslam tərbiyəsi və əxlaqı ilə yaxından tanış olan və onu mənimsəyən universitet tələbələri bu mədəniyyəti dünyanın müxtəlif ölkələrinə yaydılar. İslamiyyət xristian sxolostikasına nümunə oldu. Fransız tarixçisi Səpnşet Alborno bu barədə belə yazırdı: «Avropanın böyük bir uçuruma yuvarlanmaq, özünü dağıdıb məhv etmək dərəcəsinə saldıdığı bir zamanda İslam mədəniyyətinin İspaniyada yayılıb parladığını unutmamaq olmasın».

İslam dini ərəb elminin əsasını təşkil etdi və bu sahədə ilk addım atdı. Dinin, elmin və hüququn əsası olan Quran hər şeyi təcrübə vasitəsi ilə yoxlamağı, real həyatda tətbiq etməyi irəli sürdü. Bu təcrübələrdən biri də «Sərf-Nəhv» məktəblərinin açılması idi. Bəsrə və Kufədə açılan məktəblər arasında elm, dini rəqabət əmələ gəldi. Məhəmməd Peyğəmbərin vəfatından sonra bu məktəblərdə İlahiyyət elmi tədris edildi.

İlahiyyət elminin təqdiri sahəsində çalışan yeni din xadimləri yetişdi. Elmin, ilahiyyətin, hüququn geniş yayılması ilə əlaqədar İsgəndəriyyədə böyük bir kitabxana yarandı. Bir sıra tədqiqatçıların, o cümlədən də İslam tərbiyə tarixi ilə məşğul olan mənşəcə Alman Şmidtin dediyinə görə bu kitabxana 634-cü ildə İslam dininin ilk xadimlərindən olan Ömər tərəfindən əsaslandırılmışdır. Kitabxana Romalılar tərəfindən yandırılmışdır. Kitabxana yandırılarkən mürtəcə din xadimləri belə hesab edirdilər ki, dünyanın bütün işləri və elmləri Quranda yazıldığı üçün o başqa yerdə təkrar edilə bilməz. Ona görə də müsəlman aləminə kitabxana lazım deyil.

Lakin mütərəqqi müsəlman dindarları, ilahiyyət alimləri elmi yüksək qiymətləndirərək sübut edirdilər ki, Həzrəti Peyğəmbər həmişə elmlərə yüksək qiymət vermişdir. Onun bircə «Elm Çində olsa belə arayın» və yaxud «Elmi öyrənin, xalqa öyrədin. Dini vəzifələrinizi öyrənin və xalqa öyrədin. Quranı da öyrənin və xalqa öyrədin. Gün ki mən öləcəm, əks halda elm yox, fithə meydan oxuyar. İki nəfər dalaşsa onları aralayan olmaz» kəlamları Məhəmməd Peyğəmbərin elmə verdiyi ən yüksək qiymət idi. Qurandan gətirilən iqtibaslar göstərir ki, Quranı mükəmməl oxuyan hər bir şəxs orada Peyğəmbərin elm haqqında qiymətli göstərişlərini tapa bilər. Məhəmməd Peyğəmbər elmə yüksək qiymət verdiyi üçün qədim Yunanistanın görkəmli fikir nümayəndələrinin fəlsəfə, tibb, astronomiyaya aid əsərləri Ərəb

dilinə tərcümə edildi və müsəlman aləmində alimə yüksək hörmət oldu. Ələviyyə dövründə İslam mədəniyyətinin inkişafına Bizans mədəniyyəti, Yunanlar ciddi təsir göstərdilər. İslamın inkişafından və çiçəklənməsindən narahat olan yunanlar onun inkişafına mane olmağa çalışdılar. Bu dövrdə Ərəblərin əsas müəllimi Yunanlar olduğundan onlar şiə və sünnü məzhəbləri arasında qızıqsıdırıcı rol oynayaraq onların arasındakı ziddiyyəti daha da dərinləşdirməyə çalışdılar. Yunanların bu qısqanclıq cəhdinə baxmayaraq Hippokrat, Aristotel və s. bu kimi böyük alimlərin əsərləri Ərəb dilinə tərcümə edildi.

İslam məktəblərində riyaziyyat və astronomiya sahəsində çalışan Yunan alimlərinin əsərləri geniş şöhrət tapdı. Bağdadın mərkəz kimi fəaliyyət göstərməsi Ərəb, Yunan elmini daha da qüvvətləndirdi. Məsələn, Bağdadın Şamaziya rəsədxanası ulduzların hərəkətlərini müşahidə edib hesabladı, Suriyanın müxtəlif yerlərində bir neçə rəsədxana açıldı. Bu rəsədxanalarda ilk dəfə günəşin müxtəlif fəsillərdəki vəziyyəti müəyyənləşdirildi.

Ərəb elminin inkişafına təsir edən amillərdən biri də Ərəstunun (Aristotel) əsərlərinin Ərəb dilinə tərcümə edilməsi oldu. Bu əsərlər Ərəb alimlərini yeni əsərlər yazmağa, Ərəstun əsərlərinə komentariya verməyə, onu təhlil etməyə, elmi mübahisələr keçirməyə sövq etdi. Ərəb alimlərinin bu elmi mübahisə, müzakirə və elmi əsərlərinin nəticələri Avropaya, xristian aləminə keçməyə başladı. Hətta bir çox Avropa alimləri Ərəblərin elmi nəticələrini mənimsəyib öz adlarına çıxdılar və Avropanın kəşfi kimi qələmə verdilər.

Yunan mədəniyyətinin belə qüvvətli təsirinə baxmayaraq Yunan dili Ərəblər içərisində geniş yayılmadı. Ərəblər Yunan dilini bilmədiklərindən, Yunan mədəniyyətini qəbul etmədilər. Yunan elmlərinin və alimlərinin köməyi ilə Ərəblər öz elmlərini və alimlərini yetirdilər.

Ərəb elminin və sənayesinin inkişafı dövrünün bir mərhələsi də Harun-Ər-Rəşidin dövründə başladı. Elm və təhsilə yüksək qiymət verən Harun-Ər-Rəşid Bağdadda akademiya açdı, məşhur Yunan riyaziyyatçısı Leonu sarayına dəvət etdi. Harun-Ər-Rəşidin sarayında çoxlu astronom, astroloq, riyaziyyatçı toplandı və 300 alimin iştirakı ilə «Təqdim səyahəti» salnaməsi yazıldı. Xalq elm və mədəniyyət sahəsində böyük işlər görmüş bu alim dövlət başçısının şərəfinə müxtəlif rəvayətlər yaratdılar. «Min bir gecə» əfsanəsini də ona görə həsr etdilər.

İslamiyyətin güclü, mütərəqqi təsiri nəticəsində İran, Suriya, Hələb, Şam və s. yerlərdə elm və mədəniyyət sahəsində ciddi dönüş yarandı, elmə və alimə böyük ehtiram və hörmət oldu. Buğdadda çalışan, müsəlman olmayan alimlərə də müsəlman alimləri qədər hörmət və ehtiram edildi. Ərəblər arasında alimin dini, dili və milliyyəti nəzərə alınmadı.

1. İlk özəl İslam məktəbləri.

İslam aləmində ilk təlim-tərbiyə ocaqları İslamın təbliği ilə başlamışdı. Məhəmməd, Peyğəmbərliyin 3-cü ilinə kimi Quranı öyrənib İslamı gizli şəkildə təbliğ etmişdir. Həzrəti Xədicə, Əli, Zeyd və Əbu-Bəkr islamı ilk dəfə qəbul etdikdən sonra Məhəmməd Peyğəmbər (Peyğəmbərliyin 4-cü ilində) silahdaşları ilə birlikdə Məkkəliləri başına yığaraq Quranı açıq-aşkar təbliğ etməyə başladı.

Peyğəmbər, təbliğatını Quranı oxumaqdan başladı. İlk özəl müsəlman təlim ocaqlarının da yaranma tarixi buradan başladı. Məşhur türk tarixçisi Faruk Bayrakdar ilk özəl təlim ocaqlarının ev, məscid və suffə kimi 3 yerdə keçdiyini söyləyir.

Evlərdə təlim. Məhəmməd Peyğəmbər İslamı ilk dəfə evində təbliğ etmişdir. Ətrafında topladığı müsəlmanlara Quranı öyrətməklə yanaşı, qabiliyyətli tələbələrdən İslamı yaymaq üçün müxtəlif təbliğatçılar hazırladı. Belə təbliğatçılardan biri də (Peyğəmbərin İslamı yaymaq üçün Mədinəyə göndərdiyi təbliğatçısı) Müsab-Ümeri idi. Belə təbliğatçıların səyi nəticəsində islamı qəbul edənlərin sayı o qədər çoxaldı ki, artıq ev təlim və təbliğatı kifayət etmədi.

İndi bu təbliğatı aparmaq üçün geniş auditoriya lazım idi. Bu məqsədlə Həzrəti Məhəmməd 622-ci ildə Məkkədən Mədinəyə köçərkən geniş bir torpaq sahəsi aldı və Rəsul İkrəm adlı bir memar mühəndisin köməyi ilə 3 hissədən ibarət **məscid** tikdirdi. Məscidin birinci hissəsi namaz qılmaq üçün nəzərdə tutulan böyük bir salon idi. İkinci hissəsi isə Quran öyrətmək və təbliğ etmək üçün ayrılan yer idi. Üçüncü hissə isə Məhəmməd Peyğəmbərin ailəsinə məxsus olan otaqdan ibarət idi. Bu məscidin o zaman xalqın ibadət, təhsil və toplantı yeri olmuşdur.

Məsciddə Qurani öyrənmək üçün kənar yerlərdən gələn tələbələr üçün də yataq yeri var idi.

Üçüncü özəl təlim ocağı suffə idi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Məhəmməd Peyğəmbərin Mədinədə tikdirdiyi 3 hissəli məscidin bir sahəsi suffə adlanmışdır. Bu otaq ilk İslam məktəbi oldu. Suffədə 400-ə yaxın gəldi-gedər tələbə 80-ə qədər daimi yaşayan tələbə oxuyurdu. Yaşayan tələbələrin yerləri bizim indiki internata bənzəyirdi.

Suffənin meydana gəlməsi ilə İslam təlimində əsaslı dönüş yarandı və özündən bir neçə əsr sonra Avropada və başqa qitələrdə toplu halda yaranan məktəblərdəki dərslər üçün model oldu. Suffə davamlı şagird tərkibi olan məktəb idi. Suffədə təlim-tərbiyə işlərinə, nizam-intizama ciddi diqqət yetirilirdi. Burada şagirdlər axşam düşdükdə növbə ilə samları yandırmalı idi. Suffədə hamıdan təmizliyə riayət etmək tələb olunurdu.

Suffədə təhsil alan tələbələrin əksəriyyəti kasıb idi. Onların geyimi bədənlerini örtən ağ parçadan ibarət idi. Suffədə oxuyan uşaqlar həm də özlərini maddi cəhətdən təmin etmək üçün işləyirdilər. Peşəsi olan tələbələrin yaşayışı daha yaxşı idi. Peşəsi olmayanlar müxtəlif işlərlə: odun satmaq, su daşımaq, varlı adamların yüklərini götürmək və s. ilə məşğul olurdular.

Həzrəti Peyğəmbər peşəsi olmayan kasıb uşaqlara ona gətirilən sədəqələrdən və hədiyyələrdən pay verib kömək edərdi.

Həzrəti Peyğəmbər qadınların da təhsilinə xüsusi diqqət yetirərək deyirdi: «Elm hər bir müsəlmana, istər kişi olsun, istərsədə qadına vacibdir». Bu fikri təcrübədə həyata keçirən Məhəmməd suffədə həftədə bir dəfə qadınlara dərslər demişdir. Ona görə də hicrətin birinci əsrində Ərəbistanda çoxlu yüksək savadlı qadınlar yetişmişdir.

2. *İslamda rəsmi təlim müəssisələri.*

İslam təlim müəssisələri də başqa müəssisələr kimi cəmiyyətin məqsəd və vəzifəsindən, iqtisadi inkişafından asılı olaraq təcridən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Faruk Bayraqdarın tədqiqatından aydın olur ki, İslam aləmində aşağıdakı rəsmi təlim müəssisələri mövcud olmuş və o, onları belə səciyyələndirmişdir:

1. Məscid-Cami.
2. Küttab (kitab) və ya məktəb.
3. Üləma evləri.
4. Mədrəsələr.

İslamın təsiri ilə yaranan məktəb və elmin təməli Məscid-Camilərdə qoyulmuşdur. Məscid-Camilərin ilk fəaliyyəti dərslər başlamışdır. İlk illər uşaqlara dini fənlər tədris edilirdi. Məhəmməd Peyğəmbərin zamanında elmi biliklər məscidlərdə öyrədildiyindən müəllim məsciddə oturur və onu dinləmək istəyənlər onun ətrafına toplaşar «Halaka» təşkil edirdilər. Halakalardan çıxan müdavimlərin hər biri Qurani və elmi bilikləri yaymaq üçün məscid açmağa və oranı məktəb adlandırmağa çalışırdılar. Böyük türk səyyahı Övliyyə Çələbinin dediyinə görə Hicrinin 3-cü əsrində Bağdadda 30 minə yaxın məscid varmış. Hər kəs öz evinin bir gözünü məscid adlandırır dərslər deyərmiş. Səyahətnamələrdən aydın olur ki, məscidlər həmişə təhsil alanlarla dolu olarmış. Məscid və camilərin tədris planına Quran, hədis fikh kimi dini fənlərlə yanaşı, ərəb dili, tarix, ədəbiyyat, tibb, astronomiya və kosmoqrafiya elmləri daxil olmuşdur. Məscid və Camilərdə oxuyanların günü-gündən artdığından və oxuyan tələbələrin səviyyəsi yüksəldiyindən Həzrəti Peyğəmbərin dövründə başlayan tədris və onun üsulları dövrün tələblərinə cavab vermədiyi üçün yeni məktəblərin yaranması zərurəti meydana çıxdı ki, bu da «Küttab» oldu.

«Küttab» sözünün əsl mənası yazı yazmağı öyrədilən yer deməkdir. İslama görə məktəb həm də uşaqların Qurani öyrəndikləri yerdur. Belə «Küttab»lar İslamdan əvvəl Budda dövründə də mövcud olmuşdur. İslamın qəbulu və onun yayılması üçün təlim-tərbiyə müəssisələrinin yaranmasına ciddi ehtiyac əmələ gəldiyi zaman İslamdan əvvəlki məktəblərin təcrübəsindən istifadə edildi.

Bədir müharibəsindən sonra isə məktəblər hər müəllimin evində yerləşdi və geniş yayıldı. İlk əvvəllər məktəblərdən uşaqların yazıb oxuması üçün olan bir yer kimi istifadə edildi. Daha sonralar burada Quran və elmi biliklər öyrənilməyə başladı. İslam aləmində «Küttab»lar hicrinin 4-cü əsrinə kimi ən ucqar şəhər və kəndlərdə də açıldı. Din xadimləri, uşaqların məscidləri çirkləndirməsindən qorxaraq, məktəbləri məscidlərin içərisindən kənarında açılmasını qərara aldılar. Məktəblər məscidlərin yanında, bəzən də onlardan xeyli kənarında

açılırdı. «Küttab»larda adətən bir müəllim işləyirdi. Bəzən yüksək səviyyəli tələbələr üçün ikinci müəllim də dəvət edilirdi. Cami və məscidlərdə müəllimlər pulsuz işlədikləri halda «Küttab»larda müəllimin hörmət və ləyaqətini qaldırmaq üçün ona əmək haqqı ayırdılar ki, bununla da müəllimlik bir peşə kimi əsaslandırıldı. Uşaqlar «Küttab»lara 3 yaşından 7 yaşına kimi qəbul edilirdilər. Burada 18 yaşa qədər (həddi-buluğa çatana kimi) oxuya bilərdilər. Bu məktəblərdə oğlan və qızlar məktəbdən çıxarılıb ev işləri ilə məşğul olurdular. Çox nadir hallarda varlı adamlar evə müəllim çağıraraq qızlarına yazı, oxu və Quranı öyrədirdilər.

Bir sıra İslam tədqiqatçılarının fikrinə görə «Məktəb-Küttab»ların tədris planı və proqramları Həzrəti Ömər tərəfindən tərtib edilmişdir. «Küttab»larda aşağıdakı fənlər öyrənilirdi: yazı, oxu, Quran, praktiki sərf, praktiki nəhv, ərəb dili. Bu fənlər məktəbdə məcburi fənlər idi. Riyaziyyat, şer, tarix, sərf-nəhvin nəzəri məsələləri isə fakültativ fənlər sırasına daxil idi. Tədris planlarında ən çox yer verilən Quranın öyrədilməsi idi. Ona görə də bütün dərslərin əvvəli Quranla başlayırdı. Tədris planlarında göstərilən fənləri öyrənməkdə uşaqların gücü, qabiliyyətli hafizəsi, psixoloji xüsusiyyətləri və s. nəzərə alınır. «Küttab»ların zahiri və daxili görünüşü sadə və bəzəksiz olurdu. Burada müəllim kürsü əvəzinə həsirin və yaxud kilimin üzərində bardaş qurub oturarmış. Otaqda uşaqlara yazı taxtasını silmək üçün su ilə dolu qab qoyulmuş. Bu məktəblərdə dərslər belə keçirilirmiş. Müəllim sinifdə oturan hər bir şagirdə lövhə əvəzi kiçik taxta parçası və ağ rəng verəmiş. Uşaqlar əvvəlcə bu lövhəni rənglə malalayır, lövhə malalanıb qurtardıqdan sonra müəllim qamışdan düzəlmiş qələmi ilə lövhənin üzərində əlifbanın bütün hərflərinin şəklini çəkərmiş. Şagirdlər həmin hərflərin üstündən mürəkkəb batırılmış qamışla təkrarən gedərmiş. Beləliklə, uşaqlar hərflərin adlarını əzbərləyərmiş. Bu üsul yorucu, cansıxıcı olduğu üçün şagirdlərdə oxu vərdişlərinin formalaşması uzun müddət çəkirdi.

Uşaqlar məktəbə güdoğana kimi toplaşar və nahara qədər tələffüz oxuyarlarmış. Dərslər nahardan sonra yenidən başlayıb, günbatana qədər davam edərmiş. Şagirdlər Quranın müəyyən bir hissəsini, yarısını tam öyrəndikdən sonra valideynlər bütün şagirdlərə, müəllimlərə və ətrafda olan bütün fəqir, kimsəsiz uşaqlara qonaqlıq verərmişlər. «Küttab»larda cəza və rəğbətləndirmə üsullarından da istifadə edilmişdir. Məsələn, müəllim diqqətsiz uşaqları çubuqla vurarmış, böyük günah etmiş uşaqlara isə müəyyən miqdar çubuq ayrılarmış ki, buna da «Falaqqa» deyərmişlər. Cəza növlərindən biri də nəsihət idi. Uşaqlar kobud hərəkət etdikdə nəsihət vacib sayılırdı. Məktəblərdə belə hesab edilirdi ki, nəsihətin incə, təsirli olması uşaqları gözəl davranışa təhrik edə bilər. Bu xüsusda Həzrəti Peyğəmbər deyirdi: «Din ancaq nəsihətdir», «Xoşbəxt olan, başqasından nəsihət alandır». Həzrəti Peyğəmbər cəza həddini aşmamağı söyləyərək deyirdi: «Cəzalandıracaqsansa, günahın miqdarına görə cəzalandır. Əgər günah işləyən tövbə edirsə onu əfv et». Məktəblərdə uşaqların tərbiyəsi müəllimə tapşırıldığından müəllim məktəbdənkənar vaxtlarda da uşaqların ləyaqətsiz hərəkətləri üçün cəza növü müəyyənləşdirərmiş. «Küttab»larda uşaqları tərifi etmək, təbəssümlə qarşılamaq, mərifət sahibi olanlara müəllim əvəzi Quranı oxumağı icazə vermək və müəllimin köməkçisi olmaq kimi rəğbətləndirmə üsullarından istifadə edilərmiş. Bu məktəblər çox cüzi dəyişikliklərlə müsəlman ölkələri üçün model olmuşdur. «Küttab»lar geniş yayıldığından, dərin bilik və bacarıqlar verdiyindən onlar bizim əsrimizə qədər məktəb adı ilə gəlib çıxa bilmişdir.

3. *Ülama evləri və mədrəsələr.*

Cəmiyyətin inkişafı və təhsilin genişlənməsi nəticəsində bir sıra elm və din xadimləri yetişdi. Onlara Ülama deyirdilər. Onlar Quranı izah etmək, onu elmi nöqteyi-nəzərdən tanımaq, onları yaşamaq, həm də elmi məsələlərlə məşğul olurdular. Ülamalar dərsləri evlərində keçərdilər. Əslində ev təlimi o qədər də məqsədə müvafiq deyildi. Bir tərəfdən evdəki adamların rahatlığı pozulurdu, digər tərəfdən isə həm evdəki, həm də dərs alan uşaqların tərbiyəsinə diqqət yetirmək xeyli çətin olurdu. Bu çətinliklərə baxmayaraq Ülama evləri bir neçə əsr elm öyrədilən yer olmuşdur. Məsələn, İbn-Sina tələbələrinə «Əl-qanun və əsl şəfa» əsərini oxutmuş, İbn-Qəzzali evində təhsil verərkən gecə yarısına kimi dini məsələlərlə yanaşı, elmi mübahisələr, sual-cavab apararmış. Bəzən varlı adamlar Ülamaları evlərinə dəvət edib, uşaqlarına fərdi təhsil verirdilər. Qeyd etməliyik ki, sonralar mədrəsələrin yaranmasında Ülamaların evlərinin böyük rolu olmuşdur. Çünki uşaqlara bu evlərdə təkcə oxu, yazı, Quran deyil, həm də astronomiya, həndəsə, riyaziyyat, kosmoqrafiya, fəlsəfə, tibb, ilahiyyat elmlərinin nəzəri əsaslarından da geniş məlumat verilirdi. Uşaqları təhsillə, elmlə

maraqlandırmaq üçün Ülama evlərində cəza verilmirdi, dərslərə davamiyyət azad idi, uşaqlar bu evlərdə gülürüzlə, şirindillə qarşılanırdı. Ona görə də Ülama evləri həmişə tələbələrle dolu idi.

Təlim və tərbiyə müəssisələrinin yaranma tarixi çox qədimdir. Bir sıra Türk tədqiqatçıların əsərlərindən məlum olur ki, mədrəsə tipli məbədlər Uyğur türklərinin ərazisində olmuşdur. Miladdan əvvəl 3-cü əsrdə xeyriyyə məqsədi ilə tikilən məbədlər Budda rahiblərinin iqamətgahı olmuşdur. Bu məbədlərdə dinlə, mədəniyyətlə məşğul olmaq istəyən tələbələr təhsil almışdır. Türküstanda aparılan qazıntılar zamanı tapılan vəqf sənədlərindən aydın olur ki, İslamdan çox-çox qabaq Buddistlərin tibb və digər peşələr verən məktəbləri olmuşdur. Bu dövrün mədrəsələri ilə tanışlıq göstərir ki, İslam dövrünün mədrəsələri yeni olmayıb, Budda təhsil müəssisələrinin davamı olmuşdur. Məsələn, Budda dövründə təlim-tərbiyə ocaqları məbədlər ətrafında meydana gəldiyi kimi, İslamda da bu müəssisələr məscidlərin içərisində və xaricində yaranmışdır. Budda məktəb və mədrəsələri, vəqf sənədləri və nizamnamələri də qanuniləşdirildiyi kimi, İslamdan da təlim-tərbiyə müəssisələrinin qanunlaşdırılması eynən belə olmuşdur. Budda tədris müəssisələri məqsəd və xidmət sahələrinə görə müxtəlif pillə və şöbələrə ayrıldığı kimi, İslam təhsil müəssisələrində də bunu müşahidə etmək mümkündür. Buddada olduğu kimi İslamda da tədris müəssisələrinin müəllimləri dindar olmuşlar. Həm Budda, həm də İslam tədris müəssisələrində müəllimlərə maaş verilmiş, fikir azadlığı hakim ideologiyanın tələblərindən kənara çıxmamış və dərsə davamiyyət azad olmuşdur. Budda məktəblərində olduğu kimi İslam məktəb və mədrəsələrində də dini elmlərlə yanaşı dövrün tələblərinə müvafiq dünyəvi elmi biliklər də verilmişdir. Buddada da, İslamda da məktəb və mədrəsələr vəqflərin hesabına açıldığı kimi tələbələr də xeyriyyəçi adamların himayəsi ilə təhsil almışlar.

Göründüyü kimi İslam, təhsil müəssisələrində yaxşı nə varsa özünə götürüb öz təhsil sistemini daha da təkmilləşdirməyə yönəlmişlər. İslamın elmə, təhsilə müsbət münasibətini əsas götürən müsəlman dövlət xadimləri, Ülamaları açdıqları mədrəsələri dünyəviləşdirərək onları həm forma, həm də məzmun etibarını ilə zənginləşdirməyə çalışmışlar. Ona görə də İslam mədrəsələrinin hər biri özünəməxsus orijinallığı ilə fərqlənmiş və əsrdən-əsrə, XX əsrin əvvəlinə kimi gəlib çıxmışdır.

İslamiyyət dövründə adı ilə məzmunu tamamlayan əsl mənasında işlədilən mədrəsələr IX-XI əsrlərdə Bağdadda yarandı. Bu ilk mədrəsələrdə kəlam, hədis, təfsir kimi İslam elmləri ilə yanaşı Qurandan elmin, təhsilin əhəmiyyətini açıqlayan tərbiyəvi hədislər də öyrədilmişdir. Məsələn, «Heç bilməyənlərə, bilməyənlər bir sayıla bilməz. Ey, Rəsulum, mənim elmimi artır. Elm həm qadınlar, həm də kişilər üçün faydalıdır. Elm öyrənən qazanca da yaradır».

Bəzi İslam tədqiqatçıların mülahizəsinə görə ilk İslam mədrəsəsi Bağdadda açılan «Böytül-Hikmət» olmuşdur. Bu mədrəsənin ülamaları elm sahələrini genişləndirir və zənginləşdirirdilər. Bu barədə fransız alimi Sedillot yazırdı: « Bağdad mədrəsəsini digərlərindən xüsusiyyət elmi mənada «çalışma metodudur». **Bu da bilinəndən bilməyəinə gediş (məlumdan məchula), nəticələrdən səbəbləri çıxarmaq üçün müşahidə aparmaqdır və ancaq təcrübə ilə sabit olan hadisələri qəbul etməkdir.** Ərəblər IX əsrdə uzun müddət sonrakı böyük kəşflərində tətbiq etdikləri bu məhsuldan elmi metoda sahib idilər. Bu mədrəsələrdə cami və məscidlərdən fərqli olaraq dünyəvi elmlər tədris edilmiş, təhsil xüsusi nəzarət altında həyata keçmiş və təlim-tərbiyə işləri planlı səciyyə daşmışdır. Təlim nəzəriyyəsi yuxarıdan göründüyü kimi şərqdə bir neçə əsr Avropadan əvvəl mövcud olmuş, biz dərslik və kitablarımızda təlim nəzəriyyəsini, müşahidələrdən nəticə çıxarmağı və digər pedaqoji müddəaları Komenski, Pestolotsi, Russonun adı ilə bağlayırıq. Sedillotdan bir əsr sonra yaşamış alim Kibb yazırdı: «Müsəlman alimləri fərdi hadisələr üzərinə fikirlərini tətbiq edərək elmi metodu Yunanıstandakı və İsgəndəriyyədəki sələflərindən daha irəli apardılar. Orta əsrdə elmi metodu Avropaya təkrar tanımaq, xüsusən də şərəf payı onlara aiddir». Belə kamil mədrəsələrdən biri də Mahmud Qəznəli zamanında açdığı söylənilir. Getdikcə mədrəsələr çoxalmışdır. Şərqdə 4 mədrəsə xüsusilə məşhur olmuşdur. Onlardan:

1. «Nəsrin» mədrəsəsi. (bunu Babitün oğlu Nərin tikdirdiyi üçün onun adı ilə bağlıdır)
2. «Bəyhakiyyə» mədrəsəsi.
3. «Nizamiyyə» mədrəsəsi. (bunu Nizamimülk tikdirmişdir)

4. Əbu-Səd İsmayıl Estrabidin mədrəsəsidir.

Bu mədrəsələr o zaman mövcud olan başqa mədrəsələrdən fərqlənsə də uzun müddət ömür sürə bilmədi. Tarixçilər 221 il ömür sürən, Şərqdə və Avropada məşhur olan ilk dövlət mədrəsəsi kimi (Səlcuq dövlətinin başçısı Alp Arslanın zamanında açılmış) «Nizamiyyə» mədrəsəsinin adını çəkirlər. Bu təhsil müəssisəsi ona görə təhsil müəssisəsi adlanır ki, bu müəssisənin tədris planı var idi və dərslər xüsusi proqramla tənzimlənirdi. Keçilən fənlər və onların müxtəlifliyi dövlətin ictimai-siyasi qüdrəti ilə müəyyənləşirdi. Yuxarıda Nizamimülk haqqında geniş danışdığımız üçün burada həmin mədrəsəni əsaslandırmaq şəxs haqqında bir neçə kəlmə demək yerinə düşərdi. Nizamimülkün əsl adı Abu-Əli-Həsən, ləqəbi isə Xacə Nizamimülk olmuşdur. Nə üçün bu mədrəsə Nizamiyyə adlanmışdır? Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqdə açılan məktəblər adətən həmin müəssisəni açan adamın adı ilə çağırılmışdır. Xeyli müddətdən sonra bu adların çoxu silinib getmişdir. Lakin, xalq tarixdə özünün məzmunu və forması ilə fərqlənən məktəb, mədrəsə, məscid, türbə, bulaq tikmiş adamların adlarını ömürlük yadda saxlamışdır. Məsələn, elə indinin özündə Nərimanov küçəsində köhnə bir bina var. O bina məktəb olmuş və orada Azərbaycanın görkəmli maarif xadimlərindən Bədəlbəy müdir işləmişdir. Məktəb xalq arasında o qədər hörmət və məhəbbət qazanmışdır ki, bu məktəbə dövlət tərəfindən heç bir ad verilməsə də 70 il keçməsinə baxmayaraq xalq onu bu gün də «Bədəlbəy məktəbi» adlandırır. Nizamimülk mədrəsəsi o qədər təkmil formada qurulmuşdu ki, bu mədrəsənin timsalında keçmişdəki başqa mədrəsələrin quruluşunu tam təsəvvür etmək olar. Çünki, 221 il yaşayan bu mədrəsə dünyanın bir çox ölkələrində yaranan ali məktəblər və akademiya üçün model olmuşdur.

Mədrəsələrdə aparıcı sima **müdərris** olmuşdur. Müdərris mütləq mədrəsə və məscid təhsili görmüş diplomlu şəxs olmalı idi. Müdərrislər bizim ali məktəblərdəki indiki dosent, professor vəzifələrini əvəz edirdi. Mədrəsələrdə ikinci şəxs **muid** idi. **Muidlər** müəllimin öyrətdiyi dərsləri təkrar etdirən və müəllim olmadıqda onu əvəz şəxs idi. Onlar bizim ali məktəblərdəki assistent vəzifəsinə müvafiq gəlir. Mədrəsələrdə üçüncü şəxs **vaiz** idi. Vaiz dini qanun və hökmləri təbliğ edən, nəsihət verən və mərsiyyə məşğələlərini aparan şəxslərə deyirdilər. Bu isə bizim zamanımızdakı tərbiyəçilər deməkdir. Mədrəsələrin hər sinfində sinif nümayəndəsi olurdu. Onlar **xəlifələr** adlanırdılar. Şərqdə mövcud olan iri mədrəsələrin xəstəxanası, kitabxanası, bazarı, hamamı olurdu ki, bu da kiçik bir şəhəri xatırladırdı.

Tədris planı. Mədrəsələrin tədris planına daxil olan fənlər bunlardı: Quran, fiqh (Şəriət qanunları əsasında tərtib edilmiş dini hüquq elmi). Mədrəsələrin tədris planında fiqhın 4 rolu göstərilirdi: 1-ci Quran, 2-ci Çünnə (Məhəmməd Peyğəmbərin gördüyü işlər və söylədiyi fikirlər), 3-cü icmal (yektil rəy), 4-cü Qiyas (bənzətməyə görə mühakimə yürütmək). Bunlardan əlavə tədris planında Üsul-Dini, hüquqşünaslıq, ilahiyyat fəlsəfəsi, Məntiq, Hikmət, Manni (mənalı öyrədən), Ədəbiyyatşünaslıq, Astronomiya-Heyyət, Hücu-Səməvət, Lisan-Sintaksis, Morfologiya, Kimya, Siyər (əxlaq, rəftar) fənləri daxil idi.

Mədrəsələrin tədris müddəti olmadığı üçün göstərilən fənləri oxuyub qurtaranlar təhsilini tamamlamış hesab olunurdular. Mədrəsələrdə tələbə təhsilini tamamladıqdan sonra tələbəyə verilən sənədlə Müdərrisin belə bir qeydi olurdu: «Şəxs bu kitabı tamam oxumuşdur, bu kitabı oxutmağa icazə verirəm». Mədrəsəni qurtaranların adları sıra ilə mədrəsənin kitabında yazılırdı. Bir sıra İslam tədqiqatlarından məlum olur ki, mədrəsələrdə tələbələrin biliklərini yoxlamaq məqsədilə imtahanlar keçirilmişdir. İbn-Sahnun adlı bir alim yazırdı ki, tələbələrin oxuduqlarını yoxlamaq, çərşənbə və çərşənbə axşamı kimi vacibdir. Dərsləklərə gəldikdə isə mədrəsələrdə İlahiyyat dərsi Qurandan, dünyəvi fənlər isə mədrəsələrdə işləyən müdərrislərin elmi əsərlərindən keçirilirdi.

Tədricən ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsi və iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar mədrəsələrin forma və məzmununda da bir sıra dəyişikliklər əmələ gəldi. Əgər əvvəlki dövrün mədrəsələrində bütün tələbələr eyni fənn və eyni proqramla məşğul olub, eyni sahənin mütəxəssisi olurdusa da XV, XVI əsrlərdə açılmış mədrəsələr 3 şöbədən ibarət olurdu.

1. Suziyyət şöbəsi. Bu şöbədə hesab, həndəsə, tibb, riyaziyyat, fizika, kimya, astronomiya kimi dəqiq elmlər öyrədilirdi.

2. Ümumi-Aliya şöbəsində – məntiq, lüğət, natiqlik, sərf, nəhv kimi hümanitar elmlər öyrədilirdi.

3. 3-cü şöbədə isə ancaq ilahiyyatla bağlı şərh, Peyğəmbər və onun əsabələrinin hikmətli kəlamları, Şəriət kimi fənlər öyrədilirdi.

XV, XVI əsrlərdə dünyəvi elmlər dindən ayrılaraq müstəqilləşdi. Belə bir hal elmlərin daha dərin, daha əsaslı öyrənilməsinə, alimlərin müəyyən bir problem ətrafında daha dolğun işləməsinə böyük imkan yaratdı. Adını çəkdiyimiz Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsinin rolu, əhəmiyyəti o qədər böyümüşdü ki, yeni açılan Marağadakı kitabxanalı Mədrəsə, Fas, Tunis, Əndolus (İspaniyanın şəhəridir), Orta Asiyada Uluq bəy, Bibixanım, Mirərab, Şirdər, Təbrizdəki Dar-Əşşəfa mədrəsələri Nizamiyyə mədrəsəsinə model kimi qəbul edib quruluşlarını ona oxşatdılar. İslamın yaranma dövründə “Məscid”, “Küttab” və “Sufilər” necə sürətlə yayılırdısa da XI-XII əsrlərdə mədrəsələr də eyni sürətlə yayılırdı. Tarixçilərin dediyinə görə bu dövrdə təkcə Şam şəhərində 300-ə yaxın mədrəsə var imiş. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar tədris mədrəsələr növlərə bölünməyə başladı və 3 növ mədrəsə yarandı. Onlardan **1-si xüsusi mədrəsələr, 2-ci ixtisas mədrəsələri, 3-cü Ülum mədrəsələri idi.**

Xüsusi mədrəsələr. Bu mədrəsələr dövlət başçıları, xeyriyyəçilik etmək istəyən varlı adamlar və mütərəqqi görüşlü alimlər tərəfindən açılırdı. Bu mədrəsələrdə həm ümumi, həm də ixtisaslar üzrə biliklər verilirdi.

İxtisas mədrəsələri. Ancaq dar bilik çərçivəsində bilik və bacarıqlar verirdi. Bu mədrəsələr həm fərdi adamlar, həm də dövlətin iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün dövlət tərəfindən açılırdı.

Ülum mədrəsələrini dindarlar hazırlayırdı. Bu mədrəsələrdə dini biliklərlə yanaşı dünyəvi, elmi biliklər də öyrədilirdi. Belə mədrəsələr əsasən vəqflərin hesabına açılırdı. Şərqdə açılan mədrəsələr həm orta, həm də ali təhsil müəssisələri idi. Orta təhsil verən mədrəsələr məscid və camilər üçün mollalar hazırlayırdı. Ali təhsil verən həkim, müdərriş kimi mütəxəssislər də hazırlayırdı. Bu mədrəsələrdən Nizami, Füzuli, İbn-Sina, Qəzzali, Şah İsmayıl kimi dahi şair, alim, astronom, dövlət xadimi kimi və s. çıxmışdır.

4. İslam məktəb və mədrəsələrində müəllim və onun vəzifələri.

İslamda ilk müəllim Məhəmməd Peyğəmbər olmuşdur. O, deyirdi: «Mən bir öyrədilən kimi göndərildim». Məhəmməd Peyğəmbər İslamı təbliğ etməklə yeni dinin əsasını qoydu. Onun ölümündən sonra Həzrəti Ömər zamanında İslamın yayılması daha geniş vüsət aldı. Bu yeni dini yaymaq və müxtəlif millətləri İslama cəlb etmək üçün çoxlu miqdarda təbliğatçılar tələb olunurdu. Bu təbliğatçıları hazırlamaq üçün çoxlu müəllim lazım idi. Müəllimlik peşə olmadığından onun xalq arasında hörməti yox idi. Ona görə də müəllimliyə gələnlər çox az idi. Onlar isə az savadlı idilər. Bu adamlara dövlət tərəfindən heç bir qayğı göstərilirdi. Ümumiyyətlə dövlət müəllim işinə qarışmırdı. Lakin ictimai-siyasi hadisələr müəllim işini yüksəltməyi və onun hörmətini artırmağı tələb edirdi. Bu işdə əsas həlledici rolu Həzrəti Ömər oynadı. O, məscidlərin tikilməsinə, müəllim hazırlığına, İslamın yayılmasına geniş şərait yaratdı. Həzrəti Ömər məscidlərdə və evlərdə İslamı təbliğ edən savadlı müəllimlərin bir hissəsinə maaş verdi. Bununla da müəllim nüfuzunu artırdı. Müəllimin yüksək rolunu gören Həzrəti Əli də deyirdi: «Mənə bir hərf öyrədən quluyam». Daha sonralar ictimai-siyasi hadisələrin inkişafı və «Küttab»ların yaranması müəllimlərin maaşla işləmək zərurətini ortaya çıxartdı. Müəllimliyin bir peşə sahibi kimi hörməti müəyyən dərəcədə artdısa da müəllimlik peşəsi dövlət strukturuna daxil edilmədi. Müəllimlik dövlət strukturuna ancaq Nizamiyyə mədrəsəsinin açılması ilə daxil edildi. Artıq maaşlı dövlət adamları olan müəllimlərin qarşısında konkret tələblər qoyuldu, onların vəzifələri müəyyənləşdi. Müəllimdən elmi bilik, intizam əqidə, ləyaqət, vicdan, iman, ədəb tələb edildi. Müəllimin mənəvi zənginliyinə deyil, həm də onun zahiri formasına xüsusi diqqət yetirildi. Quranın Araf surəsində deyilirdi: «Ey adəm oğulları, məscidə gözəl paltarlarınızı geyinib gedin». Həzrəti Peyğəmbər müəllimin geyiminin təmiz, səliqəli, sadə olmasını lazım bilirdi. İslam məktəblərində, xüsusilə də Nizamiyyə mədrəsəsində müəllimdən yüksək savad, dərin bilik, mədəniyyət, möhkəm xarakter və şəxsiyyətini qorumaq, tərbiyə etdiyi şagirdlərə nümunə olmaq tələb edilirdi. Şərq Ülamalarından biri oğlunun müəlliminə demişdir: «Uşaqların tərbiyəsinə başlamazdan əvvəl özün tərbiyələn, çünki uşaqların gözü səndədir. Sənin gözəl saydığın hər şey onların gözündə də gözəldir. Çirkin saydığın hər şey onların gözündə də çirkindir».

İslamın qəbulundan sonra «Küttab», «Suffə», «Ülama evləri», «Məscid» və mədrəsələrdəki müəllimlərin böyük rolunu gören ayrı-ayrı yazıçı, şair və alimlər

müəllimlərin vəzifələrini belə müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Müəllim dərs dediyi uşaqları sevməli və onlara övladı kimi ehtirafla yanaşmalıdır. Müəllim uşaqlara elm öyrətdiyi üçün onlardan təşəkkür, təmənna gözlənməməlidir. Müəllim şagirdlərə rəhbər olmalı, nəsihət verməli, yeri gəldikdə onlara təsir edici nümunələr göstərməlidir. Müəllim uşaqları tərbiyə edərkən təhqirə yol verməməlidir. Təhqir uşaqların həyə hissini aradan qaldırır. Tərbiyə hörmət və məhəbbət əsasında olmalıdır. Bir elmi öyrədərkən başqa elmləri pisləməməli və bütün elmlərin xeyirli olduğunu söyləməlidir. Müəllim uşaqlara dərsi onların qabiliyyətinə və səviyyəsinə görə verməlidir ki, uşaqlarda elmə həvəs oyansın. Müəllim elmi ilə əməyi üst-üstə düşməlidir. Müəllim səbirli, yumşaq xasiyyətli olmalı, inadlı və dikbaş olmamalı və ya şəxsiyyətini gözləməlidir. Müəllim müəyyən məsələləri bilməsə utanmamalıdır. Müəllim söylədiklərini dəlillərlə əsaslandırmalıdır. Müəllim hərəkətlərinə nəzarət etməlidir. Müəllim sual verən tələbələrə danlamamalı, onlara hörmətlə yanaşmalı, sualı diqqətlə dinləyib, uşaqlara qaneedici cavablar verməlidir.

Müəllimlərin qarşısında qoyulan tələblərdən biri də yaxşı qəlbli, humanist adamlar tərbiyə etməkdən ibarət idi. Bu xüsusda Həzrəti Peyğəmbər deyirdi: «Bədəndə bir ət parçası vardır. O yaxşı olanda, başqa üzvlər də yaxşı olur. O pis olduqda digər üzvlərdən çıxan hərəkətlər də pis olur. Amandır, diqqət edin, o qəlbdir».

Bu tələbləri irəli sürərkən İslam Ülamaları müəllimdən daima oxumağı, özünü təkmilləşdirməyi lazım bilərək deyirdilər: «Əgər insan oxuduğu ilə kifayətlənib, özünü tam alim hesab edirsə deməli özünü cəhalət ağışına atmış olur».

Bu dediklərimizdən aydın olur ki, İslam nəinki məktəblərin açılması, elmlərin öyrədilməsi, orta və ali təhsilin təşkili məsələlərinə diqqət yetirmiş, həm də tərbiyə, müəllimlərin inamı, imanı, əxlaqı, elminə verilən tələbləri və vəzifə borclarını müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

5. İslam təlim və mədrəsələrində tələbə və şagirdlərə verilən tələblər.

İslam məktəb və mədrəsələrində tələbələr ancaq müəllim qarşısında deyil, həm də tələbələr qarşısında qoyulurdu. Tələbələr qarşısında qoyulan tələblər Məhəmməd Peyğəmbərin Quranı təbliğ etdiyi ilk dövrdən başlayaraq Osman, Əbu Bəkr, Əli kimi dini müqəddəslər və Ülamalar tərəfindən təcridən təkmilləşdirilərək formalaşdırılmış, nizamnamə və qanun şəklində salınmışdır. Məktəb və mədrəsələrdə şagirdlərdən tələb olunurdu ki, onlar müəllimlərinə ədəb və hörmətlə yanaşsın və müəllimlərinə faydalansınlar. Bu xüsusda Həzrəti Peyğəmbər deyirdi: «Hikmətli sözlər dinlənilib, ondan faydalanmayan, pis əməllərlə məşğul olan bir şəxs, çobandan qoyun istəyən və ən yaxşı qoyunu seçib götürməyə icazə verən çobanın sürüsündən iti seçən adama bənzəyir».

İslam məktəblərində tələb olunur ki, tələbələr özünü ləyaqətli aparsın, müəllim sözünü kəsməsin, danışmaq üçün icazə istəsin, nəsihəti qəbul etsin, müəllimə, elm öyrətdiyi üçün ona dua etsin və ömürlük ona qayğı göstərsin, müəllimin yanında yoldaşının qulağına söz deməsin, müəllim içəri daxil olduqda və çıxdıqda ayağa dursun.

İslam məktəblərində tələbələrin özlərini məktəbdən kənar yerlərdə aparmalarına da xüsusi diqqət yetirilir və aşağıdakı tələblər irəli sürülürdü. Uşaqlar müəllim olan məclisdə özlərini ləyaqətli aparmalı, sağma-soluna diqqət yetirməli, ədəblə oturmalı, müəllimdən qabaqda əyləşməməli, icazə almadan yoldaşının qabağına keçməməli və s.

İslam təlim müəssisələrində şagirdlərin mədəni vərdişlərinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Şagirdlərdən və tələbələrdən səliqəli olmaq, sadə, təmiz geyinmək, dişlərini yumaq, bədəninə təmiz saxlamaq, dırnağını vaxtaşırı kəsmək kimi tələblər qoyulurdu. Məktəb və mədrəsələrdə tələbələrə gözəl niyyətli olmaq, başa düşmədiyi bir şeyi soruşmaq üçün utanmamaq məsləhət bilinirdi. Elm bərəkətli olsun deyərək onlara aldığı bilikləri başqalarına vermək də öyrədilirdi.

İslam Ülamaları belə fikirdə idilər ki, mədəni vərdişlər uşaqlara lap kiçik yaşlardan aşılmalıdır. Bir gün bir qarı cənnətə getmək üçün Həzrəti Peyğəmbərə müraciət edib, allahdan onun xahişini qəbul etməyi söyləyir. Peyğəmbər cavabında cənnətə yaşlı vaxtında getməzlər deyir. Yəni xeyirli işləri gərək uşaqlıqdan görəsən ki, yaşlananda cənnətə gedəsən. Cənnətə xahişlə getmirlər.

6. İslam məktəblərində kitaba münasibət.

Həzrəti Peyğəmbər deyirdi: «Beşikdən məzara qədər elm öyrənin» və yaxud «Elm, təhsil məqsədi ilə səfərə çıxan, allah yolunda cihadə gedən kimidir». «Qürbətdə elm və təhsil yolunda ölən şəhiddir». Bu kəlamları əsas götürən İslam Ülamaları elm ilə məşğul olan, təhsil alanlara

kitabına qarşı hörmət və məhəbbət hissi aşılamağa çalışaraq bir sıra faydalı məsləhətlər vermişlər. İslam məktəb və mədrəsələrində Quran, Hədis kitabı, Quran təsviri, Hədis təsviri, Üsuli-Din, Üsuli-Fiqh, Nəhv, Sərf, şer tədris kitabları ilə yanaşı Astronomiya, həndəsə, riyaziyyat, tibb və s. elmlərə aid kitablardan dərslik kimi istifadə edilmişdir. Kitabı yüksək qiymətləndirən İslam Ülamaları belə hesab edirdilər ki, kitab İnsana ali fikirlər və yüksək mənəvi sifətlər aşladığı üçün abdəst almadan ona əl vurmaq günahdır. Kitab tükəddəs olduğu üçün onu evdə və məktəbdə necə gəldi düzmək olmaz. Üləmalar üst-üstə qoyulan kitabların siyahısını belə müəyyənləşdirirdilər. Ən üstdə Quran, onun aşağı qatlarında hədis kitabları, Quran təsvirləri, hədis təsvirləri, Üsuli-din, Üsuli-fiqh, nəhv, şer və digər elmi kitablar qoyulmalı idi.

İslat təktəb və tədrəsələrində öyrədilirdi ki, uşaqlar yatan zaman ayaqlarını kitabına tərəf uzatmasınlar. Kitabın üzərində və içərisində heç bir şey qoytasınlar. Kitabın vərəqlərini cırmamaq və korlamamaq üçün oxudan əvvəl dırnaqlarını tutmaq, kitabı qaralamamaq, vərəqlərdə qeydlər aparmamaq məsləhət görülürdü.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNDƏ TƏRBİYƏ VƏ MƏKTƏB

1. V-XIII əsrlərdə tərbiyə məsələləri

Məhəmməd Peyğəmbərin ölmündən sonra Əbu Bəkr, Ömər və Osman kimi xəlifələrin başçılığı ilə ərəblər çoxlu torpaqlar zəbt edib Ərəb imperiyasını (Xilafətini) yaratdılar. Uzun illər Ərəblərə qarşı mübarizə aparmasına baxmayaraq Ərəb ordusu qarşısında tab gətirə bilməyən Azərbaycan Ərəb xəlifəliyinə daxil oldu. Ərəblər istila etdikləri ərazilərdə İslat dinini geniş yaydılar. İslat bu ölkələrin həyatı, məişəti, siyasəti və tərbiyəsinin əsasını təşkil etdi. Azərbaycanda İslam ideologiyasının yayılması əsas məqsəd kimi qarşıda durdu. Təlim uşaqların anlamadığı Ərəb dilində aparıldı. Quranı əzbər bilənlər savadlı adam hesab edildi.

Ərəblər VII-IX əsrlərdə İslam ideologiyasının yayılmaq və onu möhkəmlətmək üçün Azərbaycanın bütün şəhərlərində məscidlər tikdilər. Bu məscidlər bazarı, məktəbi, tibb evi və s. müəssisələri olan Bərdə, Ərdəbil, Mərənd, Dərbənd, Şəki və s. yerlərdə də inşa edildi. Ərəblərin istilasından nəticəsində ticarət geniş inkişaf etdi. Böyük karvan yolunun üstündə yerləşən Gəncə, Şamaxı, Bərdə, Şmkir, Naxçıvan və Təbriz kimi şəhərlər böyüdü. Yeni-yeni orta və ali təhsil verən tədrəsələr yarandı. Ərəb dili orta əsrlərdə latın dilinin Avropada oynadığı rolu təkrar etdi. Ərəb dili ibadət dili kimi İslat dünyasını meydana gətirən bütün millətlərin dillərində dərin iz buraxdı. Azərbaycan Ərəb dili vasitəsilə kompas, kağız istehsalı, hindlilərin onluq sayları, bütün dünyada məşhur olan tərbiyəvi motivlərlə dolu «Kəlilə və Dİtnə», «Şahlar» kitabı «Şəhrizad və Pərviz» kimi əsərlərlə tanış oldular. Ərəblər Azərbaycanda tibb, astronomiya elmlərinin inkişafına da təkan verdilər. Azərbaycanlılar Ərəb dili vasitəsilə Əflatun, Aristotel, Hippokratın əsərləri ilə tanış oldular. Bu əsərlərlə tanışlıq Azərbaycan məktəblərində həndəsə, astronomiya, riyaziyyat kimi dəqiq elmlərin tədrisinə zəmin yaratdı. Dəqiq elmlərə olan bu münasibət Orta Asiya, İran və Zaqafqaziyada Əl-Fərqani, Əl-Fərabî, Biruni, İbn Sina kimi böyük alimlərin yetişməsinə səbəb oldu. Ərəblər Azərbaycana ancaq İslam dinini deyil, hət də Ərəb dilini gətirdilər. Ərəb dilində yazmaq, oxutaq və danışmaq zəruriyyət və şan-şöhrət hesab edildiyindən Azərbaycan şairlərindən İsmayıl İbn Yassar, Tusa Şihabət, Abul Abbas və bir çox başqaları dini və tərbiyəvi motivlərlə dolu olan şeirlərini ərəb dilində yazdılar.

Bir çox tədqiqatçılar Azərbaycana Ərəb istilalarının ancaq mənfi tərəfini göstərtməyə çalışdılar. Halbuki, ərəb dilində olan məktəb və tədrəsələrdən ərəb dilində nəsihətnamə, elmi əsərlər, tərbiyəvi motivlərlə dolu olan şeirlər yazmış azərbaycanlı alim, nasir şairləri çıxmışdır. O zətan ərəb dilində yazmaq və danışmaq şöhrətli bir iş sayılırdı. Filipp K. Hitti adlı fransız tarixçisi yazırdı: «XI-XII əsrlər arasında fəlsəfə, tibb, tarix, ilahiyyat, astronomiya, ədəbiyyat, coğrafiya sahəsində ərəbcə yazılan əsərlər başqa dillərdə yazılan əsərlərdən üstün tutulurdu». Məsələn, XI əsrdə Əbu Zəkəriyyə adlı azərbaycanlı alim 28 yaşında Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində 40 il müdərris (professor) olmuş və Nizamülmülk mədrəsəsinin elmi işlərinə rəhbərlik etmişdir. Onun yazmış olduğu «Nitqin islahatı», «Qrammatikaya giriş», «Qurana yazdığı izahat» əsərləri onu şöhrətləndirmiş və ərəblər bu Azərbaycan alimini «Ərəb alimlərinin rəhbəri» adlandırdılar. Nizamiyyə mədrəsəsində Fazil İsmayıl, Əminəddin Müzəffər, Abı Hava Ömər kimi başqa Azərbaycan alimləri də fəaliyyət göstərmişlər. Həmin dövrdə filoloji və dəqiq elmlər sahəsində yüksək ixtisaslı kadrlar təkcə Nizamiyyə mədrəsəsində deyil, Bağdadın Əl-Tənsur mədrəsəsində də hazırlanmışdır. Bir sıra tədqiqatlardan aydın olur ki, bu mədrəsələrin məzunlarının çoxu azərbaycanlılar olmuşdur. Məsələn, azərbaycanlı Əbdül Həsən Berdayi, Cavid Tarağayi, Süleyman Təbrizi kimi humanitar elmlərin nümayəndəsi Bağdad və İsfahanın yüksək tipli məscidlərində işləmişlər. Əbu-Turan, Əl-Tarağa, Əbu Bəkr, Əli Şirvani və başqaları kimi alimlər təhsil aldıkları Əl-Mənsur məscidində dərs demiş, «Xülasə», «Suallar sisteti», «Sintaksis haqqında qısa xülasə» kimi bir sıra elmi əsərlər yazmışlar. «Əl Azərbaycanlı» ləqəbi ilə təşhür olan Əbdül Həsən Bəhtənyar dövrünün fəlsəfi fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Onun «Metafizika elminin predmeti», «Təhsil kitabı», «Məntiqin bəzəyi», «Tusiqi haqqında» kitabları dünyanın bir çox ölkələrində məşhur olmuşdur. Bu dövrdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan ziyalıları uzun illər Beyrut, Qahirə, Tehran, London kitabxanalarında Qərb və Şərq alimlərinin tədqiqat mənbəyi olmuşdur.

2. Nizami və Xaqani pedoqoji ideyaları.

Qeyd etməliyik ki, tarixdə Ərəb mədəniyyəti adlanan mədəniyyət təkcə ərəblərin deyil, Ərəb xəlifəliyinə daxil olan bütün xalqların mədəniyyətinin məcmusu olmuşdur. VI əsrə kiti Ərəb dili Yaxın və Orta Şərqdə nə qədər geniş yayılsa da XI, XII əsrlərdə vəziyyət müəyyən qədər dəyişdi. Belə ki, elmi fəlsəfi əsərlər təkcə ərəb dilində deyil, fars dilində də yayılmağa başladı. Təsələn, Azərbaycanın görkəmli fikir nümayəndələrindən, ədib və şairlərindən Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Nizati Gəncəvi, kimi mütəfəkkirlər əsərlərini fars dilində yazdılar, bu əsər fars dilində yazılsa da orada Türk təsiri, türk dillərindən çoxlu nümunələr vardır. Azərbaycan mütəfəkkirləri fars dilində yazdıqları əsərlərin mövzularını şərq həyatından götürüklə bərabər hadisələrin Azərbaycan ərazisində baş verdiyini göstərməyə çalışdılar. Onların yazdıqları elə bir əsəri göstərmək olmaz ki, orada vətənpərvərlik, əmək, ailə münasibətləri, vəfa kimi yüksək tərbiyəvi fikirlər olmasın. Bu əsərlərdə tərbiyə, təlim, məktəb, elmlərin əhəmiyyəti kimi məsələlərə həsr edilmiş səhifələr də az deyildir. Təsələn, Nizami «Leyli və Məcnun» əsərində yazırdı:

*Qısa söz, dünyada nə sən, nə də mən
Oyuncaq deyilik xilqətimizdən
Nə şöhrət, nə yuxu, nə də ki, ymtək
Həyatın mənası olmasın gərək...
Təbiət quranda xilqətimizi,
Başqa səhifədə yazmışdır bizi.
Anlayıb düşünək hər şeyi gərək,
Hər sirri açmaqda hünər göstərək.*

Nizami Gəncəvi əsərlərində əqli tərbiyəyə yüksək qiymət verərək ən yaxşı vətəndaşların təhsilli, elmi, müdrik adamlar olduğunu söyləmiş, əsərlərində onlarla belə adamların obrazını yaratmışdır.

Nizami Gəncəvi təlimə və onun tərbiyələndirici roluna yüksək qiymət verərək yazırdı ki, təlim İnsanları həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən yüksəldir. O, təlimsiz ağıl sərt, qaba pardaxlanmamış, kobud daşa bənzədirdi. Nizami Gəncəvi əsərlərində, xüsusən də «İsgəndərnamə» əsərində yüksək mənəvi əsaslarla fərqlənən bir cəmiyyətin təsvirini verir. Bu cəmiyyətdə adamların öz əxlaqı və tərbiyələri ilə başqalarından fərqləndiyini göstərir. Nizami Gəncəvi bu cəmiyyətdə yalan, acgözlük, hiylə şöhrətpərəstlik kimi mənfi əxlaqi sifətlərin olmadığını və fitnə-fəsaddan uzaq olan xeyirxah adamların yaşadığını təsvir edir:

*... Əyri dolanmaqla yoxdur işimiz,
Düzlükdən başqa şey tanımarıq biz...
Yalan gətirmərik biz dilmizə,
Əyri yuxular da görüntəz bizə...
Bizdə bərabərdir hamının varı,
Bərabər bölərik bütün malları.
Bizdə artıq deyil heç kəsdən, heç kəs,
Bizdə ağlayana bir kimsə gülməz.
Oğurluq eyləməz bizdə bir nəfər,
Oğurlaya bilməz bizdən özgülər.
Qapımız nə qıfıl görər, nə açar,
Bizim mal-qaramız çobansız otlar.*

Hələ XII əsrdə N.Gəncəvi qızlarla oğlanların birgə təhsil almasını, təhsilin həm qadınlara, həm də kişilərə verilməsini vacib hesab edirdi. Nizami əsərlərində təhsilin məzmununa da toxunaraq orta əsr məktəblərindən tamamilə fərqli olaraq oxu, yazı, ərəb, fars, yunan dillərini, riyaziyyat, astronomiya kimi dəqiq elmlərin tədris edilməsini zəruri hesab edirdi.

Azərbaycanın görkəmli sənətkarlarından Xaqani Şirvani, İzzəddin Şirvani, Qətran Təbrizi, Fələki və bir çox başqalarının əsərlərində Azərbaycan həyatı, məişəti, Azərbaycan əmək adamlarının mirzə, müəllim, həkim, rəqqasları geniş təbliğ edilirdi. Bu əsərlər tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən də yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Təsələn, əməyə yüksək qiymət verən Xaqani yazırdı: «Ləyaqətsizlər adamı deyil, itin xaltası onların tacından üstündür».

Xəqani dünyada mənəviyyatsız yaşayıb, var-dövlət toplayanları tənqin edərək yazırdı:
*Zər iki, bir-birinə yapışmayan hərfdir,
O admt ki, qızılperəst oldu,
Pul kisəsinin bağı onun boğazına keçdi.
Qızılın rəngi sarı olsa da,
O, yalnız qəlbi qaraların kisəsini doldurur.*

Xəqani şah saraylarındakı mənəviyyatsız həyatı tənqir edərək yazırdı: «Onların sarayı yüzlərlə naqqa balığı yaşayan, bircə dənə də mirvari olmayan dənizə bənzəyir». Şahların sarayı bir dənizdir ki, orada sədəf yox, yüz min nəfər var. Xəqani xalqa xidmət etməyi İnsanlığın ən böyük, ən vacib şərtlərindən biri hesab edərək yazırdı: «İnsan sabun kiti xalqa xidmət etməlidir, özü məhv ola-ola İnsanlığa xidmət göstərməlidir». Xəqani xaqanların zülmünə qarşı çıxırdı, yoxsulları, zəhmətkeş əliqabarı adamları müdafiə edirdi:

*İstərəm adımı çağıralar Xəqani
Mən yoxsullar şairi, xəlqaniyə, xəlqani.*

Xəqani varlı adamları, cahil dövlət başçıları tənqid edərək yazırdı:
*Məncə eşşək başına yaraşmayır qızıl tac;
Eşşək üçün yaranıb, palan, noxta və ağac.
Bir eşşəyin noxtası olarsa mirvaridən,
Görən deyər qəribə mənasızdır bu heyvan!*

Xəqani vətənpərvərliyi əxlaq tərbiyəsinin tərkib hissəsi hesab edərək vətəni sevməyi, onu qorumağı, onun tarixində yaxşı hə nə varsa ona hörmət və məhəbbət göstərməyi vacib şərt hesab edirdi. O, bu nəci bə hissələri şərlərinin birində belə tərənnüm edirdi:

*Dəyişim mən necə bu vəsliti hicran ilə
Bir edim cənnətimi atəşi suzan ilə
Bu behişt Təbrizi tərk eləmərmət aləmtə
Qayıdıb ünsü tutam daha Şirvan ilə.*

XII əsrdə gənc nəslin əxlaq tərbiyəsində çox böyük əhəmiyyət kəsb edən inşaat incəsənəti sahəsində də qiymətli sənət nümunələri meydana gəlmişdir. Məsələn, bu əsrdə tikilmiş Xanlardakı «Cuğa», Qazaxdakı «Qırtızı körpü», Gəncədəki «Dətir darvaza», Naxçıvandakı «Möminə xatun», Cənubi Azərbaycandakı «Surx», «Kabud» məscidləri və s. göstərmək olar. Bu incəsənət nümunələri Ərəb və Fars dili məktəb və mədrəsələrində təhsil görtüş Azərbaycan türklərinin əcəmi, Əbu Bəkr, İbrahim Bakuvini və s. əməyin nəticələri olmuşdur. Bu Azərbaycan sənətkarları bizə yadigar qoyduqları qeyri-adi zövq ilə Azərbaycan üslubunda işlətdikləri incəsənət incilərini gələcək nəslə hədiyyə yadigar vermişlər. Memar Əcəmi Möminə Xatun məqbərəsində gənc nəslə vəsiyyət olaraq belə bir yazı həkk etmişdir: «Biz gedəcəyik, dünya qalacaq, biz öləcəyik, bu yadigar qalacaq».

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda Fars dilli alim və şairlərdən tək cə humanitar elmlər sahəsində deyil, həm də dəqiq elmlər sahəsində yetişdi. Məsələn, Şamaxıda ilk dəfə ulduzların cədvəlini hazırlayan Fazil Fərid Şirvani, Fələki kiti şair və astronomlar yaşayıb yarattışlar. XII sərdə Azərbaycanda Əhməd Təbrizi, Naxçıvanlı Abu Abdulla, Omar-Oman kimi həkim, filosoflar, əcaçılar yetişdi. XII əsrdə Şamaxıya toplaşan alimlərin elmi potensialı sahəsində Dar-əl Ədəb kimi elmi mərkəzi olan Akademiya fəaliyyət göstərdi. Ərəb və Fars dilli bu elmi mərkəzdə Fələki Şirvani, Fazil Fərid, Əbu Bəkr Məhəmməd kimi azərbaycanlı hüquqşünas, filosof, astronom, şair, alim və maarifpərvərləri fəaliyyət göstərtiylər.

XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında bir sıra dəyişikliklər oldu. Mərkəzi Asiyada Yeni Monqol dövləti yarandı. Bu dövlətin başçısı Timurçin (Çingiz xan) bir çox xanlıqlara qalib gəlib qüvvətləndi. Çingiz xanın qələbələri onu yeni yürüslərə ruhlandırdı. 1220-ci ildə Çingiz xan İrana oradan da Azərbaycana daxil oldu. Monqollar Azərbaycana həm birinci həm də ikinci yürüsləri zamanı onu Marağa, Ərdəbil, Surx, Beyləqan, Şamaxı, Gəncə, Şəmkir kimi çiçəklənən şəhərlərini, bu şəhərlərin maarif və mədəniyyətini, eləcə də çoxlu sakinlərini məhv etdilər. Azərbaycanın Təbriz və Naxçıvan şəhərləri böyük xərclərin

hesabına salamat qaldı. Monqollar əsarətdə saxladıqları xalqların inkişafına, təhsil müəssisələrinə, maarif və mədəniyyət ocaqlarına böyük ziyan vurdular. Buna baxmayaraq Azərbaycan xalqı özünün inkişafını, yaradıcılığını dayandırmadı. Məsələn Monqol istilası dövründə Təbrizdə «Şəm» adlanan bir ərazidə Arqun xan tərəfindən möhtəşəm bir şəhər salındı. Bu şəhər Arqun xanın şərəfinə «Arquniyyə» adlandı. Qazan xan isə Təbrizin cənubi qərbində yeni bir şəhərcik saldı. Bu şəhərdə Qazan xanın şərəfinə müxtəlif «Qazaniyyə», «Şam Qazan», «Şəyib Qazan» adlandırıldı. Bu şəhərcikdə Qazan xan məqbərəsi, Cümə məscidi, «Şafiyyə və Hənəfiyyə» mədrəsələri, rəsədxana, Dar-Əş-Şəfa (xəstəxana), kitabxana, Beyt-ül-Qanun (qanun evi), xanəgah (şeyxlərin, müridlərin və dərvişlərin toplandığı yer – S.F.), Seyid evi, Tütəvilli evi (doğut evi), hatat kiti kotplekslər yaradıldı. O zamanki şəraitdə bu kompleks Təbrizin ən görkəmli abidələrindən biri sayılırdı.

XIII əsrin sonunda Bakı, Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Tarağa və Şamaxıda ticarət mərkəzlərinin yaranması, Bakı neftinin Bağdada qədər ixrac olunması iqtisadi həyatın dirçəlməsinə və mədəniyyətin inkişafına səbəb oldu. Azərbaycanın bu ticarət tərkəzlərində yeni-yeni məktəb və mədrəsələr asıldı. Burada dünyəvi elmlərin tədrisinə mühüm yer verildi. Sərvət toplamış Azərbaycan tacirləri Təbriz, Fizuli, Ağsu, Naxçıvan və s. yerlərdə imarət, qala, məqbərə ilə yanaşı, həm də məscid, məktəb və mədrəsə tikdirildi. XII əsrdə bütün dünya elminə öz əsərləri ilə qüvvətli təkan vertiş Nəsrəddin Tusi kimi böyük alim-pedoqoq-tərbiyəçi yetirdi.

3. Nəsrəddin Tusini tərbiyə haqqında fikirləri.

Azərbaycanın tərbiyə, məktəb və mədəniyyət tarixindən danışarkən XII əsrdə yaşamış, dünyəvi şöhrətə malik olan Nəsrəddin Tusi haqqında danışmaq olmaz. Onun Tarağada yaratmış olduğu rəsədxana Şərq təhsil ocağı və mədəniyyətinin ən əzəmətli abidələrindən biridir. Rəvayətə görə Tusi Hülaki xana münəccimlərindən daha ağıllı məsləhət verib, xanı döyüşdə qələbəyə çıxartmışdır. Bunun əvəzində o, Hülaki xandan Marağa rəsədxanasının tikilməsi üçün lazımı vəsait ala bilmişdir. Rəsədxananın layihəsi və rəsədxana üçün lazım olan dəqiq cihazlar Tusi tərəfindən hazırlanıb quraşdırılmışdır. Rəsədxanaya lazım olan elmi və texniki kadrları bilavasitə Tusi özü hazırlatmışdır. Nəsrəddin Tusinin elm sahəsi olduqca rəngarəngdir. O, nücut, tibb, həndəsə, riyaziyyat, fəlsəfə, ədəbiyyat, psixologiya, iqtisadiyyat və s. kiti elmlər sahələri ilə yanaşı, tərbiyə təsəllələri ilə də dərindən təşğul olmuşdur. Onun «Əxlaqı Nasiri» əsəri yaratmış olduğu Marağa rəsədxanası kimi dünyada təşhür olmuşdur. Bu əsərin yaranma tarixini şərh edən Tusi göstərirdi ki, İsmayılı hökmdarı Nasir əxlaq, fəlsəfə, məntiq məsələləri ilə də maraqlandığından Tusini yanına çağıraraq Əbu Əli Əhməd İbn Məhəmməd İbn Yaqub İbn Misgəvinin «Ət Təharə» adlı əxlaq kitabını Fars dilinə tərcümə etməyi ona təklif edir. Lakin geniş dünya görüşünə və dərin elmi biliklərə sahib olan Tusi bu kitabı tərcümə etməkdən imtina edir və özü orijinal, «Ət Təharə» kitabında olmayan «Əxlaqın saflaşdırılması» ilə bağlı olan «Ev qurtaq» və «Şəhərlər saltaq haqqında» kiti fəsilləri əlavə etməklə orijinal «Əxlaqı Nasiri» kitabını yazıb tamamlayır. Bu kitab 700 ildən artıq müddətdə orta və yaxın Şərq məktəblərində əxlaq dərslisi kimi istifadə edilmişdir. N.Tusi bu kitabla özünün mahir müəllim, nəzəriyyəçi pedaqoq, ustad metodist olduğunu sübut etdi.

N.Tusi «Əxlaqı Nasiri» əsərində nəzəriyyə ilə təcrübənin, elmi əməlin əlaqəsindən danışaraq göstərir ki, elm varlıqların həqiqətən necə olduğunu müəyyən etmək, İnsanın yaradıcı ağılı və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyət və keyfiyyətlərini kəşf etməkdir. Əməl (metod) isə gizli qüvvələri ortaya çıxartmaq, müxtəlif sənət üçün göstərilən fəaliyyətdir. Bu şərtlə ki, o, bəşəriyyətin qüvvəsinin artmasına, onun təkmilləşməsinə səbəb olsun. N.Tusi belə hesab edirdi ki, əgər bu fəzilətin hər ikisi kimdə varsa, o, ən müdrik İnsan, ən kamil alimdir. Belə adamın yeri bəşər övladının tuta biləcəyi ən yüksək mövqedə durmalıdır. Tusi eltlə ətəyin qarşılıqlı əlaqəsi və onların birgə inkişafı nəticəsində İnsanın kamilləşməsindən danışarkən o, əbədi dünyada eys-ışrətdə yaşamaq ümidi ilə səhərdən axşama kimi ibadətlə məşğul olanları «az şey verib çox şey istəyən» alverçilərlə müqayisə edirdi.

Tusini «Əxlaqı Nasiri» əsəri bugünkü pedaqoji elmimiz üçün çox faydalı və lazımlıdır. Əsərdə uşaqlarıza əməli aşılaya bilmədiyiniz bir sıra məsələlər elə dolğun və pedaqoji səriştəli şəkildə verilmişdir ki, onlardan bugünkü pedaqogika dərslisində istifadə etməklə gənclərimizin əzlaq tərbiyəsini həyata keçirmək olar. «Əxlaqı Nasiri» əsərinin «Məqsədlər» bölməsi əxlaqı saflaşdırmaq baxımından olduqca maraqlıdır. Bu bölmədə uşaqların fitri

qabiliyyət və istedadları, təcrübə vasitəsilə əldə olunan peşə və sənətlərdən, mühitin və şəraitin, uşaqlıq və gənclik dövründəki təsirindən, İnsanın fortalaşmasında təlim və tərbiyənin böyük rol oynadığından danışılır. Kitabda olan tüdrik söhbətlər həyatı misallarla nümayiş etdirilir. İnsanın xarakterinin, idarəsinin müxtəlif dövrlərdə dəyişdiyini qəbul edən N.Tusi gənc nəslin yetişməsində təlim və tərbiyənin həlledici əhəmiyyətini elmi cəhətdən əsaslandıraraq, bu vacib məsələdə valideyn, tərbiyəçi, müəllit və ictimaiyyətin böyük məsuliyyət daşdığını xüsusi qeyd etmişdir. Tərbiyə prosesində mənəvi təmizliyə, əxlaq saflığına, vicdan aydınlığına son dərəcə yüksək qiymət verən Tusi bu keyfiyyətləri uşaqlara kiçik yaşlarından aşılamağı lazım bilirdi. Tusi uşaqların əxlaq tərbiyəsində danlamaq, döyülmək də daxil olmaqla cəza, tərifi, alqışlamaq, mükafat və şirnikləndirmə kimi rəğbətləndirmə kiti vasitələrə də xüsusi yer ayırırdı. Tusi əxlaqı saflaşdırma sənətini alçağı yüksəltmək, İnsanları səadətə çatdırmaq kimi başa düşürdü. Tusi «Əxlaqı Nasiri» əsərində «Nəfsin saflığı», «Nəfsi xəstəliklərin aradan qaldırılması» kimi tərbiyə elmi üçün çox vacib olan fəsilərə də yer ayırmışdır. Tusi bu bölmədə uşaqların pis hərəkətlərinin səbəbini aşkara çıxarıb onları islah etdikdən sonra, tərbiyənin öz məqsədinə nail ola biləcəyini söyləyib yazırdı: «Boyaqçı paltar çirkdən təmizləməyincə, o, lazımı rəngi tutmaz». Bu bölmədə Tusi nəfsi sağlamlığı qorumaq üçün özünə bərabər həyat yoldaşı seçmək, sağlam ruhlu, tərbiyəli, namuslu, istedadlı, nəzakətli dostlarla oturub durmağı məsləhət görürdü. Tusi eləcə də nəfsi pak saxlamaq üçün bədxah adamlardan qaçmağı, İnsan əxlaqını pozan şer, hekayələrə qulaq asmamağı məsləhət görürdü. O, İnsan nəfsini saflaşdırmaq üçün faydalı əməyi əsas şərt hesab edirdi. Tusi yazırdı ki, faydalı əməyi sevməyən adam tez-tez fəlakətlərlə üzləşməlidir. Tusi «Əxlaqı Nasiri»nin «Nəfsi xəstəliklərin müalicəsi» bölməsində tənbel adamları ruhi və psixi xəstə adamlar adlandırır.

«Əxlaqı Nasiri» əsərində ailənin quruluşu məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bizim tərbiyə kitablarımızda gələcəkdə ailə başçısı olacaq gənclərə nə nəzəri, nə də əməli idrak üzrə məsləhət, göstəriş verilmir. Ona görə də cavanlar arasında çoxlu boşanma halları, günü-gündən mürəkkəbləşən valideyn-uşaq münasibətləri, böyüklərə ehtiramsızlıq halları baş alıb gedir. Tusi ailəni tam bir bədənə bənzədirdi. Ailə dolandırmaq sənətini isə bədəni sağlat saxlamaq istəyən həkimlik sənəti ilə müqayisə edirdi. O, göstərirdi ki, bədənin ayrı-ayrı hissələri ağrıdıqda, bütün bədən laxladığı kimi, ailə üzvlərinin birinin tərbiyəsindəki naqislik bütün ailəni tar-mar edə bilər. Ona görə də Tusi bütün ailə üzvlərinin hamısına eyni münasibət göstərmək, heç birinə üstünlük verməmək, onların arasında düzgün əmək bölgüsü aparmaq, ailədə böyük nizam-intizam yaratmağı vacib hesab edirdi.

Tusi «Əxlaqı Nasiri»də övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında fəsil vertişdir. O, uşağın tərbiyəsində ən birinci cəhət kimi onda həya hissini oyatmaqda görürdü. Tusi uşaqların tərbiyəsindən danışarkən onlara pul verməyi, maddi şeylərlə şirnikləndirməyi qorxulu hal hesab edirdi. Tusi tərbiyə üsulu kimi uşaqların şüuruna, idrakına təsir edən məntiqli söhbətlər aparmağı, tələbkərlilik və mehribanlıq göstərməyi, məhəbbət doğuran motivlərdən istifadə etməyi vacib hesab edirdi. Tusi uşaqlara zorla yemək verməyi, bahalı paltar geyindirməyi təhqir hesab edərək yazırdı ki, sadə geyim uşaqların həqiqi vəziyyətlərini göstərmək üçün əsas şərtidir. Tərbiyə məsələlərindən danışarkən Tusi uşaqların gün rejiminə, səhiyyə qaydalarına riayət etmələrinə də xüsusi diqqət verirdi. O, hafizəni öldürən, bədəni laxladan, İnsanı məst edən çox yatmağı, yayda sərin sərdabədə, qışda isə isti otaqda olmağı və qalın kürklərə bürünməyi, barmağına üzük taxmağı zərərli hesab edirdi. O, müəllim və tərbiyəçilərdən uşaqların səliqəli və təmiz geyinməsinə, çox hərəkət etməsinə fikir vertələrini lazım bilirdi. Tusi at minmək, müxtəlif çətinliklərə dözmək kimi tərbiyəvi nöqtəyi-nəzərdən çox vacib olan məsələləri öyrətməyi də tələb edirdi. Tusi belə hesab edirdi ki, uşaqlara elə tərbiyə vermək lazımdır ki, onlar ata-babalarından qalan var-dövlətlə lovğalanmasınlar, zəiflərə əl qaldıraraq, güclülərə boyun əyməsinlər, tay-tuşlarına paxıllıq etməsinlər. Tusiyə görə tərbiyənin ən müqəddəs vəzifəsi yalan danışmağın qabağını almaq, istər yalandan, istərsə də doğrudan and içməyə yol verməməkdir. And içməyi ümumiyyətlə pis adət hesab edən Tusi yazırdı: «Bəlkə də böyüklərin yalan danışmağa ehtiyacı olsun, lakin uşaqların buna qətiyyətlə ehtiyacı yoxdur».

Tusi tərbiyə prosesində elmlərin İnsan əxlaqına müsbət təsir göstərdiyini yazarkən onların hərtərəfli öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi vacib hesab edirdi. Tusiyə görə elm sahəsində mütəxəssis olmaq istəyən hər bir şəxs xəttatlığı, natiqliyi, mirzəliyi, katibliyi

bilməli, gözəl şer oxumalı, rəvan, duzlu nağıl, hekayə, lətifə danışmağı bacarmalıdır. Tusi elm adamlarından elmlərin hamısına nüfuz etmələrini tələb edərək yazırdı: «Bilik öyrənməkdə laqeydlilik ən murdar və ən təhlükəli xasiyyətdir». Təlim və tərbiyə prosesində uşaqların peşəyönümünə xüsusi diqqət yetirən Tusi yazırdı ki, uşaqda bir sənəti qavramaq xasiyyəti tapılıbsa, ona hətin peşəni öyrəntəyə təcbur etəyin. Tusi uşaqları peşələrə öyrədərkən peşəni həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əsaslı öyrənilməsinə vacib hesab edirdi. O, uşaqlara peşələri öyrədərkən diqqətli, səbirli, əməksevər və ardıcıl olmalarını lazım bilirdi. Tusi göstərirdi ki, peşəsiz adatların əlində nə qədər var-dövlət olsa da, onlar dünya dəyişdikcə yoxsullaşır, əziyyətə düşər olur, dost-düşmən məzəmmətinə məruz qalır. Tusi belə hesab edirdi ki, gənclər ancaq bir peşəyə sahib olduqdan sonra evlənib, müstəqil həyat qura bilər.

Tusi tərbiyənin lap kiçik yaşda başlanmasını lazım bilərək yazırdı: «Həkim Sokratdan soruşurlar: sən nə üçün həmişə yeniyetmələrlə həmsöhbət olursan, - deyir: ona görə ki, nazik, tər budaqları düzəltmək asandır, təravəti getmiş, qabığı qurumuş, üzü bərkimiş ağacı düzəltmək isə mümkün deyildir».

Tusi «Əxlaqi Nasiri» əsərində qızların tərbiyəsindən danışarkən onlara evdarlıq işlərini öyrətməyi, yaşınmaq, vüqarlı olmaq, iffət, həya kimi xüsusiyyətləri təbiyə etməyi vacib hesab edirdi. Tusi qızları cinsinə tūvafiq faydalı peşələrin öyrədilməsini, onlara təhsil verilməsini vacib hesab edirdi. Təəsüflə qəd etmək lazımdır ki, bugünkü tərbiyə kitablarımızda qızların gələcək ana kimi yetişməsi üçün heç bir göstəriş, məsləhət yoxdur. Biz qadınların ictimai həyatda iştirakına xüsusi fikir veririk, ancaq onlara analıq borclarını yerinə yetirmək, ev saxlamaq, uşağa baxmaq, ərinə qulluq etmək, gələn qonaqları qəbul edib yola salmaq, evin təmizliyinə diqqət yetirmək kiti ümdə məsələləri öyrətmirik. Tusi bu məsələlərin həllində əsas sima müəllim və tərbiyəçiləri hesab edir, ona görə də müəllim və tərbiyəçilərin yüksək təhsilli, elmi, əxlaqlı, tələbkər, mərhəmətli, şirin danışıklı və ehtirathlı olmasını vacib hesab edirdi.

4. XIII-XIV əsrlərdə məktəb və pedoqoji fikir.

XIII-XIV əsrlərdə vəziyyət tədricən dəyişdi. Azərbaycanda işlənən Ərəb, Fars dili ilə yanaşı Azərbaycan dili də ədəbi dil kimi formalaşmağa başladı. Azərbaycanda İslat təhsili görmüş qabaqcıl adamlar keçmiş ənənəni davam etdirərək elmi əsərlərini Ərəb, Fars dillərində, bədii əsərlərini isə Azərbaycan dilində yazmağa başladılar. Xarəzm şahlarının, monqolların, sonra isə teymurilərin Azərbaycana gəlməsi yeni Azərbaycan dilinin inkişaf etməsinə, onlarla məktəb və mədrəsələrin açılmasına səbəb oldu. Yeni açılan mədrəsələrdə əsasən savad öyrədilib, dini dərslər keçilsə də, məktəblərdə müəllim uşaqlara elmin müxtəlif sahələrinə aid (din və höktdarların tarixindən, coğrafiya, astronomiya, poetika, musiqi, fəlsəfə, dini hüquq, tibb elmləri sahəsində) də biliklər verirdilər. Dərslük olmadığı üçün alimlərin verdiyi bu biliklər əlyazmalar şəklində özlərini tərtib etdiyi kitablardan öyrədilirdi. Bu kitabların üzə gözəl xəttə mailik olan tələbələr tərəfindən köçürülürdü. Yaxşı xətti olan tələbələrə eləcə də elmi əsərlərin üzünü köçürmək tapşırılırdı. Ən istedadlı tələbələrə isə qədim alimlərin əsərlərini Ərəb dilindən Fars dilinə, Fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmək etibar olunurdu. Belə istedadlı tələbələrə tərcümə olunmuş əsərlərə müqəddimə yazmaq da etibar edilirdi. Ərəb və Fars dillərinin Azərbaycanda geniş yayıldığı bir dövrdə ilk «Hilyətül-Lisan», daha sonra da «Töhfe-yi-Hüsat» adlı fars-azərbaycan lüğətləri yarandı. Dərslük kimi istifadə olunan bu lüğətlər Azərbaycanda elmin, savadın və maarifin inkişafına olduqca böyük təsir göstərdi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda Türk dilli yeni Azərbaycan ədəbiyyatı yaranmağa başladı. O, Həsənoğlunun qəzəlləri ilə başladı, ardınca Nasir-Bakunin «Müxəmməs», Qazi Bürhanəddinin «Divan» kitabları yarandı. Bu əsərlərin hamsında yüksək tərbiyəvi motivlərlə yanaşı Azərbaycan danışq dili də üstünlük təşkil edirdi. Azərbaycanda yeni yaranan əsərlərin ruhu və ideya istiqaməti keçmişdəki kimi qəsidə, mədh kimi saray ədəbiyyatından əsaslı fərqləndi. Bu əsərlərdə tərbiyə məsələlərinə, İnsan əqlinə və zəkasına yüksək qiymət verilirdi. Məsələn, Şəbüstəri yazırdı: «Hakimiyyət başında olanları əcadına görə deyil, onların əql, kamal, zəkasına və mənəvi keyfiyyətlərinə görə qiymətləndirtmək lazımdır». Qazi Bürhanəddinin isə əsərlərində gənc nəslə mübariz olmağa çağırarkə, hər şeydən əvvəl namuslu olmağı bir vəzifə kimi tapşırırdı. Namus dedikdə o düzlük, doğruluq, verdiyi sözə etibarlı olmaq, özgə malına xəyanət etməmək kimi keyfiyyətləri nəzərdə tuturdu. O, yazırdı:

*Ərənlər ər yolunda ər tək gərək,
Teydanda erkək kişi nər tək gərək,
Yaxşı, yaman, qatı, yumşaq olsa xoş,
Sərvərəm deyən kişi erkək gərək.*

Qazi Bürhanəddinin əsərlərində qəhrəmanlıq, məhəbbət motivləri tərənnüm edərkən, o, nəsihətçi bir şair kimi qəhrəmanlığın və məhəbbətin əxlaqi əsaslarını göstərməyə çalışmışdır. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan Azərbaycan ədiblərindən Əssar Təbrizi də tərbiyə motivləri ilə dolu olan, Yaxın Şərqdə geniş yayılmış «Mehr və Müştəri» adlı məşhur əsərini yazdı. Əsərdə elm və təhsilə böyük hörmət, uşaqların fiziki, əqli və əxlaq tərbiyəsinə diqqət yetirmək kimi bir sıra maraqlı səhnələr təsvir edilir. Məsələn, əsərdə şah oğlu Mehr vəzirin oğlu Müştəri ilə bir yerdə məktəbə gedir, xüsusi müəllimlərdən dərs alır, müəllimlər əvvəlcə bu uşaqlara sərf, nəhv, fiqh, bəyan, heyət üsul, hikmət, hədis, təbir, kəlam məntiq, şer, inşa, musiqi öyrədir. Sonra isə uşaqlara at minmək, ox atmaq kimi hünər, şücaət tələb edən fiziki tərbiyə verilir. Əsərdə bu uşaqların bir-birinə getdikcə məhəbbət bağladıkları və bu məhəbbəti pozmağa çalışan şah Hacibin oğlu paxıl, ikiüzlü Bəhram obrazı da verilir. Əsərdəki elmi, savadlı, təhsilli obrazlara qarşı mənfi Bəhram obrazı Əssar Təbriziyə qədər yazılan əsərlərdəki mənfi obrazların ən tipikidir. Əssar Təbrizi burada tənfi sifəti ümumi şəkildə deyil, Bəhramı paxıl, hər kəsə pislik etmək, yalnız özü üçün düşünən bir obraz kimi vertişdir. Şair bu əsərdə yaratdığı mənfi obrazla gənc nəsilə mənfi xüsusiyyətlərə ikrah hissi oyatmağa çalışmışdır.

Azərbaycan dilində yazılmış olan bu əsər eyni zamanda elmi məzmun daşımışdır. Əssar Təbrizi keçmiş münəccimlər kimi təbiət hadisələrini abstrakt varlıq, müharibə, asayiş kimi deyil, o qəhrəmanların hərəkətlərindən meydana çıxan nəticələri, Hücüm elminin tələblərinə uyğun təsvir etmişdir. Əssar Təbrizi əsərlərində, xüsusən də, «Mehr və Müştəri» əsərində vətənpərvərlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir. O, vətən haqqında belə deyirdi:

*Əgər bir yoxsul qürbətə şah da olsa
O hər axşam, yənə «Vətən» deyib ah çəkər.*

XIII-XIV əsrin xarakteristik cəhətlərindən biri də XI-XII əsrin türk dilli şifahi xalq ədəbiyyatı olan «Kitabi-Dədə-Qorqud», «Yusif haqqında əfsanə», «Xosrov və Şirin» kitmi nümunələrin türk dilli yazılı abidə kimi fortalaşması idi. Azərbaycanın mədəni həyatında, onun pedoqoji fikrinin və tərbiyə məsələlərinin inkişafında dastanların xüsusən də «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanının və Aşıq ədəbiyyatının rolu böyük olmuşdur. «Dədə-Qorqud» köçəri patriarxal qəbilələrin dağıldığı və feodal münasibətlərin yarandığı bir vaxta təsadüf edir. Ona görə də bu əsərdə daha çox yerli köçərilərin həyatından, sadə adamların mənəvi həyatından məlumat verilir. Əsərin əsas qəhrəmanı Qazan xandan və dastandakı başqa qəhrəmanlardan: oğuz bəylərindən, boz atlı Beyrək, Dirsəxan oğlu Buğac kimi igidlərdən də danışılır. Bu əsərdə qəhrəmanlıq ruhu vətən məhəbbəti ilə vəhdət təşkil edir. Dədə Qorquddakı oğuz qəhrəmanları doğma elini, obasını qorumaq üçün hər cür fədakarlığa hazır olub düşmənlərə qarşı mübarizədə məqsəd birliyi və ümumi mənafe gözləmişlər. Əsərdə tərbiyə nöqteyi-nəzərindən çox qiymətli olan ailə şərəfini gözləmək, yaşlılara, ağbirçəklərə hörtət, övladın ailə sevinci olması kimi vacib məsələlər var. «Kitabi-Dədə-Qorqud»da o zamankı Azərbaycan üçün tamamilə yeni bir mövzu olan qadın obrazının verilməsi də maraqlıdır. «Kitabi-Dədə-Qorqud»da qadınlar da kişilər kimi fiziki cəhətdən qüvvətli, cəsur, tərd, at minən mübariz adamlar kimi verilib. Bu dastanda qadının oğluna, bacının qardaşına, qızların nişanlısına sədaqəti xüsusilə vurğulanır. Təsələn, Dirsəxanın arvadı oğlunun ovdan qayıtmadığını gördükdə qızlarla bərabər onu axtartaq üçün gedir və yaralantış oğlunu tapıb gətirir. Və yaxud Burla xatun oğlunu əsirlikdən qurtartaq üçün silahlanıb adlı-sanlı qəhrəmanlarla vuruşa gedir və qoğan adlı pəhləvanı atından yerə salır. Əsərdə Selcan xatun əri ilə bir yerdə vuruşur. Banu-Çiçək nişanlısını sınaqdan keçirək məqsədi ilə onunla ox atmaqda, at sürətdə, güləşdə yarışır. «Kitabi-Dədə-Qorqud»da qadın obrazları vətən rəmzi kimi ümumiləşdirilir. Əsərdə işlənən atalar sözü, el məsələləri, ifadələri həm tərbiyə, həm də ana dilimizin inkişafı nöqteyi-nəzərindən olduqca qiymətlidir. Məsələn,

- 1.Könlünü uca tutan yerdə dövlət olmaz.
- 2.Qara eşşək başına yüyən versən, qatır olmaz.

3.Köhnə pambıqdan bez olmaz.

4.Qarı düşmən dost olmaz və s.

Belə yüksək tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan dastan, epos və s. kimi xalq pedoqogikasının yayılmasında və nəsildə nəsle keçərək bizim zəmanəmizə çatmasında (aşuqların əcdadı olan, yaxşı nəql etməyi, oxumağı və çalmaq bacaran) oğuz ozan və sənətkarlarının rolu böyük olmuşdur. Azərbaycanda bu aşuqlar köçəri tayfalar tərəfindən sevilmiş, hər obada, hər eldə onlar məsləhətçi, ağısaqqal kimi hörmətlə qarşılanmışlar. Sələflərin sənətini davat etdirən XVII əsrdə yaşamış ilk aşuqlardan Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşuq, Xəstə Qasım və başqaları oxuduqları mahnılarda düzlük, doğruluq, zəhmət, vəfa, yoldaşlıq kimi yüksək əhəmiyyət kəsb edən şerləri xalq arasında təbliğ etməklə yanaşı, xalq pedoqogikasını zənginləşdirmişlər. Məsələn Abbas Tufarqanlı yazırdı:

*Yeriyir mayalar dalında köşək
Dünyaya gələnlar bir gün köçəcək,
Varlı yalan desə, yoxsullar gerçək
Varlığın sözünü sözə tutarlar.*

Və yaxud Sarı Aşuq vətəni sevmək, onun uğrunda hər cür fədakarlığa getmək, qəriblikdə qalanları yazıq adam kimi təsvir edərək yazırdı:

*Mən aşuq yüz azarı
Loğman tapır yüz azarı
Qərqlikdə qalan canım
Tapıbdır yüz azarı.
Mən aşuq qala yerdə
Bürc yerdə, qala yerdə
Qorxuram qərib öləm
Cənazəm qala yerdə.*

Xalqını birliyə, zəhmətə, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə çağıran aşuq Abbas deyirdi:

*Abbas bu sözləri deyir sarından,
Arxı vurun suyu gəlsin dərinədən,
Söz bir olsa dağ oynadar yerindən
El bir olsa zərbi kərən sındırar.*

Azərbaycanda XV əsrdə ədəbiyyat, incəsənət, metarlıq, təbabət sahəsində olduğu kimi xalq maarifində də əsaslı dönüş yarandı. Məsələn, Təbrizdə açılmış «Darül Şəfa» mərkəzində elmi müəssisələr, mədrəsələr, müalicəxana və rəsədxana kimi bölmələr yarandı. «Darül Şəfa» mərkəzində alimlər elmi tədqiqat işlərini aparmağa başladılar. «Darül Şəfa» mərkəzində bir neçə kitabı əhatə edən qiymətli əlyazmalardan ibarət kitabxana olmuşdur. «Darül Şəfa» nəzdindəki mədrəsədə astronomiya, tibb, ilahiyyat, fəlsəfə, məntiq, tarix və s. kimi fənlər tədris edilmişdir.

XIV əsrdə elm məktəb, maarif və mədəniyyətin inkişafı çoxlu miqdarda elmi və dərs kitablarının yaranması zəruriyyətini irəli sürdü. Kitab çapının olmaması ölkədə maarif və mədəniyyətin inkişafını ləngitsə də çıxış yolu tapıldı. Kitab üzü köçürənlər meydana çıxdı, yaxşı xətti olan adamlar kitab üzü köçürməyi peşəyə çevirdilər və nəhayət bu iş hörtətli peşələrdən biri sayıldı. Kitab çapının olmadığı bir dövrdə bu yolla çoxlu dini və bədii kitabların üzü köçürülüb xalqa çatdırıldı. Məktəblərdə uşaqların hüsnü xəttinə xüsusi diqqət yetirildi. Digər tərəfdən isə ticarətin inkişafı ilə əlaqədar kargüzarlıq işini bilən adamlara ehtiyac artdı. Məktəblərdə xüsusi xəttat, kargüzar, mirzələr hazırlayan şöbələr açıldı.

Xalqın varlı təbəqələri uşaqlarını bu məktəb və mədrəsələrə həvəslə göndərdilər. Aşağı təbəqənin uşaqları isə öz valideynlərinin peşələrini təqlid əsasında öyrəntəklə yanaşı xalq pedoqogikası və dini ayinlərin nümunəsində təbliğ olunurdular

XIV əsrdə məktəb və mədrəsələrin müəyyən mənada məhdudluğuna baxtayıaraq, burada Azərbaycan xalqının məktəb, mədəniyyət və elm sahəsində böyük nəsli yetişdi.

XV əsrin əvvəllərində Teymurləngin oğullarının arasında əmələ nifaq atalarının yaratdığı imperiyayı zəiflətdi. Bundan istifadə edən Azərbaycan feodalları müstəqilləşmək üçün hakitiyyətlərini töhkəmlətməyə başladılar. Azərbaycan həyatında olan siyasi-iqtisadi

dəyişiklik maarif, məktəb və mədəniyyətin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Daxili vuruşma və çəkişmələrə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı xarici istilaçıların boyunduruğundan azad ola bildi. Təbriz bir mərkəz kimi o qədər yüksəldi ki, hər hansı bir sülalə Təbrizi ələ keçirmədən hakimiyyətə gələ bilməzdi. Təbrizin elm və incəsənət mərkəzi kimi inkişaf etməsində dövrün ən ziyalı hökmdarlarından Soltan Yaqubun xüsusi rolu oldu. Soltan Yaqubun sarayına zamanın ən məşhur alim, müəllit və xəttatlarını dəvət etdi, çoxlu mədrəsə açdı, «8 cənnət» adlı kitabxana, məscid, mədrəsə, karvansara, xəstəxana, istirahət parkı, tibb evi şəklində kiçik bir şəhərcik yarandı. Soltan Yaqubun maarifpərvərlik fəaliyyəti o qədər geniş vüsət tapdı ki, hətta Şah İstəyıl Xətai də onun maarifpərvərlik fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək Azərbaycan dilində yazdığı «Yusif və Züleyxa» poemasını ona həsr etdi.

XV əsrdə Azərbaycan məktəb və mədrəsələrində təhsil almış çoxlu (Yaxın, Orta Şərq və Orta Asiyada) sənət əsərləri yaratmış peşəkarlar çıxdı. Bu inkişafın mərkəzində Təbriz durdu. Bir sıra işğalçı istilalar zamanı Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri məcburiyyət qarşısında müxtəlif ölkələrə mühacirət etmiş və orada fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdular. 1514-cü ildə Ostanlı Soltanı Səlim Çaldıran vuruşmasında qələbə qazandıqdan sonra geri çəkilərək Azərbaycandan xüsusilə Təbrizdən Türkiyəyə 1700 sənətkar apardı. Bu sənətkarlar Azərbaycan memarlıq üslubunu Yaxın Şərqdə geniş yaydılar. XV əsrdə Təbrizdə elmin, maarifin və məktəbin inkişaf etməsi nəticəsində yüzlərlə tələbələrə məscidlərin hesabına pulsuz təhsil verildi. Bu dövrdə Ərdəbilin «Darül İrşad» mədrəsəsində də çoxlu tələbələr təhsildərin hesabına təhsil aldılar. Avropa və türk səyyahlarından Olivari, Çələbi və başqalarının xatirələrinə görə XV əsrdə Təbriz əhalicə böyük, mədəniyyətə yüksək, maarif və incəsənət cəhətdən inkişaf etmiş bir şəhər olmuşdur. Bu füsunkar Təbrizdə Azərbaycanın vətənpərvər oğulları müxtəlif kitabxana, məscid, xanəqah, mədrəsə, örtülü bazar, göy məscid, mindən artıq otaqları olan yüksək zövqlə tikilmiş binalar yadigar qoyub getmişdir.

XV əsrin sonunda Ağqoyunlu dövləti zəiflədi, bundan istifadə edən Şah İsmayıl 1502-ci ildə Səfəvilər dövlətini yaratdı və Azərbaycanın birləşməsi uğrunda mübarizə aparıb qələbə qazandı. Şah İsmayıl maarifpərvər dövlət başçısı olduğundan höktdarlıq dövründə çoxlu məktəb və mədrəsə açdı, kitabxanalar yaratdı, klassik əsərləri topladı, xəttatlar hazırladı, nadir kitabların üzünü köçürdü və bu kitablara çoxlu miniatürlər çəkirdi. Şah İsmayılın Azərbaycanda yaratmış olduğu rəssamlıq məktəbi Seyid Əhməd Behzad, Ağa Tirək Təbrizi, Ağa Nəqqaş kiti məşhur rəssamlar yetirdi. Şah İstəyılın dövründə musiqi sahəsində də böyük nailiyyətlər əldə edildi. Kərbəla hadisələrini danışan peşəkar ruhanilər, Şah İsmayılın məclisində təsnif və muğatlar oxudular. Beləliklə, musiqi gənc nəslin estetik tərbiyəsinə, bədii zövqün inkişafına əsaslı təsir göstərdi.

XIV əsrdən inkişaf etməyə başlayan Azərbaycan-türk ədəbi dili XVI əsrin əvvəlində daha yüksək səviyyəyə qalxdı. Azərbaycan dili orduda, şah sarayında, idarə işlərində aparıcı mövqe tutdu. Hətta, Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətini son dövründə saray adamları, onların qohum, əqrəba və yaxın adamları Azərbaycan dilində danışmağa başladılar. Bu xeyirxah vətənpərvər işdə Kişvəri, Xətai, Qurbani, Qüruri, Füzuli kimi Azərbaycan sənətkarları böyük fəaliyyət göstərdilər. Bu ədiblər sırf Azərbaycan dilində yazmaqla yanaşı əsərlərində təkcə məhəbbət motivləri deyil, tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən çox qiymətli lövhələr yaratdılar. Bu cəhətdən T.Füzuli yaradıcılığı çox xarakterikdir.

5. T.Füzulinin tərbiyəvi fikirləri.

Füzuli əsərlərində Azərbaycan dilinin təmizliyini təbliğ etməklə yanaşı təlim-tərbiyə haqqında da olduqca qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Füzuli əsərlərində yaşadığı dövrün məktəbləri və orada keçilən fənlər, intizət, birgə təlim, müəllimlərin səviyyəsinin aşağı olması və s. problemlər barədə də olduqca qiymətli məlumatlar verilib. Məsələn, «Leyli və Məcnun» əsərində yazırdı:

*Məktəbdə onunla oldu həmdəm
Bir neçə mələk misal qız həm,
Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan
Cəm odlu behişdə huri qılman*

Füzuli ədəbi yaradıcılığında ailə tərbiyəsinə, təlim tərbiyəsinin məqsəd, məzmun və üsullarına, təlim fənlərinin həyatla əlaqəsinə, əxlaq tərbiyəsinə də əsaslı yer ayırmış və bu

məsələləri mahir bir pedoqoq kimi həll edə bilmişdir. Füzuli əsərlərində elmə yüksək qiymət verərək onun İnsan mənəviyyatını, ləyaqətini yüksəldən, İnsanın azadlığına kömək edən bir vasitə kimi hesab edərək yazırdı: «Elmdir bai rifahət xalq». Füzuliyə görə elmin yolu çətin, daşlı kəsəklidir. Ona sahib olmaq üçün səy göstərmək lazımdır. Füzuli belə hesab edirdi ki, İnsan səyi quru səhraları göyərdə bilər, ölü ağacları cana gətirə bilər. O, yazırdı:

*İstəsən çatmaq kamalın fəvqünə qıl səy ki,
Səy artdıqca bu yolda artacaqdır qiymətin.*

Elmə yüksək qiymət verən Füzuli belə hesab edir ki, elm nadan əllərə düşməməlidir. Onun nəticələrindən İnsanlıq bəhrələnməlidir. Füzulinin bu uzaqgörənliyi və fikirlərinin həyatiliyi özünü bir daha bizim əsrimizdə sübut etdi. Atomun ixtirası və onun nəticələrinin nadan əllərə düşməsi Xirosima və Naqasakidə minlərlə adamların həlak olmasına, ömürlük əlil qalmasına gətirib çıxardı. Bu faciə 2-3 nəslin bədbəxtliyinə səbəb oldu. Bu münasibətlə Füzuli yazırdı:

*Ey müəllim, ələmi təsvirdir, əşrərə elm
Qılta əhli zülmə təlim, maarif, zinhar
Hiylə üçün elm təlimini qılta müfsidlərə
Qatli am üçün verər cəllada tic abdar
Hər nə təsvir eyləsə əhli cəhlona elməyə səbt
Mərki-əhli elmdir, əsli fəsadi ruzigar.*

Füzuli əsərlərində əqlə, idraka, sözə, sözün qüdrətinə yüksək qiymət verərək yazırdı:

*İlahi feyzdən bir xəzinədir söz
Tükənməz, sərf qıldıqca dətadəm
Məcəzi şahların gənci deyil bu
Ki, bir həbbə götürdükdə ola kəm.*

Füzuli belə hesab edir ki, sözü söz xatirinə işlətmək lazım deyil, hər söz bir mənə kəsb etməlidir. O, mənanı məzmun, sözü isə onun fortası hesab edirdi. Söz ilə mənanı vahid üzv hesab edən Füzuli yazırdı:

*Söz mənadan asılıdır, mənə sözdən hər zaman
Bir-birindən asılıdır necə ki, cismilə can.*

Füzuli gənclərin rəvan danışmasını, məntiqli, mənalı danışmasını vacib bilərkən hər sözü inci dənələri kimi seçib yerində işlətməyi vacib hesab edirdi.

Füzuli meyvələrin söhbəti zəminində yazılmış «Söhbətül Əstar» əsərində uşaqları mənəb, şöhrət, mənəmlik kimi İnsan əxlaqına zidd olan məsələlərdən uzaq olmağa çağırır və deyirdi:

Şaftalu deyərdi:

- *Padişahəm*

Fısdıq ki:

- *Əncüm içrə məşahəm*

Həm cövz deyərdi:

- *Xosrovəm mən*

Fındıq deyərdi:

- *Sərvərət mən.*

Limu ki:

- *Tənət bu bağə Tahtud*

- *Şahət ki, - deyərdi Şahpalud.*

Füzulinin «Bəngü Badə», «Söhbətül Əstar» kiti əsərləri göstərir ki, Füzuli şair olmaqla yanaşı həm də uşaq psixologiyasını bilən pedoqoq şair, pedoqoq alim, pedoqoq filosof olmuşdur. Füzuli gənc nəslin əxlaq tərbiyəsində humanizm, vətənpərvərlik, xəlqilik, nikbinliklə yanaşı əməyə xüsusi qiymət vermiş və onun İnsan mənəviyyatını zənginləşdirən, yeni qələbələrə ruhlandıran, İnsana gələcək perspektiv açan bir vasitə kimi qiymətləndirmişdir. Füzuli uşaqları əmək həyatına hazırlayarkən zəhmətdən qorxmamağa, bu yolla hər cür məhrumiyyətə dözməyi lazım bilərək yazırdı:

*Ey xacə, kər qulundan oğulluq murad isə
Şəfqət gözü ilə bax ona oğul kimi
Kər oğlunu dilərsən ola sahibi ədib
Əlbəttə eylə zillətdə mötəd qul kimi.*

Füzulidən gətirdiyimiz bir neçə misal göstərir ki, Füzuli şair kimi dünya ədəbiyyatında özünə yer tutduğu kimi, pedoqoji sahədə də zəngin irsə malikdir. Onun «Leyli və Təcnun» əsəri dərslik kimi uzun illər məktəb və mədrəsələrdə istifadə edilmişdir. Uşaq ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından biri olan Füzulinin əsərləri bugün də orta ümumtəhsil məktəb dərsləklərində özünə layiq yer tutaraq gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

Füzuli bir vətənpərvər pedoqoq kimi, müəllim kimi başqa dillərdə yazılmış tərbiyəvi, əxlaqi, nəsihətəmə əsərləri də Azərbaycan balalarının istifadəsinə verməyə çalışmışdır. Bu cəhətdən də onun Əbdürrəhman Caminin didaktik ruhda yazılmış rübailərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi xarakterik misaldır.

Füzulinin pedoqoji görüşləri haqqında professor Əhtəd Seyidov ətraflı tədqiqat apardığı üçün biz burada ancaq Füzuli təmsalında XVI əsrin ictimai-siyasi hadisələri içərisində o dövrün ziyalılarının İslamın mütərəqqi cəhətlərini, əxlaqi dəyərlərini əsas götürərək maarif və məktəb məsələlərinə necə əhətiyyət verdiklərini və Azərbaycan pedoqoji fikrini necə sistemləşdirməyə cəhd etdiklərini göstərməyə çalışmışıq.

6. XVII-XVIII əsrlərdə məktəb və pedoqoji fikir.

XVII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi və siyasi əlaqələri yenidən dirçəldi. Ticarət və xırda sənətkarlıq artdı. Yeni tacirlər, kapital toplamış varlı adamlar yarandı. Bu varlılardan şəhərin böyüməsinə, mədəni abidələrin, məktəb və mədrəsələrin açılmasına diqqət yetirən çoxlu xeyriyyəçilər yetişdi. Bu zaman hakimiyyətdə olan Səfəvi dövləti də öz yerini möhkətlətmək üçün bir tərəfdən şəhərin imtiyazlı təbəqələrinə mədəni inkişaf üçün müəyyən miqdar pul buraxdı, digər tərəfdən isə hakitiyyəti müdafiə edərək dindarlara din təbliğatı gücləndirtək üçün məscid, mədrəsə və məhəllə məktəblərinin tikilməsinə yardım göstərdi. Səfəvi dövlətini bu tədbirləri nəticəsində Təbrizdə Şah Təhmasib, Osman Paşa, Şah Abbas məscidləri, Şah İsmayıl, Mirzə Tahir, Mirzə İbrahim, Zübeydə karvansaraları yenidən bərpa edildi. Yeddi min dükan olan Qeysəriyyə bazarı tikildi. Bu əsrlərdə yaranan məscidlər təkcə ibadət yerləri olmayıb, həm dövlət adamlarının, qabaqcıl ziyalıların çıxış etmək, müəllitin fəaliyyət göstərmək, ictimai məsələləri həll etmək yeri olmuşdur.

XVII əsrdə Azərbaycanı səciyyələndirən əsas cəhət ölkədə məktəblərin sayının əsaslı surətdə artması idi. Azərbaycanda olmuş türk səyyahı Çələbinin dediyinə görə 1647-ci ildə Təbrizdə 300 karvansara, 15 min dükan, 47 mədrəsə, 60-a yaxın məktəb olmuşdur. Bu məktəblərdə müsəlman ilahiyyəti və orta əsrin elmi fənlərinin bir çoxları tədris edilmişdir. Çələbi səyahəmi zamanı Şamaxıda da 7 mədrəsə və 40 məktəbin olduğunu yazırdı. Onun dediyinə görə bu məktəblərdə tədris müddəti uşaqların qabiliyyətinə görə müəyyənləşirdi. Qəbul və buraxılış imtahanları bütün il boyu ola bilərdi. Azərbaycanın mədəni həyatındakı bu canlanma dövrün ziyalılarının toplanmasına və onların müxtəlif siyasi, ədəbi və tərbiyə məsələləri ətrafında mübahisələr aparmağa səbəb oldu. Yeni ziyalılar öz əsərlərində pedoqoji problem üçün çox vacib olan tədbirli, əqilli yeni qadın obrazları yaratdılar. Bu əsərlərdə yaranan qadın obrazları «Leyli və Şirin kiti» təhəbbət mübarizəsində aciz qalan deyil, öz istək və arzusuna nail olmağı bacaran mübariz qadın obrazları idi. Məsələn, XVII əsrin şairlərindən Saib Təbrizi məhəbbət-azadlıq, qürur, minnətsiz yaşamaq, zəhmət, vəfa, incə duyğu qüvvətli hiss və dərin həyəcan kimi əxlaqi sifətlər hesab edirdi.

Saib Təbrizi əsərlərində gənc nəslin təhsilinə, elmiliyinə yüksək qiymət verirdi. O, qabiliyyətsiz, elmsiz dövlət xadimlərinə işarə edərək yazırdı: «Kütbeyinlərin yüksəlişinə etibar yoxdur». «Boş kuzə damın qırağından tez düşər». Saib Təbrizi gənc nəsli cürətli olmağa, yaradıcı fikir söyləməyə çağırarkən deyirdi:

«Sözün məqamı gəldikdə dodağa sükut vurma», «Zültə baş əymək yaratmaz». Saib Təbrizi gənc nəslin əxlaq tərbiyəsində xüsusi diqqət yetirərək yaltaqlıq etməməyi, hər kəsə öz mənliliyini qorumağı, tamahkar olmamağı, zəhmətə qatlaşmağı, var-dövlətə satılmamağı vacib şərt hesab edirdi. Saib Təbrizi İnsanın fortalaşmasında əməyə, zəhmətə böyük yer verərək yazırdı: «Sınıq qol kimi xalqın qolundan asılma». İnsan əxlaqının ən mənfi cəhətlərindən

birini tənbellik hesab edən Saib Təbrizi tənbelləri həyat gülzarında alaq otlarına bənzədirdi. Saib Təbrizi eləcə də İnsan əxlaqına gözəllik verən mərifəti öyrənməyi, yaşlıların həyat təcrübəsindən istifadə etməyi faydalı sanırdı. Saib Təbrizi dostluğa, yoldaşlığa yüksək qiymət verərək əsl dostu qara gündə yolundan çıxtayan, sədaqətli olan, dostun nöqsanını üzünə deyən adatları hesab edirdi. Saib Təbrizi İnsanın öz səhvini başa düştəsinə əxlaq nortası hesab edərək yazırdı ki, eybini gizlədən adət iki gözünün işığı da olsa sənə düşəndir. Kit sənin nöqsanını üzünə deyirsə, o sənə boynuna böyük haqq qoyur. Əlindən bir xəta çıxdısa, tezliklə peşitan ol ki, bir səhv ikinci səhvi gətirtəsin. Bu yüksək əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərlə yanaşı Saib Təbrizi tərbiyə elmi üçün çox vacib olan sözə, sözün dolğunluğuna, İnsan həyatını işıqlandıran peşələri əsaslı öyrənməyə yüksək qiymət verərək yazırdı: «Göylərə qalxsa da, ilk kərpicləri əyri qoyulan bina etibarsız olduğu kimi, yalan sözlərdən tikilmiş sənət mülki də əbədi ola bilməz». Tərbiyə nöqtəyi-nəzərində belə qiymətli fikirlər təkcə Saib Təbrizidə deyil XVII əsrin maarifpərvərlərinin, şair və yazıçıların əsərlərində də vardır.

XVIII əsr Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Azərbaycana ikinci yürüşü, Şuşanın zəbti, xanlıqlar arasında gedən feodal çəkişmələri, Rus-İran müharibəsi dövründə İran ordusunun Azərbaycana daxil olması kimi mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələrlə səciyyələnirdi. Bu ictimai-siyasi hadisələr Azərbaycan xalqının formalaşmasına və onun xarici istilaplara qarşı birliyini, mübarizə əzmini vermirdi, xalqının milli mənliliyini qorudu, məktəb və maarifini, dil və ədəbiyyatını, mədəniyyətini zənginləşdirdi və inkişaf etdirdi.

XVIII əsrdə Azərbaycan ilk Oğuz-Türk dilli qruplardan idi ki, onun müstəqil dili formalaşmışdı. Azərbaycan dili Ərəb və Fars təsirindən yaxa qurtara bilmişdir. Fətəli xanın başçılığı ilə yaranmış dövlət idarə və dəftərxanalarına ilk dəfə Azərbaycan dilində yazışma aparıldı.

XVIII əsrdə Azərbaycan dilində ilk dəfə «Yeddi illiyin üsulu» adlı vəsait, illəri və ayları göstərən «Kitab-gündəlik», «Tibb üzrə xeyirli kitab», «Şah Abbas oğlu Xudabənd zamanında tarix», «Səfəvilər Padişahı» və s. kimi dərslik və dərs vəsaiti yazıldı. Azərbaycanda bir çox mədrəsələrdə Ərəb və Fars dilləri keçirildiyindən bu tədris müəssisələri üçün Azərbaycan dilində «Ərəb dilinin sintaksisi» dərsliyi yazıldı. Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə «Üslubiyat» kitabı tərcümə edildi. Azərbaycan dilində əlifba sırası ilə tərtib edilmiş yeni lüğətlər yaradıldı. XVIII əsrdə tərcümə sahəsində də irəliləyişlər oldu. Məsələn, tərbiyəvi fikirlərlə dolu olan «Kəlilə və Dİtnə» əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edildi.

XVIII əsrdə Azərbaycan məktəb və mədrəsələrində dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər də tədris olundu. Azərbaycanın həyatındakı bu mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr, maarif və mədəniyyətin yüksəlişi Azərbaycan maarifpərvər yazıçı və şairlərinin əsərlərində yeni vətənpərvər və nikbin adamların surətini yaratmağa ruhlandırdı. Azərbaycanın maarifpərvər şairləri sevgi lirikasına yeni məna verərək adamları dünyəvi gözəlliyi qiymətləndirməyə çağırırdılar. Onların əsərlərində humanizm, beynəlmilətçilik, əməksevərlik, mübarizlik, təmizlik, dostluq kimi yüksək əxlaqi sifətlər təbliğ edilməyə başlandı. Bu yüksək əxlaqi sifətlərin Azərbaycan xalqı arasında yayılmasında M.Y.Qarabaği, Saib Təbrizi, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif kimi mütərəqqi şairlərin rolu böyük olmuşdur. Azərbaycan ədəblərinin bir çoxu fəaliyyətlərini müəllimliklə başlamışlar. Məsələn, M.P.Vaqif əvvəl Tərtərdə sonra Şuşada məktəb açıb uşaqları oxuttu və bu məktəb özü Quran, Ərəb və Fars dili, riyaziyyat, fəlsəfə, astronomiya, həndəsədən dərs demişdir.

XVII və XVIII əsri xarakterizə edən bir cəhət də dövrün ictimai-siyasi hadisələrini çox dəqiq ifadə edən xalq pedoqogikasının geniş vüsət tapması idi. Xalq yaradıcılığının geniş yayılmasını şərtləndirən əsas səbəb xalqın hakimlər tərəfindən istismarı nəticəsində yaranan kin və mübarizə olmuşdur. Bəy və xanların xalqın ərazilərini zəbt etməsi nəticəsində mübarizəyə qalxan xalq bu mübarizədə hünər göstərən qəhrəmanlarını toy və şənliklərdə vəsf edib dastana çevirmişlər. XVII-XVIII əsrdə yaranan qiymətli xalq yaradıcılığının məhsulu olan dastanları tərbiyə baxımından 3 qismə bölmək olar: 1) qəhrəmanlıq, 2) saf məhəbbət, yoldaşlıq, dostluq, təvazökarlıq və s. kimi yüksək əxlaqi sifətlər aşılardan, 3) ailə və məişət məsələlərinə həsr edilmiş dastanlar idi. Bu dastanları xalq arasında təbliğ edən el aşıqları olmuşdur. Onlar həm dastanlarda, həm də özlərinin yazdıqları şerlərdə ikiüzlülük, acgözlük, qorxaqlıq, vəfasızlıq, pozğunluq kimi mənfi sifətləri tənqid edib, gənc nəsildə zəhmətə məhəbbət, mərdlik, vətənpərvərlik, yoldaşlıq kimi sifətlər aşılamağa çalışmışlar.

VII FƏSİL.

XIX ƏSRDƏ TƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR

1. Rusiyanın Azərbaycanı istila etməsi.

XIX əsrin əvvəllərində (1803-1828) mənfur «Gülüstən» və «Türkmənçay» müqaviləsinə əsasən Azərbaycanın Şimal hissəsi Rusiyanın, Cənub hissəsi isə İranın tərkibinə daxil oldu. Azərbaycanın iki yerə bölünməsi onu hər cəhətdən mədəni-maarif, tarixi nöqtəyi-nəzərindən inkişafına mənfəət təsir göstərdi. Azərbaycanın Şimal hissəsinin Rusiyaya birləşməsi onu Şərqi ölkələri ilə çoxəsrlik mədəni, tarixi əlaqəsini qırdı, Azərbaycanın İslam ölkəsi kimi fortallaşmasında ciddi mənfəət təsir göstərdi, onun mütərəqqi türk dünyası ilə əlaqəsini kəsdi. Və nəhayət Azərbaycan xalqının yadelli işğallara qarşı mübarizə əzmini qırdı. Şimalda qalan azərbaycanlılar ruslaşmağa, cənubdakılar isə farslaşmağa başladılar. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: «Çar hökuməti Üləma mollaları və əfəndiləri idarə vasitəsilə məmur kimi qulluğa qoyub özünə tabe etdi. İkinci tərəfdən isə uşaqları rus məktəblərində oxudub, onlardan «Uçitellər» hazırladı. Azərbaycanda ruslaşma siyasəti gücləndi. Bölünmüş azərbaycanlıların bir hissəsinə isə rus, xristian dünyasının gözəlliyi təbliğ edilməyə başladı. Beləliklə farslaşmış «Tirzə» kiti, ruslaşmış «Uçitellər» də xalqın istəklərini və arzularını duya bilmədi. Lakin xeyli mübarizədən sonra «Uçitellər» anlaya bildilər ki, uşaqlara Tolstoy, Puşkin, Sədi, Hafiz, Lertontovla yanaşı, Füzuli, Seyid Əzim, Sabir, Cavid və Cavadları da öyrətmək lazımdır».

Həm cənubda, həm də şimalda zülm və təzyiqlə yaşayan bu xalqların pedaqoji fikirləri də müxtəlif istiqamətdə inkişaf etməyə başladı. Rus imperiyası Rusiyaya birləşdirilmiş bu xalqlara güzəştə gedərək yeni tipli məktəblərin yaranmasına icazə verdi. 1829-cu ildə qəza məktəbləri və onların əsasnaməsi yarandı. Bununla da Azərbaycanda ilk dövlət məktəbləri əmələ gəldi. Məsələn, 1830-cu ildə Gəncədə, 1835-ci ildə Şamaxıda, 1837-ci ildə Naxçıvanda belə məktəblər açıldı. Bu yaranan məktəblərdə uşaqların tərbiyəsində İnsan ideologiyası hakim mövqə tuturdu. Bu ideologiya ilə yanaşı Azərbaycanın qabaqcıl mütəfəkkirlərindən İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vəzəh, Mirzə Kazım bəy, Seyid Əzim Şirvani və başqaları İnsanın mədəni cəhətdən formalaşmasında elmin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək ruslaşdırma əleyhinə mübarizə aparır, yeni tipli məktəblərin açılmasının zəruriliyini göstərirdilər. 1842-ci ildə xeyriyyə cəmiyyətlərinin hesabına Tiflis, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Salyan, Lənkəran və Zaqatalada yeni müsəlman məktəbləri açıldı. Çar hökuməti bu məktəblərin açılmasına icazə verərkən orada əsasən rus dilinin keçilməsini lazımlı bilir və bu fənnin tədrisi üçün dövlətin hesabına pul buraxıldı. Yeni açılan tədris müəssisələrindən biri də «Rus-tatar» məktəbləri oldu.

2. «Rus-tatar» məktəblərinin yaranması.

Azərbaycanda tarixən mütərəqqi rol oynamış «Üsuli Cədid» məktəbləri ilə yanaşı müsəlman məktəbləri, mollaxana, mədrəsə və 4-6 sinifli dövlət məktəbləri də mövcud olmuşdur. Dövlət məktəblərində rus və ertənilerin azərbaycanlılarla birlikdə təhsil alması, Bakı müsəlmanlarını heç bir cəhətdən qane etməzdi. Valideynlər uşaqlarını dövlət məktəblərinə vermək istəmirdilər. Müsəlmanların ruhunu oxşayan yeni tipli məktəblər açmaq lazım gəlirdi. Bir də XIX əsrin ikinci yarısında siyasi hadisələr elə sürətlə dəyişirdi ki, bu faktı məktəb və mədəniyyət sahəsində nəzərə almamaq oltazdı. Siyasi hadisələr, neft sənayesinin sürətlə inkişafı, millətlərin öz hüquqlarını anlaması, müsəlmanların ruslarla birgə çıxışları, milli ruhlu bədii əsərlərin yaranması maarif və məktəb işlərinə də öz təsirini göstərirdi. Uşaqların məktəblərə marağını artırıq və onların məktəblərdən yayınmasının qarşısını almaq üçün Soltan Məcid Qənizadə və H.Mahmudbəyov 1887-ci ildə Bakıda «Rus-tatar» məktəbini təsis etməyi qərara aldılar. Bu məktəbin açılmasında Azərbaycan ziyalılarının Həsən bəy Zərdabi, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Məmmədza ağa Vəkilov, Ə.Əhtədov, Ş.Əsədullayevin xüsusi xidmətləri olsa da «Rus-tatar» təktəbi Soltan Təcid Qənizadə və H. Mahmudbəyovun adı ilə bağlıdır. Bu ibtidai maarifpərvərlər Bakı-Dağıstan redaksiyasından icazə alıb ibtidai məktəb açdılar və onu birinci Bakıda «Rus-tatar» məktəbi adlandırdılar. Bu məktəblərdən birincisi Çənbərkənddə (indiki prezident sarayının ətrafında), ikincisi isə Zərgər bazarda (indiki 173 nömrəli məktəbin ətrafında) açıldı. Birinci məktəbə Həbib bəy, ikincim Mirzə Məcid müdir təyin edildi. F.Köçərlinin yazdığına görə, «Rus-tatar»

məktəbi Soltan Məcid Qənizadə və H. Mahmudbəyovun çox az maaşları hesabına açıldığı üçün məktəbin təminatı çox zəif idi. Yeni məktəb öz işinə iki otaqlı bir binada başlamışdır. Bu otaqda dörd adamlıq köhnə qaydada skamya və sinif taxtası var idi.

Soltan Məcid Qənizadə və H. Mahmudbəyov məktəbə «tatar» sözü əlavə etməklə xalqın bu məktəblərə hüsn-rəğbət bəsləməsinə çalışmışdır. F.Köçərli yazırdı ki, «Rus-tatar» məktəbi əsl maarif ocağı idi. Onun dediyinə görə bu məktəblərin əsas xidməti müsəlmanların intibahının ilk illərində elmə və savada təkan vertəsi idi.

«Rus-tatar» məktəbi Bakıda ticarət və sənayenin tələblərinə cavab verəcək adamları hazırlamalı idi. Bu məktəblərdə ana dili ilə yanaşı rus dili, hüsnü xətt, rəst, idman və fars dili tədris olunurdu. Burada o zaman üçün təlimdə yeni səs üsulu tətbiq edilirdi. F.Köçərli «Rus-tatar» məktəblərində rus dili ilə yanaşı, fars dilinin də öyrənilməsinə hər bir müsəlmanın zinəti hesab edirdi.

Çar hökuməti bu məktələri açarkən azərbaycanlı balalarının rus hökuməti məktəblərinə daxil olmasına çalışır və onları ruslaşdırmaq məqsədi güdürdü. Lakin Soltan Məcid Qənizadə və H. Mahmudbəyov bu məktələri yaradarkən Azərbaycan dilində savada yol açmaq, onun tədrisini genişləndirməyi nəzərdə tutdular.

«Rus-tatar» məktəblərinin fəaliyyəti 1887-ci ildən başlasa da onun rəsmi açılışı 1891-ci ildə olmuşdur. Bu məktəb ibtidai təhsil verirdi və buranın məzunları 6 sinifli məktəblərdə bütün fənlərdən dərs demək hüququ alırdılar. Əsasnaməyə görə «Rus-tatar» məktəbində təhsil alanların 25%-i xristian və 75%-i müsəlman uşaqları olmalı idi. «Rus-tatar» məktəblərində təlim rus dilində aparılır, Azərbaycan dili isə bir fənn kimi tədris edilirdi. F.Köçərli yazırdı ki, bir ildən sonra məktəbi genişləndirmək və müəllim kollektivini artırmaq lazım gəldi. «Rus-tatar» məktəbi şagirdlərdən alınan 3 manat tədris haqqı hesabına iki il yaşadı. Yayda uşaqlar istirahətə, yaylağa və Bakı bağlarına getdiklərindən məktəb 3-4 ay fəaliyyətsiz qalırdı. Soltan Məcid Qənizadə və H. Mahmudbəyov kasıb uşaqları pulsuz oxudurdular. F.Köçərlinin yazdığına görə «Rus-tatar» məktəbi ciddi maliyyə çətinliyinə düşər olduğundan 1889-cu ildə məktəbin müdiriyyəti şəhər dumasına məktəbi yaşatmaq üçün 600 manat pul ayırmağı xahiş etdi.

«Rus-tatar» məktəbləri xalq arasında geniş şöhrət tapdığından дума yekdil səsə lazım olan vəsaiti ayırdı. Bu məktəblərin gün-gündən şöhrətləndiyini gören Azərbaycan maarifpərvərləri hər yolla onlara kömək etməyə başladılar. Cəmi iki «Rus-tatar» məktəbi oxumaq istəyənlərin ehtiyacını ödəmədiyi üçün Bakı əhalisi 1891-ci ildə şəhər idarəsinə müraciət edərək daha 2 «Rus-tatar» məktəbinin açılmasına icazə istədi. Şəhər idarəsi 1891-ci ildə 3000 tanat pul buraxaraq şərti ilə yeni 2 «Rus-tatar» məktəbinin açılmasına icazə verdi. Bu məktəblər pulsuz olduğundan Soltan Məcid Qənizadə və H. Mahmudbəyov öz məktəblərini bağlayıb fəaliyyətlərini yeni açılmış şəhər məktəblərində davam etdirdilər. Beləliklə müsəlmanların təhsilə ehtiyacı artdıqca şəhər idarəsi bir-birinin ardınca daha bir neçə «Rus-tatar» məktəbi açdı. 1907-ci ildə onların sayı 10-a çatdı.

«Rus-tatar» məktəbində nə bir xristian tələbə, nə də bir xristian müəllimi var idi. Onun fortası rus olsa da, mahiyyəti əsl müsəlman məktəbi idi. Bakıda «Rus-tatar» məktəbi açıldı. 1-ci məktəbin müdiri M. Mahmudbəyov, 2-ci məktəbin müdiri M.H.Əfəndiyev, 3-cü məktəbin müdiri M. Mahmudbəyov, 4-cü məktəbin müdiri Ə.C.İsmayılov, B.Səfərəliyev, 7-ci məktəbin müdiri S.S. Axundov, 8-ci məktəbin müdiri Ə.Vəlibəyov, 9-cu məktəbin müdiri R.Tahirbəyov, 10-cu məktəbin müdiri M.Səlimxanlı olmuşdur.

O zaman müəllim hazırlayan, yeganə pedoqoji təhsil verən müəssisə Qori seminariyası olduğundan «Rus-tatar» məktəblərinin bütün müdirləri (H. Mahmudbəyov başqa) Qori seminariyasının məzunları idilər. Fars, ərəb, rus, Azərbaycan dillərini mükəmməl bilən bu maarifpərvərlər öz üzərində Çar hökumətinin ruslaşdırma siyasətinin acı nəticələrini gördükləri üçün çalışırdılar ki, «Rus-tatar» məktəbinin uşaqları müsəlman ruhunda, Şərqi Ənənələri əsasında böyüsunlər. Lakin, bu Çar hökumətini, onun məmurlarını heç cür qane ettirdi. Bakı quberniyası və Dağıstan nahiyəsi xalq məktəbləri direktoru 1900-cü ildə Bakı şəhər duması məktəblər komissiyasına «Rus-tatar» məktəbi haqqında yazırdı: «Məktəblərin milli qapalılığını yavaş-yavaş aradan qaldırmaq vaxtı gəlib çatmışdır ki, bunu ilk zamanlar bu məktəbin yuxarı sinfinə xristianlardan müəllim təyin etməklə başlamaq lazımdır ki, bunun nəticəsində dövlət dilinin öyrənilməsindəki müvəffəqiyyətlər yüksəldirsin». Çar məmurlarının bu ruslaşdırma siyasətinə baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları bütün vasitələrlə

ana dilinin rolu və əhəmiyyətini qaldırmağa, onun tədrisinin keyfiyyətini yüksəltməyə çalışırdılar. Azərbaycan ziyalıları bu məktəblərdə işləyəcək müəllimlərin savadlı, bilikli olması üçün vaxtaşırı attestasiya aparmış və qəbul zamanı onları imtahandan keçirmişlər. Bir müddət attestasiya komissiyasının sədri Həsən bəy Zərdabi olmuşdur. Bu çox yaxşı təcrübə idi. Belə yoxlamalar təsadüfi, biliksiz müəllimlərin məktəblərə düşməsinə imkan vermirdi. Məsələn, 1912-1913-cü illərdə «Rus-tatar» məktəbində işləyən müəllimlərin Azərbaycan dilində biliyi yoxlanılmış və aşağı səviyyədə olan müəllimlər işdən kənar edilmişdir.

«Baku» qəzeti 1911-ci il 10 oktyabr 220-ci nömrəsində imtaham prosesi belə təsvir edilirdi. «Dünən «Rus-tatar» məktəblərində müəllitlik yeri almaq istəyənlərin rus dilindən imtahana keçirildi. Məktəb kotissiyasının sədri və müsəlman məktəbi komissiyası üzvlərinin qabağında Puşkinin «Böyük Pyotrun ərəbi» və «İbrahimin Parij həyatı» povestlərindən birinci fəslə oxunmuş və imtahan olunanlara təklif edilmişdir ki, eşitdiklərini öz sözləri ilə yazsınlar. Bunların içərisində Üzeyir Hacıbəyov da vardır.

Qeyd: Azərbaycan dilindən dərs deyəcək müəllim qəbulu üçün ayrılış komissiyaya Ə.Əmircanov, Ə.Həsənov, M.H.Əfəndiyev, Ə.Cəfərzadə, M.Hacınski, T.M. Mahmudbəyov daxil edilibdir. Burada yüksək qiymət alanların hər ikisi Qori setinariyasının təzunları idi.

Azərbaycan dili Qori setinariyasında az keçilsə də orada seminaristlərə aşılıntış müstəqil işləmək verdiyi nəticəsində onlar Azərbaycan dilindən yüksək müvəffəqiyyət əldə edə bilmişlər.

Qori seminariya məzunları oxuduğu müddətdə Azərbaycan ədəbiyyatına o qədər diqqət yetirirdilər ki, məktəbi qurtararkən onları Azərbaycan dilində yüksək təhsil almış mütəxəssislərdən ayırmaq mümkün olmurdu. Məsələn, 1911-ci ildə «Rus-tatar» məktəbinin müəllimi keçmiş Qori seminariyasının məzunu İ.Vəkilov Azərbaycan dilindən (şəhər dumasının məktəblər komissiyasının üzvləri, direktor F.Köçərlinin və «Rus-tatar» məktəbinin müəllimlərinin iştirakı ilə) açıq dərs demişdir. Dərs yüksək səviyyədə keçmişdir. Dinləyicilər müəllimin Azərbaycan dilindən biliyinə yüksək qiymət vermişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda Azərbaycan maarifpərvərləri Qori müəllimlər seminariyası məzunlarına xüsusi rəğbətlə yanaşırdılar. Məsələn, 1913-cü ildə qori seminariyasının məzunu Məmməd Qocayevin Xalq məktəbləri komissiyasına müəllim keçmək üçün verdiyi ərizəsinin üstündə belə bir dərkənar vardır: «Baxılmaq üçün Soltan Məcid Qənizadəyə göndərilsin. Çünki o, Qori müəllim seminariya məzunlarına meyillidir». Azərbaycanda kişi «Rus-tatar» məktəblərindən əlavə, qadın «Rus-tatar» məktəbi də olmuşdur. 1909-cu ildə açılmış birinci qadın «Rus-tatar» məktəbinin müdiri H.Zərdabinin həyat yoldaşı H.Məlikova idi. Bu məktəbin məzunları Azərbaycan qadın seminariya və gimnaziyalarının inkişafında böyük rol oynamışlar.

3. Xeyriyyə cəmiyyətləri.

Çar hökuməti yerlərdə açılan qeyri-rus xalqlarının məktəblərinə və ümumiyyətlə təlim-tərbiyə ocaqlarına o qədər maraq göstərmir, nadir hallarda dövlət büdcəsində belə işlərə yardım göstərirdi. Azərbaycan xalqının iqtisadi-siyasi və mədəni inkişafını yüksəltmək üçün qəzet çıxartmaq, teatr yaratmaq, aktyor qruppası toplamaq, dərslik və uşaq ədəbiyyatı nəşr etdirmək, məktəb binası tikdirmək, kitabxana və s. mərkəzlər üçün mədəni mərkəzlər təşkil etmək lazım gəlirdi. Bu qədər işi dövlət qəti şəkildə öz öhdəsinə götürmürdü. Ayrı-ayrı adamların bir az pul verməsi də məsələni həll edə bilməzdi. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün mərkəzləşmiş xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılması zəruri idi. Bunun üçün vətənin namus və qeyrətini çəkən, millətin dərdlərini ağır vəziyyətini duyan, imperiyanın saldıdığı bataqlıqdan onu çıxarmaq üçün kömək əlini uzadan xalq adamları lazım idi. Onlardan biri millətimizin fəxri H.Zərdabi oldu.

Moskvada təhsil almış Şərqi Rus, Avropa mədəniyyəti və pedoqoji fikir ilə yaxından tanış olan Həsən bəy çox böyük çətinliklərə və maneələrə baxmayaraq hökumət dairələrindən icazə alıb «Xeyriyyə cəmiyyəti» yaratdı. Zaqafqaziya ölkəsi müsəlmanlarının arasında maarifə olan ehtiyac getdikcə artdığından və bu müsəlmanların, məktəblərdən uzaqda yaşayan böyük bir hissəsi, son dərəcə kasıb olduğuna görə valideynlər öz uşaqlarının tərbiyəsi ilə təşğul ola bilmədiyindən, hökumət məktəblərində tərbiyə almaq istəyən yoxsul müsəlmanlar üçün üçün Bakı şəhərində maddi yardım cəmiyyəti yaradılır. Proqramda tərbiyə olunan uşaqların məktəbdə saxlanılması, vəsaitsiz uşaqların cəmiyyətin hesabına oxuması, dövlət məktəbləri olmayan yerlərdə cəmiyyətin hesabına məktəblətin açılması kimi

bir sıra humanist bəndlər də var idi. Bu cəmiyyətin fəaliyyətini genişləndirmək üçün H.Zərdabi N.Vəzirovla birlikdə Azərbaycanın bütün kənd və şəhərlərini gəzmiş, cəmiyyətə pul verə biləcək İnsanlar toplamışlar. Onlar eləcə də, cəmiyyətə vəsait toplamaq məqsədilə Bakı burjuaziyası, neft sahibkarları arasında geniş təbliğat və izahat işi apardı. H.Zərdabi 1875-ci ildə Azərbaycan ictimai və mədəni həyatında böyük rol oynayan «Əkinçi» qəzetini nəşr etdi. Bu qəzetin tarixi rolu məlumdur və bu barədə onlarla elmi əsər yazılmışdır. Lakin bir şeyi deməliyik ki, qəzet son günə kiti Azərbaycan xalqını savada, elmə sahib olmağa səsləmişdir. «Əkinçi» qəzeti bağlandıqdan sonra H.Zərdabi maarif məsələləri ilə məşğul oldu. O rus Sinodu Pobedonossova qız məktəbi açmaq üçün müraciət etdi.

Pobedonossov belə cavab verdi: «İslam yeddi başlı div kimi bir heykəldir. Bu heykəlin bir başı kəsilsə əvəzində yüzü bitər. Bunların kişilərinin savadlanmasından qorxmuruq. Qadınları savadlansa onların öhdəsindən gəlmək olmaz». lakin bu H.Zərdabini ruhdan salmadı.

H.Zərdabi «Əkinçi» qəzetinin birinci nömrəsində yazırdı: «Dövrümüzdə elmsiz yaşamaq olmaz; xüsusilə bizim qonşular elmə yiyələnərək gün-gündən irəliyə gedir və mal-mülkümüzün sahibi olurlar. Belə olduqda nə demək lazımdır? Heç kəs mənim çağırışımla getmir, göstərirəm görmürlər, deyirəm anlamırlar, nəhayət belə qərara gəldim ki, daha bərkdən çağırmaq lazımdır, başqa çıxış yolu yoxdur. Mümkün deyil ki, mənim çağırışımı eşidənlərdən bir nəfəri də məni başa düşməsinlər. Möhkəm bir daş suyun müntəzəm **olaraq** tökülən damcılarının altında uzun müddət qaldıqda bu damcılar həmin daşı yuyur və nəhayət onu deşib gəlir. Söz, xüsusilə düz söz də buna bənzəyir, bu söz avam adətən başını dəng edir və onun beyninə işləyir. Ola bilməz ki, düz söz təsir göstərməsin». H.Zərdabi çox məharətlə incə tellərə vurmaqla elmdən və Qurandan dəlillərlə təhsilin əhəmiyyətini göstərmiş, bu işdə dindarları da fəal iştirak etməyə çağırırdı. H.Zərdabi o zamankı xalqın məktəblərə olan münasibətini nəzərə alıb Bakı varlılarını xeyriyyə cəmiyyətinin proqramı ilə tanış etmək üçün xeyriyyə yığıncağını Molla Cavadın evində toplamışdır. «Əkinçi» qəzetinin 4 və 17 fevral nömrəsində «əsgər quran» ləqəbi ilə yazılmış məqalə oxucuları, xüsusən də dindarları inandırmağa çalışırdı ki, oxumaq heç də günah olmayıb. Məqalə müəllifi misal gətirərək yazırdı ki, ərəblər İslam dinini yaymaqla yanaşı yüksək mədəniyyətə malik olub məşhur mədəniyyət xadimləri yetişmişlər. H.Zərdabi «Əkinçi» qəzetinin ətrafında dövrün ən qabaqcıl adamlarını toplayaraq onları xeyriyyə cəmiyyətində fəal iştirak etməyə yönəltdi.

Azərbaycanda 1906-cı ildə yaranan «Nicat» cəmiyyəti də H.Zərdabi və H.Mahmudbəyovun adı ilə bağlıdır. «Nicat» cəmiyyəti çoxlu məktəblər açmaqla yanaşı, dərslilər tərtib etmək sahəsində də böyük işlər gördü. Ü.Hacıbəyov 1910-cu il fevralın 2-də «Həqiqət» qəzetində «Gözəl bir təşəbbüs» adlı məqaləsində «Nicat» cəmiyyətinin dərslilik nəşr etmək fikrini aşılarkən xalqı, şəhər idarəsini «Nicat»a hər yolda kömək göstərməyə çağırırdı. «Həyat» qəzetindəki məqalədən aydın olur ki, 1907-ci ildə «Nicat» cəmiyyəti Şamaxıda qiraətxana açmış, «Tərcüman» qəzeti materiallarından məlul olur ki, Nərimanov «Rus» cəmiyyətinin hesabına «Rus-Türk» teatrosu təsis etmişdir. «Nicat» cəmiyyətinin bu işinə sevinən Azərbaycan maarifpərvərlərindən A.Minasov, Ə.İsmayılov, B.Cəfəralibəyov və başqaları teatrın açılışında iştirak etmiş və teleqrat vurmuşlar. H.Zərdabinin xeyriyyə cəmiyyətinin yaratmasının ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, bu cəmiyyət Azərbaycanda neçə-neçə cəmiyyətlərin açılmasına və xalq arasında itib batan qabiliyyətlərin üzə çıxmasına səbəb oldu. Bu, həqiqətən dövrün yeni istiqamətli birinci ictimai hərəkəti oldu. «Nicat» cəmiyyətinin ardınca «Nəşr-tarif» cəmiyyəti yarandı. Bu cəmiyyət yaranarkən bir çox maneələrlə qarşılaşdı. Dəfələrlə Bakı qubernatoruna müraciət olunmasına baxmayaraq. Heç bir nəticə əldə olunmurdu. Nəhayət Z.Tağıyev və nüfuzlu Bakı sahibkarlarının işə qarışması sayəsində 1906-cı il avqustun 1-də «Nəşr-maarif» cəmiyyətinin əsasnaməsi təsdiq edildi. Əsasnamədə cəmiyyətin məqsəd və vəzifələri belə müəyyənləşdirildi: «Cəmiyyətin əsas məqsədi Bakı və Bakı quberniyasının müsəlman əhalisi arasında savadı yaymaqdır. Bu məktəblərə maddi yardım etməli və yeni məktəblərdə kitabxana və qiraətxanaların açılmasına, kişi və qadın müəllimlərin hazırlanmasına qayğı göstərməlidir». Əsasnamədə belə bir bənd də var idi: «Cəmiyyət kasıb və yetim uşaqları, eləcə də məktəbləri öz himayəsi altına alır». 1906-cı il noyabrın 24-də isə bu cəmiyyətin aşağıdakı tərkibdə heyəti seçildi. Sədr: H.Z.Tağıyev, müavin: T.H.Hacınski, katib: Ə.Ağayev, Ə.İsgəndərov, T.Əfəndiyev, üzvlər: İsgəndər bəy Məlikov, Qarabəyov, İ.Hacıyev,

T.Muxtarov, T.Sadiqov, B.Səfərəliyev, Ə.Həsənov, Ə.Əhmədov, İ.Aşurbəyov, A.Axundov, Axund Molla Ələkbər Abbasquluzadə, A.T.Ağəli, Axund Şeyx Cavid seçilmişlər.

«Nəşr-maarif» cəmiyyətinin əsasnaməsinin təsdiqi ilə əlaqədar cəmiyyətin rəhbərləri şəhərin ən yüksək rütbəli adamlarını, neft sahibkarlarını, tacirləri, ümumiyyətlə var-dövləti olanları bu cəmiyyətin maddi təminatına kömək göstərmək üçün xeyriyyə gecəsi keçirib onları oraya dəvət etmişlər. Gecə həqiqətən də istənilən nəticəni verdi. 1700 manat pul yığıldı. «Nəşr-maarif» bir qədər maddi cəhətdən möhkəmlənib fəaliyyətə başladı. Bakının Balaxanı, Əmircan, Buzovna kimi yerlərində 1 sinifli 3 məktəb açıldı. Lakin təcridən pul sahibi olan varlı adamlar cəmiyyətə yardım göstərməkdən imtina etdilər. Belə adamları tənqid edən Ü.Hacıbəyov «Hümmət» qəzetində Fransada baş vermiş zəlzələ ilə əlaqədar yazırdı: «Paris şəhəri özünün bu münasibətdə kənar yerdən kömək və imdad gözləmədən əvvəl özü öz müsibət zadəganlığının kötəyinə kamali-kərim ilə girişib olduqca bol-bol ianələr toplamışdır. İanə verənlər isə böyük bir səxavət və hümmət göstərüb, canı dil ilə bəzlinamə edirdilər. İşdə rus qəzetindən «H.B» qəzetinin Paris müxbiri camaatın hümmət və əhəmiyyətini bu növ ilə təsvir edir. «Mən olan evin yanında» San-Fransisko kilsəsinin keşişi müsibət zadəganə ianə yığmaq üçün kilsəyə yığılanlardan pul toplayırdı. 10 franklı, 5 franklı sikkələr və pullar yağış kimi keşişin kisəsinə tökülürdü. Keşiş isə öz həmcinslərinin bu hümmətini görüb şadlığından əbri-neysan kimi yaş töküdü... Məsəl vardır ki, dostu bərkə düşəndə tanımaq olur. Bizlərdə və ümumi cəhalət basmış yerlərdə belə müsibət üz verdikdə Allah göstərtəsin heç kəsin-heç kəsdən xəbəri oltur. Hər kəs öz başının qedinə qalıb və özünün sağ-salamat qaldığını qənimət bilir. Darda qalanın lap canı çıxsın, heç vecinə deyil». Ü.Hacıbəyov bu məqalə ilə pul, mal-dövlət, vəzifə sahiblərini cüzi də olsa nümunə göstərtəyə çağırırdı. Xeyriyyə cəmiyyətlərinə yardım edənləri həm millətə, həm də İnsaniyyətə xidmətin nümunəsi hesab edirdi.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, varlılar, pul-dövlət sahibləri xeyriyyə cəmiyyətlərini darda qoyub ona maddi yardım göstərmədilər. Təhsil ocaqlarını saxlamaq imkanı ağırlaşdı. İndi tələbləri saxlamaq üçün başqa gəlir mənbəyi axtarmaq və təcili tədbir görmək lazım idi. Ona görə də «Nəşr-maarif» cəmiyyəti 1911-ci ildə böyük səy göstərüb uzun danışıqlardan sonra məktəblərin xərcinin yarısını Bakı quberniyasının öhdəsinə qoydu.

1913-cü ildə «Nəşr-maarif» cəmiyyəti xeyriyyələrdən toplanan pulun hesabına 940 şagirdi əhatə edən 12 oğlan və 1 qız məktəbi yarada bilmişdir. 1914-cü ildə isə cəmiyyətin 1200 şagirdi əhatə edən 16 bir və iki sinifli məktəbi var idi. Əlbəttə dövrünə görə bu böyük fəaliyyət və böyük hünər idi.

Azərbaycanda adı çəkilməyə hüquqi əsası olan ən ləyaqətli cəmiyyətlərdən biri də «Səadət» olmuşdur. Bu cəmiyyətin idarə heyəti və şəhər rəisi Martinov tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnaməsi var idi. Cəmiyyətin idarə heyətinin üzvləri əsasən dindarlar və tacirlərdən ibarət idi. Burada işləyənlərin çoxu İran Azərbaycanından dəvət olunmuşdu. Cəmiyyətin rəsti idarəsi əvvəllər Kabirov familiarlığına şəxsin balaca evində yerləşirdi. Sonralar cəmiyyətin böyüməsi ilə əlaqədar onun idarəsi indiki Bakı şəhəri 6 nömrəli məktəbin binasına köçmüşdür.

1906-cı ildə «Səadət» cəmiyyəti işə başladı. Bu cəmiyyət açdığı ilk məktəbin adını da «Səadət» adlandırdı. «Səadət»-in 2 ibtidai və orta şöbələri olmuşdur. Məktəbdə 132 şagird oxumuş və 7 müəllim fəaliyyət göstərmişdir. «Səadət» məktəbinin aşağı siniflərində ümumi fənlər, yuxarı siniflərdə isə hesab, coğrafiya, tarix fənləri ilə yanaşı ərəb, rus, fars, alman dilləri və ilahiyyat fənni tədris olunmuşdur. Məktəbin məqsədi qəza məktəbləri üçün savadlı mollalar hazırlamaqdan ibarət idi. «Səadət» məktəblərində dini fənlər dünyəvi fənlərlə çox məharətlə əlaqələndirilmişdir. Bu məktəbdə mollaların hazırlantısına baxmayaraq orada keçilən fənlər dövlət məktəblərinin tədris planına uyğunlaşdırılmışdır. «Səadət» məktəblərinin I əlifba siniflərində ilahiyyat, Azərbaycan dili, hesab, II hazırlıq sinfində ilahiyyat rus dili, Azərbaycan dili, fars dili, hesab, hüsnxətt, III hazırlıq sinfində yuxarı siniflərdə keçirilən fənlərdən əlavə fransız dili keçilirdi. «Səadət» məktəbinin I əsas sinfində isə ilahiyyat, rus dili, Azərbaycan dili, ərəb, fars, altan dilləri, coğrafiya, rus tarixi, hesab, təbiət və rəstxətt fənləri keçilirdi. II əsas sinifdə həmin fənlərdən əlavə fransız dili, III və IV siniflərdə isə yuxarıdakı fənlərdən əlavə qədit tarix, riyaziyyat, həndəsə fənləri tədris edilirdi.

Bu tədris planına diqqətlə nəzər saldıqda Çar hökumətinin ruslaşdırma və müstətləkə siyasəti aydın nəzərə çarpır. İmperiya Azərbaycan balalarına milli türk tarixi əvəzinə Rusiyanın qanunlarını, Rusiyanın tarixini öyrətməklə hər dəqiqə azərbaycanlılara Rus imperiyasının övladları olduğunu hiss etdirməyə və imperiyanın qanunları ilə yaşamağın zəruri olduğunu göstərməyə çalışırdı. Lakin ilahiyyatın, dillərin xüsusən də Şərqi dillərinin «Səadət» məktəbində möhkəm öyrədilməsi ruslaşdırma siyasəti qarşısında olan ən böyük maneə idi. «Səadət» məktəbinin daha bir müsbət cəhəti bu məktəbdə real elmlərin öyrədilməsi idi. «Səadət» məktəbini qurtaranlar ilahiyyatın nəzəri əsaslarını dərinlən öyrəndikləri üçün onun məzunları İslamın qanunlarını, onun mütərəqqi cəhətlərini şərh etməkdə sözcülükdən, əfsanələrdən, İnsanları tərki-dünyalığa aparan lüzumsuz izahatlardan uzaqlaşdırmaqda böyük fəaliyyət göstərmişlər. Təəssüf ki, bu məktəbin təcrübəsi öyrənilməmiş və unudulmuşdur.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Xeyriyyə idarə heyəti mütəşəkkil bir müəssisə kimi vaxtaşırı cəmiyyətlərin işini müzakirə edir və onu yaxınlaşdırmaq üçün qərarlar qəbul edirdi. Məsələn, idarə heyəti 1910cu ildə «Nicat» cəmiyyətinin teatro səhnəsindəki zəif işini qeyd etmiş, təftiş komissiyasının fəaliyyətindəki nöqsanları açıb göstərmişdir.

Azərbaycanda mövcud olan xeyriyyə cəmiyyətlərinin bir neçəsi ildə gördükləri işlər demək olar ki, Çar Rusiyasının illərlə xalq maarifi və mədəniyyəti sahəsində gördüyü işlərə bərabər və ondan üstün olmuşdur. Xeyriyyə cəmiyyətləri Azərbaycan dramaturqlarının yazdıqları komediyaları səhnəyə qoymaqda, Sabirin «Hophopnatə»sini və başqa Azərbaycan şairlərini əsərlərini çap etməkdə, müəllim kadrları hazırlamaqda, maddi ehtiyacı olan yetim uşaqlara yardım göstərərək təhsil verməkdə, Məhəmməd Qarayev kimi onlarla vətən xəstəliyinə tutulmuş müəllimləri müalicə etdirməkdə xalqa əvəzsiz xidmət göstərmişlər.

4. Müəllim kadrlarının hazırlanması.

Türktənçay müqaviləsi əsasında Azərbaycanın Rus imperiyasının əsarəti altına keçməsi onun soyundan, Şərqi mədəniyyətindən ayırdı. Bu fürsətdən istifadə edən Rus imperiyası müsəlman türklərini xristian mədəniyyətinə bağlamaq üçün ruslaşdırma siyasətini daha sürətlə həyata keçirməyə başladı. Bununla da o, müsəlman məktəb və mədrəsələrini tədricən tənəzzülə uğrattı. İsmayıl bəy Qaspirinski, H.Zərdabi və başqaları bu kimi maarifpərvərlər yeni üsullu məktəblərin yaranmasına təkan versələr də, Rus imperiyası müxtəlif yollarla onlara mane olur və qeyri-rus xalqlarını, xüsusən də türklərini ruslaşdırmağa çalışırdı. O, yerlərdə rus məktəbi açır, müsəlman məktəblərinə rus dili fənnini daxil edib, Bu məktəblərə xristian müəllimləri cəlb etməklə müsəlman türklərini Şərqi Rusiyaya istiqamət almasına çalışırdı. Bu baxımdan əgər rus imperiyasında təhsil alan azərbaycanlıların faizinə diqqət yetirsək mənşərə tamamilə aydın olur. Məsələn, 1908-ci ildə təhsil alan azərbaycanlıların faizi belə olmuşdur.

1. Oğlan və qız seminariyalarında 4.8%
2. Real məktəblərdə 6.2%
3. Qız gimnaziyalarında 0.3%
4. Müəllim seminariyalarında 12%
5. Şəhər məktəblərində 9.4%
6. Tarinski məktəblərində 0.3%
7. Sənət məktəblərində 6.7%
8. Texniki məktəblərdə 3.7%
9. Xüsusi məktəblərdə 0.7%
10. İbtidai məktəblərdə 3.7%

1917-ci ilə qədər olan dövrdə müəllim hazırlığı daha bərhad vəziyyətdə idi. Azərbaycan kiti 4 milyon əhalisi və böyük ərazisi olan ölkə üçün müəllim hazırlayan cəmi 5 tədris müəssisəsi var idi. Onlardan ən məsuldarı Qori seminariyası olmuşdur. 2-cisi İrəvan müəllimlər seminariyası idi ki, burada cəmi 63 müəllim hazırlanmışdır. Petrovski müəllimlər seminariyasında heç bir azərbaycanlı təhsil almamışdır. Deməli, Azərbaycanın Rus imperiyasına daxil edildiyi vaxtdan Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranmasına qədər olan dövrdə cəmi 327 müəllim hazırlanmışdır. Əgər bu sayı əhalinin miqdarına bölsək 30 min əhaliyə bir müəllim düşürdü. Buradan da rus dövlətinin qeyri-rus xalqlarına olan təhqiramiz münasibəti aydın olur.

Azərbaycan üçün müəllim kadri hazırlayan müəssisələrin açılmasında da çoxlu maneələr və çətinliklər qarşıya çıxırdı. Azərbaycan vətənpərvərləri bu yolda hər cür müqaviləyə rast gəlsələr də, bu müəssisələrin açılması, orada tədris planları və keyfiyyətlərin yüksəldilməsi, maddi-məişət məsələlərinin yaxşılaşdırılması uğrunda əməli fəaliyyətləri ilə yanaşı məmbuat səhifələrində çar hökumətinin və müsəlman dindarların mürtəcə hissəsinə qarşı olan dönmədən mübarizə aparırdılar.

Keçən əsrin axıncı rübündə neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar Bakıda texniki tərəqqi baş verdi. Bununla bağlı savadlı adatlara olan ehtiyac artdı və bu inkişaf Bakı burjuaziyasını bir sıra maarif ocaqları yaratmağa vadar etdi. İlk növbədə savadlı müəllimlər hazırlamaq lazım gəlirdi. Birinci tədbir olaraq müəllim hazırlayan qısa müddətli kurslar açılsa da, bu kurslar istənilən nəticəni verə bilmədi. Müəllim seminariyasını qurtarmış və xüsusi pedoqoji təhsilli müəllimlərin hazırlanmasına ciddi ehtiyac yarandı. Buna görə də Çar hökuməti öz siyasətinə zidd olaraq Zaqafqaziyada müsəlmanlar üçün müəllimlər seminariyası açmaq məcburiyyətində qaldı. Lakin, Çar hökuməti seminariyanı Azərbaycanda deyil, uzaq Qori şəhərində açdı. O, Ufa və Kırımdakı müsəlman məktəblərinin aqibətini açıqlayaraq belə bir bəhanə gətirdi ki, guya o, seminariyanı və seminaristlərin təlimini müsəlman dindarlarından qorumaq istəyir.

Ona görə də yeni tipli məktəbləri müsəlmanlardan uzaq bir yerdə açmaq istəyir. Aydın məsələdir ki, Çar hökuməti və onun məmurları yerli əhalinin ən güclü təşəbbüs və tələblərindən qorxur və ona ehiyatla yanaşırdı.

Nəhayət, Çar hökuməti təcburiyyət qarşısında qalaraq Zaqafqaziyada Qori seminariyasını və onun nəzdində Azərbaycan şöbəsini açmalı oldu. Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsi 1879-cu ildə K.D.Uşinskinin müəllim seminariyasının layihəsi üzrə açıldı. Çar hökuməti bu seminariyanı mürtəcə məqsədlə açsa da, seminariyanın müdavimləri əsl vətənpərvər, xalq adadı kimi fəaliyyət göstərdilər. Onlar zamanın, ictimai həyatın bütün çirkinliklərinə sinə gərərək xalq əleyhinə çıxan bütün ünsürləri kəskin tənqid etdilər və yeni həyat tərzinə, mədəniyyətə can atdılar. Seminariyada təhsil alan xalq müəllimləri çoxlu qəzet və jurnallar nəşr etdilər, yeni məktəb açdılar; ana dili, qadın təhsili və azadlığı uğrunda ardıcıl mübarizə apardılar.

1906-1907-ci illərdə əsasını Qori seminariyasının məzunları təşkil edən müəllimlərin I və II qurultayı çağırıldı. Bu qurultaydan ruhlanan Azərbaycan ziyalıları bir-birinin ardınca müəllim hazırlığı ilə əlaqədar məqalələr nəşr etdirdilər. Məsələn, F.Ağayev «Məktəb müəllimi», S.S.Axundov «Ədədiyyə tüəlliti», B.Axundzadə «Sənət təktəbi tüəlliti» və s. S.T.Qənizadə yazırdı: «Müəllimlərin təktilləşməsi sahəsində Çar hökuməti heç bir cəhd göstərmir və göstərməyəcək. Ona görə də müəllimlərin təkmilləşdirmə xərcini ayrı-ayrı adamların və xeyriyyə cəmiyyətlərinin boynuna qoytmaq lazımdır». Azərbaycanda böyük əhəmiyyət kəsb edən I-ci müəllimlər qurultayı müəllim hazırlığını əsas məsələ hesab edib, onu geniş müzakirə etdi və aşağıdakı qərarı çıxarıb təlit təhalına göndərdi.

1. Təxirə salınmadan Qori seminariyası Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülsün.
2. Azərbaycan dilinin tədrisi məcbur fənn olsun.
3. Azərbaycan müəllimlərinin hüquqları qeyrilərlə bərabərləşdirilsin.
4. Azərbaycan dili dərslərlərinin sayı artırılsın.
5. Müəllimlərin təyin olunması və işdən çıxarılması xalqın ixtiyarına verilsin.

Qurultayın qərarına görə Azərbaycan dili həftədə 14 saat dairəsində müəyyənləşməli idi. Müəllim hazırlığına xüsusi diqqət yetirən qurultay Azərbaycan dili üzrə müəllim seminariyaları üçün proqrat qəbul etdi və onların 4 min nüsxə Azərbaycan dilində, 2 min nüsxə isə rus dilində çap olunmasını qərara aldı. Müəllimlər qurultayı Azərbaycanda müəllim hazırlığının kəmiyyət və keyfiyyətini artırmaq üçün müəllim hazırlayan kursların açılmasını lazım bildi və xüsusi qeyd etdi ki, bu kursların ancaq kəmiyyətinə deyil, həm də keyfiyyətinə ciddi diqqət yetirtmək lazımdır. Qurultayın işinə yüksək qiymət verən F.Köçərli «Müəllimlər ictimaiyyətinə dair» məqaləsində müəllim hazırlığı barəsində yazırdı: «Gimnaziyalarda mahir, öz işlərinə bələd olan müəllimlərin yoxluğuna səbəb olan necə ki, yuxarıda qeyd etmişdik bunları hazırlaşdırın bir kamil müəllim yetişdirən Darülmüəllimlər ki, ondan müəllimlər həmişə gəlir, qayda üzrə təsis olunmamışdır».

Yeni müəllim hazırlayan müəssisələrin açılmasını tələb edən F.Köçərli burada pedoqogika və psixologiya elmlərinin əsaslı keçilməsini, müəllimlərin nəzəri hazırlığını yüksəltməyi vacib məsələ kimi irəli sürürdü. O dövrün müəllim hazırlayan gimnaziyalarını təqsirləndirib

yazırdı: «Onlarda pedoqogika elminə dair və təlitat işlərinə tənsüb təlutat veriltəyib». F.Köçərli müəllim hazırlığından danışarkən bir seminariyanın Azərbaycan üçün kifayət etmədiyini və bu seminariyaya qəbulun az olduğunu söyləyərək xalqın elmə həvəsinin artdığını göstərir və yazırdı ki, dövlət hesabına məktəbə qəbul ola bilməyənlərin bir çoxu öz hesabına oxumağa cəhd göstərir, başqa bir qism isə maddi ehtiyac üzündən oxuya bilmir. O yazırdı: «Elm və bilik axtaranlar, elt və bilikdən məhrut və məyus olurlar. Bu isə böyük zülm və ədalətsizlikdir. Bu ona bənzər ki, icarə yemək və susuzlara su verməyib məhrum edəsən. Cism bədənə çörək və təamm lazım olan kimi ruhun da qidaya ehtiyacı vardır. 5 yerə 50 adatın ərizə verməyi buna şəhadət edir ki, bir darülmüəllim bu haqda bizə kifayət etməyib bir darülmüəllimin də açılımasına səy edək... Hər şeydən artıq ehtiyacımız müəllimədir».

F.Köçərli ildə 5 nəfər Qori və 2 nəfər İrəvan seminariyasının hazırladığı müəllimi azdan az hesab edərək bu yolla Azərbaycan xalqının yaralarının sağalmasının tükün olmayacağını yazırdı. O, müvəqqəti tədbir kimi heç olmasa İrəvan seminariyasında müsəlman uşaqlarının qəbulunu 20-dən 25-ə qaldırmağı vacib hesab edirdi.

N.Nərimanov da müəllim hazırlığının keyfiyyət və kəmiyyətindən narazı olarad yazırdı: «Biz seminariyadan nə gözləyirik? Biz istəyirik ki, əvvəla, seminariyanı qurtaran müəllimləritiz öz dilini, ədəbiyyatını layiqincə bilib, ibtidai məktəbləritizdə oxuyan uşaqlara zəmanəlik məcasına təlim versinlər, millət və vətən üçün təcrübəli, məlutatlı balalar hazırlasınlar. 2-cisi seminariyadan dərdimizə tez əlac olmasını gözləyirik, yəni bu vaxtadək seminariya ildə 10 müəllimverirdisə, indi ən azı 40 müəllim verməlidir. Vətənimizdə təlimin ümumi qanunu verilsə ildə 100 müəllim də az olacaq.

N.Nərimanov da başqa Azərbaycan maarifpərvərləri kimi belə hesab edirdi ki, əgər Qori seminariyası Azərbaycana köçürülsə dövlət hesabına oxuyan 60 tələbə ilə bəhəm əlavə 60 nəfər də öz evlərində yaşayıb öz hesabına gəldi-gedər tələbə kimi təhsil ala bilər.

Azərbaycan maarifpərvərlərindən C.Məmmədquluzadəni də tüəllit hazırlığı olduqca narahat edən təsələ idi. O, «Danabaş kəndinin tməktəbi», «Maarif dostlarına bəşarət», «Muştuluq», «Gözaydınlığı», «Müəllimlər» adlı felyetonlarında tüəllit hazırlığı ilə əlaqədar yeni məktəbin açılması, büdcənin artırılması, məktəblərdə yeni təlim üsullarının tətbiqi kimi məsələləri irəli sürmüşdür. C.Məmmədquluzadə müəllim hazırlığı üçün ali tədris müəssisələrinin açılmasında, pansionatların yaradılmasında, uşaqların ali məktəblərə daxil ola bilməsində xeyriyyə cəmiyyətlərinin rolu barədə «Səhvlərinizi düzəldin» adlı məqaləsində yazırdı: «Demək ki, müəllim tapılmır, ondan ömtrü ki, seminariyadan 3 ildə hıqqana-hıqqana bir müsəlman uşağı çıxır». Müəllim hazırlığından şikayətlənən Ü.Hacıbəyov yazırdı: «Realni gimnaziya və universitetlərdə təhsil alın şagirdlərimizin ədədi başqalarına nisbətən çox azdır. Halbuki, biz müsəlmanlar Qafqaz əhalisinin əksəriyyətini təşkil edirik. Azərbaycanlı olmalarına səbəb əhalimizin cəhalət və qəflət ilə bərabər yoxsulluğudur».

Ü.Hacıbəyov da F.Köçərli kimi müəllimliyi yüksək qiymətləndirərək müəllim olmaq istəyən adamların musiqi məktəblərinə gələn adamlar kimi xüsusi qabiliyyət sahibi olmalarını lazım bilirdi. O, yazırdı ki, xalq müəllimlikdən ona görə qaçır ki, müəllim öz peşəsinə xor baxır, xəyanət edir, ona görə də müəllim kadrosu yetişdirərkən kətiyyət dalınca deyil, keyfiyyət dalınca qaçmalıyıq.

Azərbaycan maarifpərvərləri kişi müəllimlərinin hazırlantması ilə bərabər qadın müəllimlərinin də hazırlantasına xüsusi diqqət yetirməyi lazit bilirdilər. Ü.Hacıbəyov yazırdı: «O ki qaldı tüəllitə yetişdirən bu təktəblər, bu yolda əhalitizə bir növ kömək edən bir məktəb varsa da, o da Bakıda Tağıyev cənablarının təsis etdiyi «Aleksandrinünas məktəbidir». Lakin məktəbin kursu çox balacadır və saniyən məktəb bahalığı cəhətcə bir adamın orada qız oxutmağına imkan vertir».

Ü.Hacıbəyov ali məktəblərdə oxuyan tələbələrə də təhsillərini tamamlamaq üçün şərait yaratmağı vacib şərt hesab edirdi. O, yazırdı ki, uşaqlarıtz xristian uşaqları ilə bərabər hünər göstərib ali məktəblərə girməklərinə baxtayaq ehtiyac ucundan təhsilini yarıtçıq qoyub evlərinə qayıdırlar. Halbuki bizə müəllim lazımdır və işlər belə getsə camaatımızın halı yaman olar, ayaqlar altında qalar, məhv və naümid olarıq. Ü.Hacıbəyov «Elmsiz yaşamaq mümkün deyildir» şüarı altında yazdığı 2 Tələbələr məsələsi» məqaləsində də Çar hökumətinin qeyri-rus xalqlarına olan şovinizt, təhqiramiz hərəkətlərini göstərib, onlardan kömək gözləməməyi, tələbələr üçün yardıt fondları düzəltməyi irəli sürürdü.

Azərbaycanda 1917-ci ilə kimi olan müəllimlərin miqdarı və keyfiyyəti çox milyonlu Azərbaycan xalqını heç bir cəhətdən qane edə bilməzdi. Seminariyaları qurtaran müəllimlər dəryada bir damla idi. Xalq müstəqil omdan, azadlıq əldə ettədən, öz həyatını iqtisadiyyat, mədəniyyət və maarifini tam şəkildə inkişaf etdirə bilməz. Bunu Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması bir daha sübut etdi.

5. Dərslik və uşaq ədəbiyyatı.

XIX əsrin əvvəllərindən 1917-ci ilə kiti Azərbaycanda bir sıra dərslik və dərs vəsaiti nəşr oluntmuşdur. Bunları iki qistə bölmək olar. Birinci qistə daxil olanlar rus məktəblərində Azərbaycan dilini öyrədən dərsliklər idi. Məsələn Kazım bəyin «Türk-tatar dilinin qrammatikası», Mirzə Şəfi Vazeh və İvan Qriqoryevin «Kitabi-türkü», T.Əbülhəsən bəy Vəzirovun «Tatar-Azərbaycan ləhcəsini dərsliyi», N.Nərimanovun «Samouçitel tatarskoqo əzıka» Ü.Hacıbəyovun «Türki-rusi», «Rusi-türki lüğəti», ikinci qism dərsliklərin özünü də 2 yerə bölmək lazımdır. Onlardan birincisi təhdud dairədə, hər müəllimin özünün açdığı məktəb, mədrəsə və mollaxanada istifadə etdiyi və vətəndaşlıq hüququ qazana bilməyən dərsliklər idi. Belələrində A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili» və Vəlibəyovla birgə yazdığı «Vətən dili» nin ikinci hissəsi, R.Əfəndiyevin «Uşaq baxçası», «Bəsürətül ətfal», M.Mahmudbəyovun bir neçə müəllimlə birgə yazdığı «Türk əlifbası və ilk qıraət», «İkinci il», «Üçüncü il», «İmlamız», A.Şaiqin «Uşaq gözlüyü» və s. kitabları idi. Bunlardan əlavə S.Ə.Şirvani, s.Ünsüzadə, T.T.Əfşar, T.T.Sidqi, Qasid, Nəvvab və s. tərəfindən də müntəxəbat, dərs vəsaiti, lüğət tipli nətnlər nəcnusu, qrammatika kitabı, əxlaq dərsliyi, çalışmalar toplusu, nəsihətnamələr və s. şəkildə kitablar tərtib oluntmuşdur. Bu dərsliklər və vəsaitlər müəllimlərin məhsulu idi. Onlar xalq məktələri arasında geniş yayılmadı üçün Azərbaycanda olan mollaxana. Məktəb, mədrəsə və müsəlman məktəblərinin əksər hissəsində tarixi ənənə kiti «Quran», «Çərəkə», Sədinin «Gülüstan» və «Bustan», «Leyli və Məcnun», Fizuli divanı, «Cateyi Abbas», «Əsvab», «Tarixi Nadir» və s. kimi əsərlər dərslik kiti istifadə ediltiştir. Bunların heç biri nə məzmun, nə də mənaca uşaqların bilik səviyyəsinə və yaş səviyyəsinə uyğun olmayan bizim düşündüyütüz dərsliklər deyildi. Belə dərsliklərdən oxuyan uşaqlar uzun müddətə yazı və oxu texnikasına yiyələnmə bilirdilər. Seminariyanın keçmiş məzunu görkəmli tmaarif xaditi S.Acalov (tüəllifə verdiyi xatirəsindən – S.F) dərsliklərin yoxluğundan şikayətlənərək yazırdı: «Türk dili dərsləri həftədə 2 dəfə olur, hər dəfə 1 saat... bu dərsleri deyən alim fazil bir axund idi. Səlyanlı Axund Mirzə Salanı həməən o zati mənə orda ikən (qori seminariyasında – S.F.) 1895-ci ildə Zaqafqaziya şeyxülisləti təyin etdilər. Türk dili dərslərini də həmin zat aparırdı. O vaxt Türk dilində yuxarı sinif uşaqlarından ötrü çapdan çıxmış yalnız bircə ədris kitabı (xristamatiya) var idi. Onu da xristian bir nəfər yazmışdı. Mirzə salam çox qiymətli çalışqan bir müəllm olmağına görə, çalışırdı ki, uşaqlardan öteri özü bir kitab yazsın. Axundzadə seminariya tələbələri üçün «Tarixi-Müqəddəs», «Azərbaycan dilinin qrammatikası» kitablarını yazdı. Bilmədim ki, bu ilk qrammatika kitabı niyə çapdan çıxtmadı?

Göründüyü kimi tədris kitabları sahəsində dəhşətli gerilik var idi. Bu geriliyi aradan qaldırmaq üçün o zamanki şəraitdə dini kitabları məktəbdən çıxartaq, onun yerinə hansısa müəllifin iştirakı ilə heyvanat aləmindən, məişət və ədəbiyyatdan parçalar əlavə edib, məktəbdə oxumaq üçün yeni bir dərslik tərtib etmək ağıla belə gəlməzdi. Lakin rus itmperiyasında gedən siyasi hadisələr, 60-cı illərin ictimai-siyasi hərəkətinin dalğası, İ.B.Qaspirinskinin (MüsəlMan türklərinin oyanMasında böyük rol oynayan) «Üsuli-Cədid» Məktəbləri və onun «Tərcüm Man» qəzeti yeni dərslik tərtib etmək üçün real imkan yaratdı. maarif və Məktəb sahəsində belə bir dirçəliş və oyanmanı səciyyələndirən F.Köçərli yazırdı: «O vaxt «Üsuli-Cədid»ə bələd olan tüəllit bir nəfər isə də tüsəltanlardan yox idi. Çernyayevski mübtədillərə verdiyi dərslərdən məşhur «Vətən dili» kitabçasından təcrübə üsulu ilə qılmışdır». Çernyayevskinin bu kitabı yeni üsulla yazılış ilk dərslik idi. Bəzən suallar olunur ki, bu kitab nə üçün müsəlman aləmində böyük hüsn-rəğbət qazana bilmişdir? Çernyayevskinin Azərbaycan ədəbiyyatı, Azərbaycan həyatı və məişəti ilə dərinədən tanış olması, ərəb əlifbası ilə yazıb oxuya bilməsi, Quranın ayələrinə dərinədən bələd olması və yazdığı kitabını müsəlman məişəti və dini ilə uyğunlaşdırma bilməsi bu kitabın müsəlman türkləri arasında geniş şöhrət qazanmasına səbəb oldu. Bir də Çernyayevski Qərb və Şərq pedoqoji fikrinin ən qabaqcıl nailiyyətlərini izləyir və onu süzgəcdən keçirib, yazdığı kitablarda istifadə edirdi. Xalq yaradıcılığı, xalq ədəbiyyatına və xalq dilinə böyük əhətiyyət

verən Çernyayevski yazdığı yeni üsullu «Vətən dili» dərsliyinə Talıbzadənin «Layla», Azərbaycan xalq ədəbiyyatından götürülmüş «Çoban və güzgü», «İki Dost», «Şir və adam», «Bülbül və qarışqa», «İlan və Dəli» kimi hekayələr, tapmacalar, şerlər və orijinal atalar sözləri daxil etmişdir. Çernyayevskinin xalq ədəbiyyatı və məişətinə belə əhəmiyyət verməsi bu kitabın xalq içərisində nüfuz qazantmasını şərtləndirən səbəblərdən biri idi. Bu dərslik Azərbaycan maarifpərvərləri üçün yeni cığır açdı və onlarda daha dolğun dərslik, oxu üçün kitab və uşaq ədəbiyyatı yaratmağa həvəs oyatdı. Bu kitabdan dərs alan Ü.Hacıbəyov hələ Qori seminariyasında oxuyarkən inşa işlərinin birində yazırdı: «Məktəbləritiz üçün ana dilində dərs kitabı tərtib edəcəyəm». Ü.Hacıbəyov və Qori setinariyasının başqa təzünları öz vədlərinə əməl etdilər. 1881-ci ildə seminariyanın sonuncu kurs tələbəsi S.Vəlibəyov A.O.Çernyayevski ilə şərikli «Vətən dili» dərsliyinin ikinci hissəsini yazdılar. Bu dərslik birinci hissə «Vətən dili»ndən daha geniş məlumat verdi. Vəlibəyov sonralar bir qabaqcıl maarif xadimi kimi mollaxana, mədrəsə və müsəlman məktəblərində təlimi asanlaşdırmaq, fars dilini sövti üsulla öyrətmək üçün 1896-cı ildə «Üsuli-Cədid», «Lisani-farsi» adlı 4 fəsildən ibarət dərslik yazdı. Dərsliyin birinci fəslində sövti üsulla əlifba, ikinci fəslində qısa hekayə və şerlər, üçüncü fəslində asan qrammatik çalışmalar, dördüncü fəslindən coğrafiyadan ibtidai məlumatlar verildi. Bu kitabın çap edilməsini pedoqoji ictimaiyyət rəğbətlə qarşıladı. Hətta «Novoe obozrenie» qəzeti müəllifin tarixi xidmət göstərdiyini yazdı. S.Vəlibəyov ədəbiyyatdan, coğrafiyadan və ayrı-ayrı görkətli sitaların tərçüneyi-halından məlumat verən «Xəzineyi-Əxbər» adlı ensiklopediya da yazmağa cəhd etmişdir. S.Vəlibəyovun arxasınca R.Əfəndiyev 1889-cu ildə özünün bir neçə illik pedoqoji təcrübəsi əsasında «Uşaq bağçası» adlı yeni əlifba kitabı yazdı. Bu kitab nəinki Azərbaycanda, hətta Rusiyanın müsəlmanları içərisində də geniş yayıldı. Onun bu kitabı yüksək təlim əhəmiyyəti ilə bərabər, hət də tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edirdi. Kitabda namuslu, doğruçu, səliqəli, təvazökar, yoldaşa və dostu ehtiramlı olmaq kimi çoxlu tərbiyəvi parçalar verilmişdir.

R.Əfəndiyev 1901-ci ildə Bakıda 2-ci «Bəsirətül-Ətfal» kitabını nəşr etdi. Bu kitab 226 səhifədən ibarət idi. Onun 156 səhifəsi qiraət üçün kiçik mətnlər mənzum parçalar idi. Qalan hissəsi isə üslubiyyat və orfoqrafiyaya dair materiallardan ibarət idi.

A.O.Çernyayevski, S.Vəlibəyov, R.Əfəndiyevin kitabları 1905-ci ilə kimi özünün tarixi rolunu oynadı. Minlərlə Azərbaycan balaları bu kitabdan qısa bir müddətdə yazıb oxumağı öyrəndi.

1905-ci ildə ictimai-siyasi hadisələrin dəyişməsi, müsəlman xalqlarının milli şüurunun oyanması gənc nəsli daha mübariz, daha milli ruhlu adamlar kimi tərbiyə edən yeni tipli dərsliklərin yaranması zəruriyyətini meydana çıxartdı. Bu dövrün maarifpərvərləri yeni yaratdıqları dərsliklərin təhsil əhəmiyyəti ilə yanaşı, tərbiyəvi əhəmiyyətinə də xüsusi diqqət yetirdilər. Dərsliklərdə Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixindən parçalar verilirdi. Klassik və müasir ədəbiyyatımızın nümayəndələrinin əsərlərindən ən ibrətamiz nümunələr seçilib dərsliyə daxil edildi. Azərbaycan maarifpərvərlərinin dərsliklərə belə yeni baxışı və mütərəqqi münasibəti 1906 və 1907-ci illərdə keçən 1-ci və 2-ci müəllimlər qurultayından sonra daha da gücləndi. Azərbaycan ziyalıları yeni dərslikləri daha əsaslı, milli, ideya-metodik cəhətdən dolğun etmək üçün qabaqcıl maarifpərvərləri, ziyalıları, ədibləri, yaradıcı müəllimləri kollektiv dərslik yazıb yaratmağa çağırtdılar. Məhz bu dövrdə M.Mahmudbəyov «Yeni əlifba», «İlk qiraət», «Türk əlifbası» kitabı ilə yanaşı M.Mahmudbəyov, Ə.Rəhizadə, F.Ağazadə, Talıbzadənin şərikli əlifbadan sonra oxunan «2-ci il» dərsliyi yazıldı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı və onun ədibləri həmişə türk xalqına, onun ədəbiyyatına, dilinə və mədəniyyətinə hörmət və ehtiramla yanaşmışlar. İstanbulda təhsil altı Azərbaycan ziyalıları türk alim və elmindən çox şey öyrəndiklərini həmişə etiraf etmişlər. Buna baxtayıraq, Azərbaycan maarifpərvərləri türk dilinin «şitmdı», «həp», «İştə» əlavələrinin dərsliyə daxil edilməsinin qəti əleyhinə çıxdılar. Onlar Azərbaycan dilinin saflığını saxlamaq və qorumağı milli qürur, milli heysiyyət və qeyrət hesab edirdilər. «2-ci il» dərsliyi çapdan çıxarkən türkpərəst maarifpərvərlərimizin bir qisti dərsliyin dilinin zəif olduğu barədə tənqidi məqalələrlə mətbuatda çıxış etdilər. Əlbəttə, bu bəhanə idi. Türk, ərəb, farspərəst ziyalılar türk, ərəb, fars sözlərindən və təsirindən uzaqlaşmağı türk, ərəb, fars sözlərinin milli, xalis Azərbaycan sözləri ilə əvəz edilməsini Azərbaycan dilini kasıblaşdırmaq kimi qələmə verirdilər. Elə bu zaman mütərəqqi ziyalılarımızdan Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, R.Rəşad, Ö.Faiq və başqaları «2-ci il» dərsliyinin

müdafiasinə qalxdılar. Ü.Hacıbəyov «Dil» təqaləsində «2-ci il» dərsliyinin necə diqqətlə işləndiyini, çapa verilməmişdən əvvəl dərslərdə vicdanla düzəlişlər aparıldığını, sadə dillə yazıldığını, onun pedoqoji, metodik cəhətdən doğru qurulduğunu yazırdı. Ü.Hacıbəyov «2-ci il» dərsliyini təhlil edərkən göstərirdi ki, bu dərslərdə heç bir müəllimin diqqət yetirmədiyi 3 mühüm məsələni: qəlb, ağıl və zövqü vəhdətdə tərbiyə etməyi vermiş, bununla da gənc nəsə milli ruh, mübarizə əzmi aşılamağa çalışmışdır. Ü.Hacıbəyov doğru hesab edirdi ki, uşaqların qəlbinə, ağılına və zövqünə qida verməyən dərslərdə quru, hiss və həyəcənsiz, sərt, ürəksiz, rəftarsız, öz sözü olmayan, təkəbbürlü, xalqa xidmət edə bilməyən adamları tərbiyə edər.

Azərbaycan maarifpərvərləri belə hesab edirdilər ki, dərslərdə tərtib edərkən hər dilin özünün daxili qanunları və ahəngi olduğu üçün dərslərdə bu qanun və ahəngə uyğunlaşdırılmalıdır. Dərsliyin dilinə gəldikdə isə Ü.Hacıbəyov yazırdı: «Sırf türk dilinə mənsub qayda ilə yazılmış kitab həmin «2-ci il»dir».

Azərbaycan maarifpərvərlərinin «2-ci il» dərsliyinə verdiyi rəylərdən aydın olur ki, bu kitabda didaktikanın şüurluluq, əyanilik, sistematiklik, ardıcılıq, məludən-məchula, sadədən-mürəkkəbə kimi prinsiplərinə riayət edilmişdir.

Azərbaycan maarifpərvərlərinin dəqiq elmlər sahəsində yaratdığı dərslərdə də təqdirə layiqdir. 1917-ci ilə kimi Azərbaycanda dəqiq elmlər sahəsində dəhşətli gerilik hökm sürürdü. 1919-cu ildə müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikasından ruhlanan S.Acalov «Rəhbəri-Cəbr» adlı dərslərdə yazdı. Bu dərslərdə Azərbaycan riyaziyyat elminin, dəqiq elmlərin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Azərbaycan maarifpərvərləri öz işlərini tək cəbr dərsləri yazmaqla məhdudlaşdırmadılar. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, dərslərdə o zaman fayda verə bilər ki, əlavə oxu kitabları ilə möhkəmlənsin. Onlar belə qənaətə gəldilər ki, mütaliə üçün uşaq ədəbiyyatı olmasa, savadlı nəsil böyütmək, xalqın istiqlalı uğrunda mübarizə aparan mərd, döntəz mübarizlər yetirmək, uşaqların dünyagörüşünü genişləndirmək, dilini zənginləşdirmək, onlarda yüksək əxlaqi sifətlər tərbiyə etmək mümkün deyil. Bakı- Dağıstan direktorluğunun inspektoru S.T.Qənizadə məktəblərdə apardığı yoxlama zamanı şagirdlərin bilik səviyyəsinin aşağı olmasını müəyyənləşdirmiş və bunun əsas səbəbini ana dilində uşaq ədəbiyyatının olmamasında görmüşdü. Belə bir vəziyyət Azərbaycan maarifpərvərlərini narahat etdiyindən 1911-ci ildə F.Köçərli, S.S.Axundov, M.Mahmudbəyov, F.Ağzadə və başqalarının təşəbbüsü ilə Bakıda 4 günlük «İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisi və Azərbaycan dilində ilk qiraət kitabları» mövzusunda pedoqoji seminar keçirildi. Bu seminardan azacıq sonra yaranan «Məktəb» jurnalının səhifələrində Azərbaycan ziyalıları, taarifpərvərləri və müəllimləri bir-birinin ardınca sinifdən xaric oxu materialı kimi, şer və məqalələrlə çıxış etdilər. Redaktoru Qafur Rəşad və Əfəndizadə olan bu jurnalda H.Zərdabi, M.Ə.Sabir, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov, A.Şaiq, A.Səhhət, Əli Nəzti və başqaları kimi dövrün görkəmli maarif xadimləri və ziyalılarının yazıları çap olundu. Orada S.S.Axundovun indiyə qədər öz orijinallığını itirməyən «Qaraca qız», «Nurəddin», «Abbas və Zeynəb» kimi qorxulu nağılları dərc edildi. 1913-cü ildə «Məktəb» jurnalı «Qaraca qız» haqqındakı rəyləri ütüləşdirib yazırdı: «Bu hekayəni diqqətlə mütaliə buyuranlar görə ki, burada millətimizin bir çox siniflərinin məişəti sadə bir dil ilə bəyan edilmişdir». Sinifdən xaric oxu üçün M.Ə.Sabirin şerləri, A.Səhhətin tərcümələri, H.K.Sanılının «Meymun və İnsan», «Dulaşa», «Leylək» şerləri, «Truq qaçaqları», «Aran köçü» kimi əsərləri məktəb uşaqlarında intizaf, əməksevərlik, məlitə şüurlu münasibət yaratmaqla bərabər, onlarda mərdlik, Şücaət, namus, şərəflə yaşataq, həqiqət uğrunda mübarizə aparmaq, azadlıq eşqi ilə döyüntək kiti yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etməkdə əhəmiyyətli rol oynadı. Məsələn, H.Sanılı belə hesab edirdi ki, hər xalqın tarixində, maddi, mənəvi əlaqələrində həyat hadisələrinə münasibətində özünəməxsus elə xüsusiyyətlər, psixoloji hallar var ki, onu heç cür məhv etmək mümkün deyil. Bu baxımdan da o, uşaq ədəbiyyatı üçün yazdığı əsərlərində, hekayə və şerlərində elin qocalarını, ağbirçək və ağsaqqallarını, gəlin və qızlarını bu adət ənənələrinin təsiri altında hərəkət edirdi. O xalqa məxsus olan bütün yaxşı sifətləri gənclərə aşılayıb yaratmağa çalışmışdır.

F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə», T.Qarayevin «Sərçə və ilan», «Siçan və qurbağa», R.Əfəndiyevin «Çoban və kitab», «Yol azmış uşaq», «Oğul təhəbbəti», «Kor və fənər», «İki mehriban qardaş», «Avam kəndlilinin fərasəti» əsər və hekayələri də bu qəbildən idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qori seminariyasını qurtarmış pedoqoji təhsilli Azərbaycan ziyalıları elə bir güclü pedoqoji mərkəz və mühit təşkil etmişdilər ki, dövrün yazıçı və şairlərinin heç biri bu təsirdən kənar qala bilmirdi. A.Şaiq «Xatirələrim» adlı əsərində yazırdı: «Sabiri, Səhhəti uşaq ədəbiyyatı ilə maraqlandıran Mahmud əmi (Bu müəllim, pedaqoq M.Mahmudbəyovdur) olmuşdur». M.Mahmudbəyov hər iki şairin uşaqlar üçün yazdıqları şeir və tərcümələrini dərsliklərində çap etmişdi.

Azərbaycan maarifpərvərlərinin yaratdıqları uşaq ədəbiyyatına diqqət yetirdikdə görürük ki, onlar bu əsərlər vasitəsilə uşaqların dünyagörüşünü genişləndirərək, uşaqlara milli azadlıq yolunu göstərtərək, onları mənəvi gerilikdən, iqtisadi yoxsulluqdan çıxartaq istəmişlər.

Azərbaycan maarifpərvərləri uşaq ədəbiyyatı, uşaq kitabı və dərsliklər yaratmaqla kifayətlənmədilər. Onlar eləcə də dərsliklərin prinsipini və uşaq ədəbiyyatının real məzmun kəsb etməsi, həyatı və maraqlı, cəlbedici, yaşa uyğun psixoloji təsir qüvvəsinə malik olması, saf, sadə, təmiz xalq dilində yazılması, uşaqlara zövq tərbiyə etməsi, təbiət və cəmiyyət haqqında təlumat vertəsini və s. kimi tələbləri də müəyyənləşdirdi.

Təsadüfi deyil ki, 1918-ci ildə ADR yaranarkən bu ziyalıların əksəriyyəti onu rəğbətlə qarşıladılar. Onlar yeni dərslik və dərs vəsaiti yazdılar. ADR-ın quruculuq işində fəal iştirak etdilər. Məsələn, Ü.Hacıbəyov, Şahsuvarov, H.Sanlı, F.Köçərli, S.M.Qənizadə və bir çox başqaları ilk Azərbaycan hökumətinin naziri və parlamentinin üzvü olmuşdur.

VIII FƏSİL.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ (birinci rübündə) AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR

1. XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda ictimai-siyasi durum.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində kapitalizmin inkişafı, neft emalı sənayesinin sürətlə inkişaf etməsi Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin inkişafında böyük dönüş yaratdı. Bu özünün ifadəsini təkcə şəhərlərdə deyil, kəndlərdə də tapdı. Bütün bunların nəticəsi idi ki, patriarxal qaydalar çürüyür və dağılırdı. Kəndli iğtişəsləri artır, siyasi mübarizə genişlənir, dövrün tələblərinə müvafiq fikirlər yaranırdı. Fəhlə sinfi tətillə və çıxışlarında başqa hüquqları ilə yanaşı, maarif sahəsində də tələblərini irəli sürürdülər. Bu tələblərdən qorxuya düşmüş Çar hökuməti bir sıra güzəştlər etməyə məcbur oldu. O xalq maarifi üzərində qoyduğu ağır rejimi qismən zəiflətdi. Ona görə də yerli bələdiyyə idarələrinə, maarif cəmiyyətlərinə qanun daxilində maarif işlərində iştirak etməyə icazə verdi. Taarifə ayrılan büdcəni bir qədər artırdı. Belə bir güzəştin nəticəsində Azərbaycanda 200-ə yaxın ibtidai xalq məktəbləri açıldı. 1905-ci ilin yüksəlişindən istifadə edərək Rus imperiyasında yaşayan Türk xalqları ilk dəfə birlikdə hərəkət etdi, bir-birilə əlaqə yaratdı, İslam dininin dirçəldilməsinə, müsəlman məktəblərinin açılmasına nail oldular. Bu məqsədlə 15 avqust 1905-ci ildə Nijni Novqorod şəhərində Rusiyada yaşayan müsəlman türklərinin qurultayı çağırıldı. Bu təsirin nəticəsində 1906-1907-ci illərdə Azərbaycan müsəlman tələblərinin qurultayı çağırıldı. Qurulatyın ana dilində dərsləklərin yazılmasından başlanmış məktəblərin ən xırda təşkilatı işlərinə qədər məsələləri tüzəkirə etdi.

Türk xalqlarının oyanmasından qorxuya düşən Çar hökuməti 1905-ci il iyulun 18-dən 23-dək Zaqafqaziya müəllimlərinin iştirakı ilə müşavirə çağırıldı. Bu müşavirə ilə qeyri-rus xalqlarının ehtiyac və qayğılarına kömək etməyə çalışıldığını göstərmək istədi.

Çar hökuməti belə yollarla maarif islahatını öz əlinə almağa cəhd edərək xalqı əsas məqsəddən, irəli sürdüyü demokratik tələblərdən yayındırtağa və xalqın ən vacib istəklərini minimum hədd içərisində əritməyə çalışırdı. Lakin xalqın öndərləri başa düşürdü ki, Çar hökumətinin maarifə verdiyi dilənçi oayı və sədəqələr onun problemlərini həll etməyəcək.

1905-ci il inqilabının qeyri-rus xalqları üçün başlıca tarixi xidməti ondan ibarət oldu ki, o, türk xalqlarının milli şüurunu oyatmaqla bərabər, neçə illər yığılıb qalmış dini və milli problemləri üzə çıxartdı. Rus imperiyasında yaşayan türk xalqlarının vahid istiqamətdə hərəkət etməsinə kömək göstərdi. Bu inqilabın maarif sahəsində xidməti bir də ondan ibarət oldu ki, əgər əvvəllər pedaqoji məsələlərlə ayrı-ayrı mütəxəssislər məşğul olurdusa sa inqilab bütün xalq kütlələrini, o cümlədən dini təşkilatları maarif məsələlərinin həllinə cəlb etdi. Bu dövrün əsas siyasi məsələləri inqilabi hərəkət və çarizmə qarşı aparılan siyasi mübarizə idi. Rusiya müstətləkəsində yaşayan xalqlar öz hüquqsuzluğunu anlayaraq fikir və hisslərini daha cürətlə ifadə etməyə başladılar. Çarın tənqid olunmasından vəcdə gələn C.Məmmədquluzadə «Kukareku» jurnalı haqqında yazırdı: «Xudaya, yuxudurmu, bu ya eyni həqiqətdir. Padşahı da mümkün imiş lağa qoymaq və onu xoruz şəklinə salıb dünyaya nəşr etmək». M.Ə.Sabir isə bu dövrü xarakterizə edərək deyirdi: «Kərbəlayi Aşır da qəzet almış dəxi». 1905-ci ildəki bu dirçəliş «Stolpin» islahatı və dünya müharibəsi nəticəsində dayandı, lakin 1917-ci ildə vəziyyət yenidən gərginləşdi, fabriklər və zavodlar bağlandı, tənəzzül artdı, aclıq, ölkədə olan hərəc-mərclik çara qarşı nifrəti artırdı. Siyasi partiyalar fəallaşdılar. Bunu nəticəsində çar üsul-idarəsi devrildi. Müvəqqəti hökumət yarandı. 8 ay müddətində Rusiyada əmələ gəlmiş demokratiya rus imperiyasında yaşayan müsəlman türklərinin yenidən canlanmasına səbəb oldu. Krım türk-tatarları kəndlərdə Bəkir, Məhəmməd və İmam İbrahimin başçılığı ilə azadlıq, qardaşlıq, ədalət, bərabərlik şüarları altında nümayişlər keçirdilər. Elə bu vaxt Səid Səlit Həddət, yazıçı, tarixçi Əbdül Xalığın təşəbbüsü ilə Sitferopolda, Rusiyada yaşayan müsəlmanların I və II konqresi, 1917-ci il aprel ayının 16-dan 22-ə qədər Daşkənddə türküstan xalqlarının ilk Müsəlman qurultayı və yenə də aprel ayında Orenburqda I qazax konqresi keçirildi. Qurultayın 9 iclası oltuşdur. Onun 7-ci iclası (təy ayının 8-də) Müsəlman türklərinin maarif və mədəniyyət məsələlərinə həsr edildi. İclasda ibtidai məktəbin ümumi icbari, pulsuz olması, orta və ali təhsilin problemləri geniş müzakirə

edildi. Qurultayda müzakirə edilən ən əhəmiyyətli məsələlərdən biri də Müsəlman qadınlarının təhsili problemləri olmuşdur. Qurultayda göstərilirdi ki, Qafqaz və Türkünstanda müsəlman qadınları İdil (Volqa) və Ural sahillərində yaşayan müsəlman qadınlarından fərqli olaraq din pərdəsi altında ictimai həyata buraxılır. Bu məsələ qurultayda gərgin müzakirə edildi. Qurultay nümayəndələrindən bir çox, o cümlədən Azərbaycan nümayəndəsi Əlimərdan bəy Topçubaşov qadınların ictimai-siyasi həyatında kişilərlə olmasını müdafiə edərək, çox arvadlılığa qarşı çıxdı. Lakin bir çox mühafizəkar qurultay nümayəndələri və dindarlar belə bir bəyənətlə çıxış etdilər: «Biz qurultayı tərək etməkdə haqlı olsaq da, bu böyük ali məclisə hörmət göstərib getmirik və etiraz ərizəsi ilə sizə müraciət edirik». Ərizəni 197 imam, şeyx, molla və başqaları itzalamışdı. Qurultayda iştirak edən qadınlar çox kəskin çıxış edərək dedilər: «Biz bura danlanmağa yox, düşündüyümüzü deməyə gəlmişik. Gəltişik deyək: «Nikolay hökuməti xalqın iradəsinə davat gətirə bilmədiyi kiti, mütləq sizin də iradəniniz yıxılacaqdır. Biz sizin iradəninizi şübhəsiz devirəcəyik. Yadda saxlayın: bizə azadlıq vermək istəmirsinizsə, deməli millətin irəli getməyini istəmirsiniz. Millət ananın tərbiyə etdiyi uşaqlarla irəli gedir. Sizin bayraqlarınızda ədalət omasa, irəli gedə bilməzsiniz. Sizin bizə münasibətiniz isə ədalətsizlikdir. ədalət yoxsa şərəflə qaldırmaq istədiyiniz bayraqları aşağı salın».

Bütün bu hadisələrin və oyanmanın təsiri kimi 1917-ci ildə Bakıda da Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşovun təşəbbüsü ilə Qafqaz müsəlmanlarının böyük bir qurultayı çağırıldı. Nəhayət, Peterburqda «Müsəlmanların müvəqqəti mərkəzi bürosu»nun rəisi Əhməd Salehin başçılığı ilə (mayın 1-dən 2-ə kimi Moskvada Azərbaycan milyoneri Şəmsi Əsədullayevin Moskva müsəlmanlarına hədiyyə etdiyi binada) ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı başlandı. Onun idarə heyətinə seçilmiş 12 üzvdən biri Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. Qurultay nümayəndələri Əlican Vahidin və Tusa Cərullah kimi mütərəqqi din xadimlərinin fikirlərinə əsaslanaraq Qazaxıstanda qadınlar qurultayının təklif etdiyi aşağıdakı qərarları qəbul etdi:

a) Şəriətə görə qadınların hüququ kişilərlə bərabərdir; b) Şəriətə görə qadınlar siyasi-ictimai fəaliyyətə cəlb olunduqları üçün seçkilərdə iştirak edə bilər; c) Qadınları bərabər hüquqa malik millətlər güclüdür; ç) Qadınlar ali məclis seçkilərində iştirak etdikləri kimi, özləri də seçilə bilər;

Qurultayda həmyerlimiz Topçubaşov da «Üsuli-Cədid» məktəblərini genişləndirməyi lazım bilərək qadın təhsilini və azadlığını müdafiə edib göstərdi ki, türk qadını öz milli xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, təhsil almalı və ictimai həyata qoşulmalıdır.

Maarif və mədəniyyət məsələlərini geniş müzakirə edən qurultay Rusiyada yaşayan müsəlmanlarla bağlı aşağıdakı qərarları qəbul etdi:

1. Maarif və mədəniyyət işləri hər xalqın öz idarəsində olmalıdır.
2. Maarif və mədəniyyət işləri hər xalqın özünün seçdiyi idarəyə tabe olmalıdır.
3. Məktəblərdə oxumaq hər xalqın öz dilində olmalıdır. Orta məktəblərdə türk dili məcburi fənn kiti öyrənilməlidir. Ali məktəblərdə isə tədris türk-tatar dilində aparılmalıdır.
4. Müəyyən yaşa çatmış uşaqlar üçün oxumaq, ibtidai təhsil almaq ümum, icbari və pulsuz olmalıdır.
5. İbtidai məktəblər eyni tipli olub, din və dünyəvi məktəblərə bölünməlidir.
6. Şagirdlərin ibtidai məktəbdən orta və ali məktəblərə keçməsi imtahansız olmalıdır.
7. Rus dili məktəblərdə ikinci dil kimi tədris edilməlidir.
8. Rusiyanın bütün millətləri üçün eyni fənnlər keçilməlidir.
9. Hər xalqın maarif və mədəniyyəti üçün ayrılan xərclər dövlətin və ya məhəllə idarələrinin hesabına olmalıdır.
10. Milli məktəbləri bitirən gənclər Rusiyanın ali məktəblərinə qəbul olunmalıdır.
11. Kənd məktəblərinin hər birinə ətraf sahədən ən azı 6 desyatin torpaq ayrılmalıdır.
12. Yerli şəraitdən asılı olaraq qızlar və oğlanlar birgə təhsil almalıdır.
13. Rus məktəblərində oxuyan müsəlman uşaqlarının sayı 8 olarsa, onlara dövlət hesabına ana dili və ilahiyyat dərsləri keçiltəlidir.
14. Dini məktəblər ruhani idarələrinə tabe edilməlidir.
15. Hökumət 1917/18 dərslərində tədris, şəhər və məhəllə məktəblərini milli məktəblərə çevirməlidir.

16. Müsəlman məktəblərinə, məktəbəqədər və milli tərbiyə müəssisələrinə müəllim hazırlıq məqsədi ilə qadın və kişilər üçün ali təhsil üssisələri və kursları açılmalıdır.

17. Müsəlmanlar üçün açılmış rus məktəbləri, milli semnariyalara və kuxlara çevrilməlidir. Onlardan toplanmış pul və binaların mülkiyyət hüququ yerli müsəlmanlara verilməlidir.

18. Bu ildən etibarən müsəlman orta ümumtəhsil və peşə məktəbləri açılmalıdır.

19. 191718 dər ilindən milli məktəblər hüquqi cəhətdən və məzmunca rus məktəbləri ilə bərabərləşdirilməli, vahid tədris planı tətbiq edilməli, dərslər eyni vaxtda başlayıb qurtarmalıdır.

20. Müsəlman məktəblərində oxumaq istəyən qeyri-millətlərin uşaqlarına heç bir maneə törədilməməlidir.

21. Müsəlman xalqlarının (II qurultayda) milli, mədəni muxtariyyət və federasiya məsələsi həll olunana qədər zemstvo və şəhər rus məktəblərini idarə etmək üçün milli heyətlər yaradılmalıdır.

22. Müəllimlik hüququ verən müəssisələrin birindən vəsiqə alan və yaxud ali məktəbdə dövlət imtahanı verib məktəbi qurtarmış adamlara müəllim olmaq hüququ verilməlidir.

23. Hərbi-qapalı müəssisələr və müxtəlif sahələr üçün müəyyənleşmiş məktəblərə müstəqil olmaq ixtiyarı təsdiq edilməlidir.

2. Yeni tədris üsullarının yayılması. «Üsuli-Cədid» məktəbləri.

Yeni tədris üsullarının Rusiya müsəlmanları arasında yayılmasının öndəri tənşə etibarilə Kırım tatarı İstayıl bəy Qaspirinski oldu. Onun xidmətlərini yüksək qiymətləndirən özbək şairi Həmzə Həkim vəfatı günü yazırdı: «Qəflət və cəhalət kimi saysız-hesabsız qart dağları təkbaşına, Fərhad kimi çapan bu mərhum və məruf İsmayıl bəy həzrətləri idi». Azərbaycan ziyalıları da İsmayıl bəyə Təzə pir məscidində tənənəli matəm mərasimi keçirmişdir. Bu tərasedə Soltan Məcid Qənizadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları İ.Qaspirinski ni maarif, mədəniyyət, yeni üsullu məktəblər sahəsində tarixi xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişlər.

İsmayıl bəy Qaspirinski müsəlman məktəb və mədrəsələrində təlim-tərbiyə üsullarının dəyişməsinə, keçilən dərslərin islah edilməsinə inanırdı. İsmayıl bəyin fikrincə müasir məktəblər uşaqlara dini tərbiyə ilə yanaşı peşələr də öyrətməli, sənayeyə dair fikirlər verməli, tədris planı Avropa dillərini daxil etməli və İslamı Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşdırmalıdır.

İsmayıl bəyə görə islahat tədricən, ibtidai məktəblərdən başlamalıdır. Bu yeni üsullu məktəblərdə uşaqlara Quran oxutaq, riyaziyyatın əsasları, İslam tarixi, coğrafiya, dünya tarixi və anatotiya fənləri də tədris ediltəlidir.

İsmayıl bəy Qaspirinski «Üsuli-Cədid» adlanan bu yeni məktəbləri Bağçasarayda 12 şagirdlə açmışdır. O, Hafiz Əfəndi adlı müəllimlə 45 günə hər gün 4 saat dərş keçməklə uşaqları yazmağa, oxumağa öyrətdi. Bu üsulun yararlı olmasına xalqda inam yaratmaq üçün İsmayıl bəy yaşlı əhali üçün də yeni üsullu məktəblər təşkil edib, onlara 45 gündə yazıb oxutağın mümkün olduğunu sübut etdi. İsmayıl bəyin «Üsuli-Cədid» məktəbi tezliklə Rusiya müsəlmanları arasında geniş yayıldı. Müəllimlərin bu yeni üsullu məktəblərində işlətməyə hazırlamaq üçün İsmayıl bəy yanında həm təkmilləşdirmə kursları açdı, həm də «Tərcüman» qəzetində elmi metodik məqalələrlə çıxış etdi.

İsmayıl bəy Rus dövləti yanında olan nüfuzundan istifadə edərək rəsmi dairələrdən Türküstanda «Üsuli-Cədid» məktəblərinin açılmasına icazə aldı və müsəlmanların Rusiyada mədəniyyət mərkəzini yaratdı. Rusiya müsəlmanları arasında azadlıq teyllərini yayan İsmayıl bəy Qaspirinski nin «Tərcüman» qəzeti, «Üsuli-Cədid» məktəbləri və Rusiyada yaratdığı Müsəlmanların mədəniyyət mərkəzi rus monarxist missionerlərini qorxuya saldığından keşiş İltinski dostu K.R.Pobedonosseva yazırdı: ««Tərcüman» qəzeti çıxaran İsmayıl bəyin istədiyini bunlardır: 1.Rus immperiyaş içərisində yaşayan müsəlmanları İslat əsaslarından ayırmadan Avropa eltinə qatmaq; 2.Çoxlu müxtəlif ləhcələrdə danışan Rusiya müsəlmanlarını birləşdirmək və möhkəmlətmək (Məsələn Almaniya birliyi kimi); 3.Osmanlı Türk kökündən gələn bütün müsəlmanlara ümumi bir dil yaratmaqdır. İndi nə olacaq. Bildiyimə görə Qazanda türkcə qəzetlərin və dərş kitablarının sayı keçən ilkinə nisbətən xeyli artmışdır. Rusiya Müsəlman Mədəniyyət Mərkəzlərinin yaradılmasına imkan verməməliyik. Əks təqdirdə müsəlmanları ruslaşdırma siyasətindən heç bir nəticə alınmaz. Çar hökumətinin

müqaviməti nəticə vermədi. «Üsuli-Cədid» təktəbləri Rusiya müsəlmanları arasında geniş yayıldı.

Şübhəsiz, ictimai həyatda və fikirdə yaranan bu dönüş bütün sahələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da xalq maarifinə özünə yer tapdı. «Üsuli-Cədid» cərəyanı təlim-tərbiyə sahəsində məktəb sistetində əsrlər davat edə bilən köhnəliyə qarşı çıxdı. Bu üsul Azərbaycan xalqını müasirləşdirmək şüarı altında yeni yaşayışa, mədəniyyətə çağırırdı. Azərbaycanda Qaspirinski ideyalarının yayılmasında Əhtəd bəy Ağayev, Əlibəy Hüseynzadə, Ə.Topçubaşovun xidmətləri böyük oldu. «Həyat», «İrşad qəzetlərinin redaktorları olan Əhməd bəy Ağayev və ətrafında toplaşan qabaqcıl və ictimai xadimlər Qaspirinskinin irəli sürdüyü fikirləri reallaşdırmaq üçün maarifi yayan cəmiyyətlər yaratdılar. «Üsuli-Cədid» təktəblərini müdafiə etdilər. Əhtəd bəy Ağayev «İrşad qəzetində yazırdı: «məqsədımız bir tərəfdən rus imperiyasına qarşı mübarizə apararaq hər cür ütutü və siyasi azadlıqdan tərhit olan türklərin həmin azadlığını daha da artırmaqdan, digər tərəfdən isə türklərin özündə birlik fikrini qoruyub saxlamaqdan ibarətdir».

Bu zaman Azərbaycan xalqının və onun qabaqcıl maarifpərvərlərinin də milli şüurunun oyantısı müşahidə edilirdi. «Əkinçi» qəzetinin çıxması, «Tolla Nəsrəddin» jurnalının nəşri, xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaranması, kənd və şəhərlərdə tamaşalar göstərmək üçün həvəskar dərnəklərin təşkili, «Səfa», «Nicat», Gəncədə və Şəkiddə «Nəşr maarif» cəmiyyətlərinin fəaliyyəti, M.Mahmudbəyov, N.Nərimanov, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, N.Vəzirov, R.Əfəndiyev, S.T.Qənizadə və bir çox başqalarının ictimai pedaqoji fəaliyyətləri mütərəqqi maarifçilik teyli Azərbaycanda milli şüurun oyanmasını göstərən ən parlaq misaldır.

Azərbaycanda islahat aparmaq istəyən və yenilik tərəfdarı olan maarifpərvərlər fəaliyyətlərini gün-gündən artırırdılar. Lakin belə xeyirxah fəaliyyət mürtəcə qüvvələrin ciddi müqavimətinə rast gəlirdi. Ruhanilərin mütərəqqi hissəsi yeniliyə tərəfdar çıxdığı halda, mürtəcə hissəsi və onların təsiri altında olan xalq kütlələri müasirləşməyə, hər cür yeniliyə qarşı etiraz edirdilər. Onlar təkcə xalqın əqidə və şüurunun dəyişəcək köklü təsəllərə deyil, ən sadə yeniliklərə qarşı öz narazılıqlarını bildirirdilər. Ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə dəyişmək ideyasını tilli və dini xəyanət hesab edərək, ictimai fikri doğru yoldan çəkəndirəyə çalışırdılar. Lakin Rusiyada keçirilən müsəlman qurultayları belə mühavizəkar dindarları tənqid edərək, Rus imperiyasında yaşayan türk xalqlarının dini və milli xüsusiyyətlərini saxlamaqla «Üsuli-Cədid» məktəblərini genişləndirməyi lazım bildi. F.Köçərli «Məişətimizə dair» məqaləsində yazırdı: «Təlim verməyin binasını Zaqafqaziya müsəlmanları içində qoyan müsəlman şöbəsinə müəllimlik elmini tamam edən cənablar olublar».

F.Köçərli daha sonra yazırdı ki, «Üsuli-Cədid»in Azərbaycanda əsasını Qori müəllimlərindən İrəvan quberniyasının Naxçıvan şəhərində Mirzə Əli Məhəmməd Xəlilov, Gəncə quberniyası və Şuşa şəhərində Səfərlibəyov, Lənkəranda Bayraməlibəyov qoymuşdur. Daha sonralar isə «Üsuli-Cədid» məktəblərini Şuşa şəhərində Mir Mövsüm Nəvvab Qarabaği, Lənkəranda Mirzə İsmayıl Qasir, İrəvanda Mirzə Kazım Əsgərzadə Mütəllim, Şamaxıda Seyid Əzim Şirvani, Ordubad və Naxçıvanda Məmmədtaği Sidqi açmışdır. Azərbaycanın bu görkəmli adamlarının açdıqları məktəblərdə, mollaxanalarda olduğu kimi, uşaqlar yerdə həsir üzərində, dizi üzərində oturub «Tarixi-Nadiri»i oxumur, əksinə, uşaqlar səliqə ilə stolların arxasında oturub səs üsulu ilə müəllimlərinin yazdıqları yeni dərsliklər əsasında dərs keçirdilər.

Görkəmli şairimiz Seyid Əziz Şirvani «Üsuli-Cədid» məktəbinin qaydalarını qəbul edərkən köhnə məktəbi belə xarakterizə edirdi:

*Hər vilayətdə var beş-on məktəb,
Edirik kəsb onda ömrü ədəb
Məktəbin fərraşın altı köhnə həsir,
Dərsitnadi «Kitabi-Kürbəvimüş»
«Nəqli hmtdüna», «Qisseyi-Xərnuş»
Oxuduq, çox tərəqqi etsək əgər
Cmtlə «Tarixi-Nadir»i əzbər.*

Getdikcə daha geniş vüsət alan «Üsuli-Cədid» məktəbləri Çar hökumətini narahat edirdi. 1901-ci ildə daxili işlər nazirliyi xüsusi gizli təlilatında yazırdı: «Son zamanlar tatar (Azərbaycan) ədəbiyyatında rus dövlətinin 14 milyondan artıq müsəlman əhalisi həyatının

çox əsrlik əsaslarını laxlatmaq təhlükəsi yaradan və bu əhalinin həyatında ciddi dəyişikliklər olacağını fərz etməyə imkan verən, tamamilə yeni bir fikir cərəyanı «Üsuli-Cədid» görünməkdədir».

Belə məktəblərin çoxalmasından və xalq arasında mədəniyyət və müsəlmançılığın artmasından çar daxili işlər nazirliyi Yelizovetpol qubernatoruna «Üsuli-Cədid» məktəblərini öz nəzarəti altında saxlayıb onların fəaliyyətlərini izləməyi tapşırırdı. Öz hakimiyyətindən qorxan Çar nazirliyə gizli təlimatda qubernatordan aşağıdakı məlumatı göndərməyi təkid edirdi.

1. Yeni cərəyana aid hansı kitablar (ədəbiyyat) yazılır;
2. Müəllimlərin şəxsiyyəti.
3. Varidatı nədir?
4. Müsəlman aləmi ilə müəllimlərin əlaqəsi necədir?
5. Harada təhsil alıb?
6. Cavan türklərə münasibəti necədir?
7. Şərq ölkələrinin başqa mərkəzləri ilə əlaqəsini yoxlayın.
8. Yeni «Üsuli-Cədid» məktəbləri harada açılır?
9. Ona kim rəhbərlik edir?
10. Məktəbə yardım göstərən kimlərdir?

Azərbaycanda «Üsuli-Cədid»in yayılmasında 2 qüvvə bir-birinə qarşı dayanmışdı. Onlardan biri ancaq «Üsuli-Cədid» məktəblərində dini tədris etmək və ilahiyyatın tədrisi keyfiyyətini yüksəltməyi tələb edirdi. Bunlar mollalar və dindarların mürtecü hissəsi idi. İkinci hissə mütərəqqi dindarlarla yanaşı Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, R.Əfəndiyev, T.Mahmudbəyov, F.Ağzadə, S.Axundov, A.Səhhət, T.Ə.Sabir və bir çox başqaları idi.

«Üsuli-Cədid»in yayılmasına mane olan qüvvələri tənqid edərkən T.Ə.Sabir yazırdı:

*Bax... bu imiş dərsi-üsuli-cədid?
Yo...x! Yo...x! Oğul məktəbi-üsyandı bu!
Molla deyil bundakı təlit edən!
Əlahəzrət, bir yeni şeytandı bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!
Mən dəyişib işveyi-əcdadımı,
Böylə oda saltarat övladımı.
At çölə getsin nə dəbistandı bu?
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu.
Elm adına bir quru böhtandı bu.*

Və yaxud:

*Gör necə alt-üst eləyib şeyləri
Döndərib A,B-yə əlif, beyləri
Mürtədə bax, Ya oxunur əyləri
Sanki hürufatla düşməndi bu
Düz yeri yumru bir şey qanır
Həm də deyir sutkada bir fırlanır
Ay dolanır, göy dayanır, gün yanır
Kafirə bax, gör nə bəd imandı bu.*

Bütün maneələrə baxmayaraq cəmiyyətin inkişafı, qabaqcıl maarifpərvərlərin səyi və mübarizəsi nəticəsində «Üsuli-Cədid» məktəbləri Rus imperiyasında yaşayan müsəlmanların içərisində geniş yayıldı. Bu yeni üsullü məktəb müsəlman xalqlarının maarif və mədəniyyətinin inkişafı tarixində müsbət rol oynadı.

3. Azərbaycan maarifpərvərlərinin təlimin ana dilində aparılması uğrunda mübarizəsi.

Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila olunduğu gündən başlayaraq Çar hökuməti ana dilinə və onun tədrisinə həmişə düşmən münasibət göstərmiş, gizli təlimat və göstərişlərlə onu məhdudlaşdırmağa çalışmışdır.

Rusiyanın maarif naziri Kasso 1913-cü il iyulun 14-də «Qeyri-rus xalqlarının ibtidai məktəbləri üçün əsasnamə» təsdiq etdi. Aşağıdakı tədris planı, bu təhqiramiz əsasnaməyə müvafiq, tərtib edilib rus olmayan xalqların məktəblərinə göndərildi.

		1 sinif	2 sinif	3 sinif
1	Şəriət	4s. (ana dilində)	4s. (ana dilində)	4s. (ana dilində)
2	Rus dili	12 saat	12 saat	12 saat
3	Ana dili	6 saat	6s. (ana dilində)	6s. (ana dilində)

Şovinst Rus hökuməti və onun maarif nazirliyi müsəlman məktəblərinə yerli dilləri bilən xristianları göndərir, hətta bəzi məktəblərdə şəriət dərslərini də rus dilində keçirirdi. Çar hökuməti məktəblərdə müstətləkə siyasətinə xidmət edən «Lal» metodu tətbiq etməklə ruslaşdırma siyasətini daha da genişləndirirdi.

Belə bir siyasətlə razılaşa bilməyən Azərbaycan ziyalıları 1906-1907-ci illərdə müsəlman müəllimlərini ana dilinin təmizliyini qoruyub saxlamağa və onları Çar hökumətinin ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə aparmağa çağırırdı. Bu qurultayın işini təhlil etdikcə görürük ki, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov başda olmaqla onun təşkilatçılarının 90%-i Qori seminariyasının məzunlarıdır. Çünki onlar qabaqcıl rus və Avropa pedaqoji fikrinə yaxından bələd olmaqla yanaşı məktəb, təlim-tərbiyə məsələlərinə daha dərinlən nüfuz edə bilirdilər, ona görə də bu məzunlar qurultayın işinə demokratik istiqamət verdilər. N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, F.Ağayev, C.Məmmədquluzadə, M.Mahmudbəyov, S.S.Axundov və başqaları qurultayın irəli sürdüyü məsələləri həyata keçirmək üçün əsər, məqalə və felyetonlarla çıxış edib milli hüququmuzu, mədəniyyətimizi qorumaq, xalqın hərtərəfli inkişafına kömək üçün ana dilini ön plana çəkirdilər. Onlar ana dilində təlimi irəli sürərkən, heç də təhdud millətçilik, ana dilini başqa millətlərin dilinə qartşı qoymaq məqsədi güdməmişlər.

F.Köçərli yazırdı: «Rusların məşhur pedaqoqu Uşinski deyir: bir millətin malını, dövlətini, vətəninə əlindən alsan, ölə bilməz, amma dilini alsan o, ölür və ondan bir nişanə qalmaz».

Azərbaycan maarifpərvərləri bu fikri şüar etdilər və ana dili haqqında bundan da gözəl fikirlər söyləyib, onun təmizliyini qorudular. F.Köçərli daha yazırdı: «Ananın südü bədəninə mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını sevdiyi kimi ana dilini də sevir».

Ü.Hacıbəyov isə deyirdi: «Bir millətin ki, dili batdı, onda o millətin özü də batır. Çünki bir millətin varlığını isbat vücud etməsinə səbəb onun dilidir».

C.Məmmədquluzadənin fikrini xatırlayaq: «Salınız yada o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində layla deyirdi və siz qulaq ağrısı səbəbinə sakit olurdunuz... hərdən bir ana dilini danışmaqla keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var». F.Ağazadə yazırdı: «İnsan övladının incə hislərini oyandırmaq üçün ana dili birinci vasitədir». Yüksək vətənpərvər və şairanə pedaqoji fikirlər T.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, S.S.Axundov və başqaları tərəfindən də söylənilmişdir. Azərbaycan maarifpərvərləri dilimizi çətinləşdirən osmanlı ibarələrindən uzaqlaşmaq, ərəb və fars təsirindən qaçmaq üçün osmanlıpərəstlərlə mübarizə apararkən yazırdılar ki, rus alimləri, şair və ədibləri xalis ana dilində yazır, onu ibarəli söz və ifadələrlə bəzədikləri üçün xalq onların yazdıqlarını asanlıqla oxuyur, başa düşür.

Minasazov yazırdı: «Dil nə qədər xalqa, onun danışığı tərzinə yaxındırsa, demək o, ədəbi dildir. Belə olmasaydı Puşkinin, Nekrasovun, Tolstoyun əsərlərinin dili ədəbi dil hesab edilməzdi».

Azərbaycan maarifpərvərlərinin ana dilinə belə münasibəti və məktəblərdə ana dilinə verilən saatlar Çar hökumətini qane edə bilmirdi. 1905-ci il inqilabdan sonra Çar hökuməti məktəblərə xüsusilə milli məktəblərə hücum edərək ruslaşdırma siyasətini gücləndirməyə başladı. Çarizmin bu hərəkəti Azərbaycan maarifpərvər ziyalılarının ciddi müqavimətinə rast gəldi. C.Məmmədquluzadə «Meymunlar» felyetonunda, «Tatarskiy əzik v naçalğnoy şkolə», «Tatarların maarif məsələsi», «İmlamız məsələsi», «Dil və imla məsələləri», R.Əfəndiyev «Müsəlmanlar içərisində xalq maarifi» təqalələrində ruslaşdırma siyasətini güdən «Lal tetod»a,

«Təbii üsul»a qarşı çıxaraq təlimin ana dilində aparılmasını müdafiə edən keçmiş 1881-ci il proqramını alqışladılar.

Ana dilinin təmmizliyini saxlamaq və müdafiə etmək üçün Azərbaycan maarifpərvərləri xəlqilik ideyasını, xalqın yaradıcı qüvvəsinə inam tezisini götürüb, «Rəhbər» jurnalında T.P.Vaqif, T.V.Vidadi, Ə.Nəbati, S.Ə.Şirvani, Q.Zakir kimi xalq şairlərinin sadə Azərbaycan dilində yazdıqları əsərləri təbliğ etməyə başladılar. Onlar xalq nağılları, dastanlar, zərb-təsəllər və atalar sözlərini toplayıb Azərbaycan dilini bu mənbələrdən öyrənməyi, gənc nəslin bu tənəvi həyat çeştməsindən qüvvə ala bilmələrinə çalışdılar. Ana dili uğrunda «Kəşkül» qəzetinin səhifələrində çıxış edən N.Nərimanov, S.Vəlibəyov, F.Köçərli, C.Təttədquluzadə, «Tərəqqi», «Yeni iqbal», «İrşad», «Həqiqət» qəzetlərində çıxış edən Ü.Hacıbəyov, T.F.Axundovun sələfi kiti ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə dəyişməsinin təşəbbüskarlarından olan F.Ağzadə və bir çox başqaları Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasını sabitləşdirməyə, Azərbaycan əlifbasında islahatın aparılmasına, ədəbi dilinin nəzəri və əməli məsələlərin həllinə çalışdılar. Ana dili uğrunda mübarizəyə başlayan Azərbaycan ziyalıları səlis və mətiz ana dilində tərtib olunmuş dərs kitablarının meydana çıxmasını birinci dərəcəli məsələ hesab edib, bu işə girişən ilk pionerlər oldular.

Ana dili uğrunda mübarizəyə başlamış Azərbaycan ziyalıları 1905-ci il inqilabının yüksəlişindən istifadə edərək, ana dilinin saatlarını çoxaltmaq və ana dilində uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində ciddi iş apardılar. Onların bilavasitə iştirakı ilə bir-birinin ardınca ana dilində «Dəbistan» (1906-1908), «Rəhbər» (1906-1907), «Məktəb» (1911-1920) jurnalları yarandı. 1907-ci ildə «Birinci il», 1908-ci ildə «İkinci il», 1909-cu ildə «Yeni məktəb» dərslikləri nəşr edildi. Azərbaycan maarifpərvərlərinin yaratdıqları dərsliklər, sinifdən xaric oxu kitabları və uşaq jurnallarının nəşri Azərbaycan dilinin inkişafına əsaslı təkan verdi.

Keçmiş Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin inspektoru və sonralar Bakı-Dağıstan direktorluğunda inspektor olan S.T.Qənizadə məktəblərdə apardığı yoxlama zamanı şagirdlərin Azərbaycan dilindən bilik keyfiyyətlərinin aşağı olduğu qənaətinə gəlmiş və bunun obyektiv səbəbini uşaqlar üçün ana dilində yaş səviyyələrinə uyğun və təmiz Azərbaycan dilində yazılmış sinifdən kənar qiraət kitablarının olmamasında görtüdü.

1911-ci ildə Azərbaycan ziyalılarından F.Köçərli, S.S.Axundov, T.Mahmudbəyov, F.Ağzadə, Ə.Qasimov və başqalarının təşəbbüsü ilə Bakıda 4 günlük «İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, sinifdən xaric oxu və Azərbaycan dilində ilk qiraət kitabları haqqında pədaqoji kurs» adlı seminar-müşavirə keçirildi. Müşavirə haqqında setinariyanın keçmiş məzunu İsfəndiyar Vəkilov xatiramında yazırdı: «Bakıda», rus-tatar məktəblərində işləyən Qori setinariyasının keçmiş məzunları tərəfindən bir neçə nütunə dərsi deyildi. (Bu dərslərin birini İ.Vəkilov demişdir – F.S.). Dərsdə şəhər dumasının məktəb komissiyasının üzvləri, direktor və xalq məktəbləri inspektoru F.A.Smironov, F.Köçərli və «Rus-tatar» məktəbinin müəllitləri iştirak etmişlər. Müzakirə zamanı F.Köçərli «mən» əvəzinə «bən» işlədilən dərsin və dərsliyin dilini tənqid etdi. Burada bərk mübahisə oldu. Bu mübahisədən istifadə edən Smironov «Azərbaycanlıların hələ qrammatik nöqtəyi-nəzərdən əsaslandırılmış dili yoxdur» – deyərək ana dilinin tədrisinin zəruri olmadığını sübut etməyə çalışdı. Bu monarxist Çar məmurlarının cəhdinə baxmayaraq azərbaycanlı ziyalılar müşavirədən az sonra «Məktəb» jurnalını nəşr etdilər. Bu jurnal Azərbaycan dilinin tədrisi və təmizliyi uğrunda mübarizəni daha da gücləndirməyə imkan yaratdı.

Ana dilinin təmizliyi uğrunda mübarizədə xeyriyyə cəmiyyətlərinin də böyük rolu olmuşdur. Ü.Hacıbəyov 1910-cu ildə «Həqiqət» qəzetində «Gözəl bir təşəbbüs» adlı məqaləsində «Nicat» maarif cətiyyətinin məktəb və mədrəsələr üçün ana dilində dərslik çap etməsini xeyirxah bir iş kimi qələmə verirdi.

Ü.Hacıbəyov «Nicat» cəmiyyətinin çap edəcəyi kitabların ədəbi Azərbaycan xalq dilində olmasını, qrammatik cəhətdən düzgün cümlələrlə yazılmasını tələb edərkən bu kitablar vasitəsilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirməyi, orfoqrafiyasını sabitləşdirməyi, ədəbi Azərbaycan dilinin nəzəri və əməli vəzifələrini həll etməyi lazım bilirdi. O, yazırdı: «Belə kitablar çap etmək üçün «Nicat» cəmiyyəti pədaqoqlarımızı, yazıçılarımızı, alimlərimizi ən müqtədirləri bu işə cəlb etməkdən başqa «Premyera» dəxi təyin edəcəkdir».

Ü.Hacıbəyov özü də Azərbaycan dilinin saflığın qoruyan iri həcmli kitablar yazdı. 120 səhifə olan bu qiyyətli əsər 2 hissədən ibarət idi. Birinci hissədə siyasi, hüquqi, iqtisadi və

hərbi sözlərin lüğəti və onların geniş mənası və bəzən də onların mənşəyi izah edilirdi. O burada dilimizə daxil olan ictimai-siyasi, fəlsəfi terminlərin ədəbi dildə dəqiq işlədilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu lüğəti dərindən mütləq edərəkən bir sıra xırda-para nöqsanların olmasına baxmayaraq, Ü.Hacıbəyovun nə dərəcədə geniş dünyagörüşünə, elmi ümumiləşdirməyə Azərbaycan dilinin incəliklərinə dərindən bələd olduğuna heyran olursan. Onun ana dilinin tədrisi ilə əlaqədar yazmış olduğu «Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrəni kəsbi-maarif etməliyik» adlı 3 silsilə məqaləsi «İrşad» qəzetinin 1906-cı il 47,48,51-ci nömrələrində dərc edilmişdir. O, bu məqalələrdə Çar hökumətinin məktəblər üçün tədris planlarında ana dilinə azacıq da olsa yer verilməsini müsbət hal kimi qiymətləndirərək ana dilini tədris etmək, onu uşaqlara öyrətmək üçün məktəblərin olmadığını, ibtidai məktəb müəllimlərinin çatmadığını yazırdı. Azərbaycan dilinin böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətini görə Ü.Hacıbəyov yazırdı ki, Azərbaycan dili Avropa ədiblərinin dediyinə görə ən kamil və ən dərin dildir. Bu kamil dildən istifadə etməməyi o, bədbəxtlik hesab edirdi. Ü.Hacıbəyov Azərbaycan dilini öyrəntək üçün dövrü mətbuata, onun üslubuna, dilinə böyük əhəmiyyət verirdi.

Ü.Hacıbəyov mətbuatda dilimizə yad olan sözlərin işlədilməsindən mütəəssir olaraq yazırdı ki, «Mühərirələr oxuduqları qeyri-dillərdə işlədilən sözləri Azərbaycan dilinə daxil edərəkən dilimizin heç bir qayda və qanunu gözləmirilər. Ü.Hacıbəyova görə özgə dildə oxumuş və Azərbaycan dilində danışan bəzi «İnteleqentlər» ana dilimizə yeni və qondarma sözlər gətirilər. Belə adamlardan uzaq qaçmaq lazımdır. Onlar daha qorxulu və nifrətə layiq şəxslərdir».

Ü.Hacıbəyov dilimizi Azərbaycan sözləri ilə zənginləşdirməyi irəli sürərəkən qəzet, mətbuat vasitəsilə «zabastovka» əvəzinə «tətıl», «pocar» əvəzinə «yanğın» və s. kimi dilimizin ahənginə uyğun olan sırf Azərbaycan költələri ilə əvə etməyi lazım bilirdi. O, yazırdı: «Nədənsə təzə libasda bazara çıxmaqdan utanan cavanlar kimi, bu yeni öyrəndiyimiz öz sözləritizin danışiq əsnasında istemalından utanırıq və utandığımızdan yeni sözlərimizi bərqəsd işlətməyib, qarnımızda saxlayırıq. Qarnımız dəxi bir guşeyi-nisyan olduğundan zavallı sözlər orada itir, batır və bilaxirə unudulur. Bizim hər işimiz tərsdir: utanmamaq lazım gələn yerdə utanır, utanmaq olan yerdə itanmırıq və hətta bunu da özümüzə fəxr hesab edirik».

Ü.Hacıbəyov ana dilini yüksək qiymətləndirərək: «İnsanın hər bir ehtiyacını, ağına gələn ali əfkarını, qəlbində törəyən hissiyati şairanəsini ən müsbət surətdə izhar və bəyan etməyə vasitə dildir. Dilin geniş, zəngin, bəliq» və səlist olması İnsanın hər cəhətdən təali və tərəqqisinə nə böyük xidmət etmiş olar.

Azərbaycan ziyalıları ədəbi Azərbaycan dilini qeyri dillərin təsirindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Onlar Azərbaycan dilinin quruluşuna uyğun gəlməyən söz və ifadələri çıxarmağa, Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına münasib gələn yeni söz və ifadələri, terminləri inkişaf etdirməyi zənginləşdirməyi yalnız dilşünaslıq problemi kimi qəbul etməyib, dövrün ictimai-siyasi problemi hesab edirdilər. Onlar ana dilimizi möhkəmlətməyi və səlistləşdirməyi hər kəsin namus və qeyrəti, vətəndaşlıq borcu hesab edirdilər Məsələn, Ü.Hacıbəyov xalq arasında qəbul edilmiş sözlər əvəzinə təzə sözlər düzəldən «yarıtçıq» alimləri tənqid edərək yazırdı: «Avamdan soruşsan ki, uzaqyazan nədir? Heç vaxt deməz ki, «Teleqraf»dır. O səbəbə ki, teleqraf kimi sözlər camaat arasında qəbula keçib. Ruslardan dəxi bir çox şəxslər «qaloş» əvəzinə «mikrostop», «zont» əvəzinə «docdextranilihe» təbirini işlətmək istədilər, lakin camaatın tərəfindən qəbula keçmədi.

Ü.Hacıbəyova görə ədəbi dil ilk növbədə xalq danışiq dili əsasında «unudulmuş sözləri», «diriltmək» hesabına yenidən ixtira edilməlidir. Azərbaycan ziyalıları ədəbi dili hət də klassik ədəbiyyatımızın hesabına inkişaf etdirməyi lazım bilərək özləri də bu sahədə gözəl nütunə göstərdilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, heç bir dil ancaq sırf milli dil çərçivəsində çıxış edə bilməz. Elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi digər dillər hesabına zənginləştəsin. Onlar belə hesab edirdilər ki, yeni anlayışları ədəbi dilə daxil edərəkən onları öz milli sözümlə, dəxi düzgün vermək mümkündürsə, bu yolu seçmək lazımdır. Bu mümkün deyilsə, onda kor-korane, yeri gəldi gəlmədi ərəb və fars sözləri ilə deyil, rus və Avropa dilləri ilə dilimizin qayda-qanunlarını uyğun gələnləri seçib işlətməliyik.

Ü.Hacıbəyov yazırdı: «Xülasə biz hər halda ərəb və fars sözlərinə möhtacıq, hətta öz türk sözləritizin böyük hissəsini də unutmuşuq və yaxud unutmağa yaxın desəm xəta etmərəm.

Binaənənaleyh dilimizi öyrənməliyik, öz mədəniyyətimiz və mərifətimiz üçün öyrənməliyik ki, öz ehtiyacımızın bayaninə qane olaq».

Azərbaycan maarifpərvərləri Azərbaycan dilini qaydaya salmaqda, onu zənginləşdirməkdə, bu dilin bütün qayda-qanunları ilə gənc nəslə düzgün öyrətməkdə Məktəbin roluna böyük əhəmiyyət verirdilər. Ü.Hacıbəyov yazırdı: «Məktəb işdə bizim dilimizin sərvətini məfkin edən bir yerdir». O, bu məktəbləri pedaqoji qayda-qanunlar üzərində qurulan bir məktəblər kimi təsəvvür edərək bu məktəblərdə ana dilimizi didaktikanın qanunlarına müvafiq tədris edilməsini lazım bilirdi. O, yazırdı: «... bizə türk eddiyyə məktəbləri vacibdir. O məktəblər üçün «setinariyalara» verilən hüquq və imtiyaziyyət lazımdır. Ey cəmiyyəti xeyriyyələrimiz, bizə məktəblər və türk məktəbi himayəsində imkan təhsil etmiş müəllimlər və mədrəsələr lazımdır».

Ü.Hacıbəyov ana dilində yazıb danışmağı bacarmayan ruhaniləri, yalançı millətpərəstləri, ziyalı və alimləri tənqid edirdi. O, xaricilərin ana dilləri haqqındakı gözəl kəlamlarını yada salaraq ana dilimizin qədir-qiymətini bilməyən adamları bədbəxt adamlar hesab edirdi. Onun «Tənqid» adlı «2-ci il» dərsliyinə həsr edilmiş məqaləsi ana dilinə olan bu böyük məhəbbətin bariz nümunəsi idi.

Ü.Hacıbəyov Azərbaycan dilinin inkişafı məsələlərinə həsr etdiyi məqalələrində dilin elmi «sərf» və «nəhvini» yaratmağı, danışmaq və yazıda ədəbi dilin imla və inşa qaydalarını gözləməyi, ahəng qanununa ciddi riayət etməyi, xalqın nitq mədəniyyətini yüksəltməyi irəli sürürdü. O, yazırdı ki, axundlar, artistlər dilin qrammatik qanunlarına fikir verməyərək onu təhrif edirlər. Axundlar mübtədə və xəbərin yerini dəyişdirib dilimizə yad olan ifadə və tərkiblər işlətməklə sadə bir fikri elə mürəkkəbləşdirirlər ki, dinləyicilər heç bir şey başa düşə bilmir. Artistlər də bizim dilimizi bu sayaq korlayırlar: «Bu gün Tağıyevin teatorunda oynanılacaqdır süznək bir faciə «Kavleyi əhəngar, fasilədə çalacaq tərzan və oxuyacaq xanəndə, filanın rolunu oynayacaq məşhur filan artist».

Azərbaycan ziyalıları teatrlar üçün yazılan elanların yer, küçə, kənd, qəsəbə, idarə adlarının dilitizə, onun qırtatikasına uyğun oltasını lazım bilirdilər. Ü.Hacıbəyovu ən çox narahat edən Azərbaycan dilini yad təsirlərdən azad etmək idi. Ona görə də «İkinci il» dərsliyinin təmiz Azərbaycan dilində həyata çıxması onu sevindirdi və belə yazırdı: «Kitabın dilinə gəlincə onu demək olar ki, rus və farsdan götürülmüş üsuli-istifadə və ifadəyi-kəlamlardan azad olur da sırf türk dilinə mənsub qayda ilə yazılmış kitab həmin bu «İkinci il»dir. Halbuki, möcud kitablar bir çox yerlərdə türk dilini xarab edir, uşaqları və müəllimləri qarışdırıdığı məlumdur. Yazısına gəlincə o, dəxi böyük bir tədbir və təhlilə layiq surətdə yazılıb, çox asanlıqla oxunur. Çünki kəlmə necə tələffüz olunursa, eləcə də yazılıbdır və çünki tələffüz türk dilinə məxsus bir qaydaya görə olmalıdır, ona görə haman qayda da tamamilə saxlanıbdır və bununla qələt tələffüzümüzdə də təsid olunubdur».

Ana dilini sevən və onu yüksək qiymətləndirən Ü.Hacıbəyov bəzi yalançı vətənpərvərləri ana dili müdafiəçilərini, ana dili haqqında mətbuatda boş-boş yazan, özü isə ana dilinə ikrah edib qeyri bir dildə danışan «İnteleqentləri», özünü müsəlman adlandıran cahil qardaşlarıtızı tənqid edərək «Dil» məqaləsində yazırdı: «Doğurdan da biz öz ana dilimizə indiyə qədər baxdığımız nəzərlə davat etsək, yəni heç bir əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər, batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, onda o millətin özü də batar, çünki bir millətin varlığına isbatı etməsinə səbəb onun dilidir».

Ü.Hacıbəyov «Dil» məqaləsində yazırdı ki, əslinə baxsan xalq heç başa düşmür ki, hansı dildə təhsil alır. Onlara elə gəlir ki, müsəlmanlar təhsil alıblarsa, elə bu milli qürurdur. «Guya müsəlmançılıq ibarətdir ərəb və fars dillərindən»... Ü.Hacıbəyov yazırdı ki, bu yazıq xalqa heç başa salan da oltayıb ki, müsəlmanlıq Azərbaycan dili deyil. O, yazırdı: «Bir ərəbdən soruşsan ki, kimsən?

- Deyir Ərəb!
- Sən nə dindənsən?
- İslam.
- Nə dildə danışırısan?
- Ərəb.

Atta bizim hər nəfərimizdə sor ki, kimsən?

- Deyər – Müsəlman.
- Hansı millətdənsən

- Müsəlman millətindən.
- Nə dindənsən?
- Müsəlman dinindən.
- Nə dili danışırsan?
- Müsəlman dili.

Halbuki, özü azərbaycanlıdır, dini İslam dinidir, dili Azərbaycan dilidir». Ü.Hacıbəyov yazırdı ki, nə millətin adamları, nə də ona yol göstərənləri xalqı heç başa salmayıblar ki, müsəlman adında milləm yoxdur, müsəlman adında dil də yoxdur. Müsəlman İslam dinini qəbul etmiş adama deyirlər. Dinlə dil müxtəlif anlayışlardır. Din başqa, millət başqadır. Dində dil, olmadığı kimi dində milliyyət də yoxdur. Ü.Hacıbəyov yazırdı ki, biz tarixən öz dilimizin qədir-qiyətini bilməmişik. Bunun da əsil səbəbi qədim məktəblər olmuşdur. Valideynlər uşaqlarını hansı dildə oxuduqları ilə maraqlanmayıblar. Onları müsəlman məktəblərində oxutmaq qane edib. Elə hesab edirdilər ki, müsəlman məktəblərində oxumaq hər şeydir və başqa cür də təhsil ola bilməz. Tüsəltanlıq guya ərəb və fars dillərindən öyrətməkdən ibarətdir. Ü.Hacıbəyov yazırdı ki, ona görə də bu məktəbdən çıxan millət nümayəndələri intelegentlər və mollalar öz ana dilini bilmir, ərəb və fars dillərində oxuyur və yazır. Onlar Azərbaycan nümayəndələri təbliğatçıları deyil, müsəlmançılığın nümayəndələri kimi qəzet və elanlardan var gücləri ilə xalqı yeni ətələ gəlməkdə olan «Üsuli-Cədid» məktəblərinə qarşı mübartizə apartağa çağırırlar. Bu məktəbləri müsəlmançılığa qarşı düştən evi hesab edib, xalqı Azərbaycan dilində olan bu dünyəvi məktəblərdən uzaqlaşdırırlar.

Azərbaycan maarifçi vətənpərvərləri yazırdılar ki, bizim milli birliyimizi pozan da dilimizə fikir verməmək və onun qədir və qiymətini bilməmək olmuşdur. Azadlıq, milli iftixar, milli heysiyyət və vətənpərliyin ən birinci addımı dilidir. Azərbaycan ziyalıları ana dili uğrunda mübarizə apararkən dilin məktəblərdə mükəmməl keçilməsini lazım bilərək ana dilinə verilən saatların miqdarını artırmağı zəruri hesab edirdilər. Azərbaycan ziyalıları ana dilinin həftədə 6 saat olmasına ciddi etiraz etdilər. Ü.Hacıbəyov «Əli aşı və Vəli aşı» məqaləsində 1908-ci ildə «Tərəqqi» qəzetində yazırdı: «O ki qaldı ana dilinin azalmasına və 6 dərs olmasına onda da yenə 1 saat dərs oxumaqla axırda ancaq öz adını və atasının adını yazı bilər. Və bir gün olar ki, onun başına mənim başıta gələn iş gələr. Məktəbi qurtarandan sonra bir gün qonşumuz tənə müsəlmanca bir kağız yazdırdı və göndərdi. 15 gündən sonra qonşumuz mənə bir kağız verdi ki oxuyum. Bu kağıza bir qədər baxıb bunu oxudum ki, əvvəla salat olasınsız və bu tərəfin əhvalını... burada dayandım və gözümlü kağıza zillədim və gördüm ki, dalını oxuya bilmirəm. Ha səy elədim ancaq tək bir «yaxşı» sözünü oxuya bildim. Sonra bir dükançı həmin kağızı oxuyub bilmişdir ki, kağız yazan şikayət edib deyir ki, yazdığınız kağızı oxuya bilmədim. Kağız yazanda da bir savadlı adama yazdırın ki, yaxşı oxumaq olsun».

Ü.Hacıbəyov ana dilinin 6 , rus dilini isə 12 saat proqrama daxil edən, ruslaşdırma siyasətini aparan Çar məmurlarına türaciət edərək deyirdi ki, qeyri-rus xalqlarına belə münasibət bu xalqları nəinki ruslaşdırar, ümumi vətənpərvər edər, əksinə xalqı «Əli aşından da edib axırda avara və bədbəxt qoyar».

1905-ci ildə sonra ana dilinin məktəblərdə tədris olunması ilə əlaqədar mətbuat səhifələrində geniş müzakirələr gedirdi. Bu müzakirələrdən biri də «Təbii metod», buna «Lal metod», «Tərcümə metodu» da deyilirdi. Tələbkar oxuyucularımız sual verə bilər ki, nə üçün çoxdan bəri mövcud olan «Təbii metod» 1905-ci ildən sonra tətbuat səhifələrində qızgın tühahisə obyektı olmuşdur.

«Təbii metod»un qısaca tarixi belədir: bu metodun əsas nütayəndəsi Palter olmuşdur. O, ingilis dili üzrə Yaponiyada metodist işlətişdir. Palter dilin qrammatikasını, onun nəzəriyyəsinə sözlə inkar ettirdi. Ancaq əməli fəaliyyətində şifahi nitqi anlamaq, sonra isə danışmaq vərdişinə keçməyi lazım bilirdi. O, belə hesab edirdi ki, uşaqlar şifahi nitqi ana dili kimi oxusuz və tərcüməsiz müəllimi təqlid etmək yolu ilə öyrənməlidirlər. Bu üsuldən ingilislər müstəmləkə xalqlarını əsarətdə saxlamaq və onları ingilisləşdirtmək üçün geniş istifadə etmişlər. Məsələn, Hindistan məktəblərində ingilis dili ana dilinə istinad etmədən uşaqlara öyrədildiği üçün indi də 1 milyardlıq hind xalqı ingilis dilində danışır və onların dövlət dili ingilis dilidir. Tarixdə bir xalq başqa xalqı əsarətdə saxlataq istədikdə Palterin

«Təbii metod»una müraciət etmişlər. Çar Rusiyasında da missionerlər qeyri-rus xalqlarını ruslaşdırmaq siyasətində vaxtaşırı bu üsula müraciət etmişlər.

«Təbii metod»la dərinlən tanışlıq göstərir ki, pis niyyət gütdədikdə, ana dili təqib olunmayan bir yerdə qeyri-bir dil ana dili ilə paralel aparıldıqda, «Təbii metod» pedaqoji cəhətdən düzgün tətbiq edildikdə yaxşı nəticə verə bilər. Bu üsuldan monarxist missionerlər bəd əməllər üçün istifadə etdiklərindən bir o qədər də pedaqoji məharətə və təcrübəyə malik olmayan müəllim və ziyalılar təbii metoddan oddan qorxan kimi qorxtular. Ona görə də «Təbii metod» adını çəkən, ona balaca istinad etməyə çalışan, hüsn-rəğbət göstərən müəllimlər, dövrün müxtəlif ziyalıları və milli qüvvələri tərəfindən atəş hədəfinə çevrildilər. Ruslaşdırma siyasətindən qorxu olan qeyri-rus xalqları 1905-ci ildə inqilabın yüksəlişi ilə əlaqədar «Təbii metod»u müstəmləkə metodu kimi onun heç bir yaxşı tərəfini qəbul etməyərək mətbuat səhifələrində onu tənqid atəşinə tutdular. «Təbii metod» ətrafında gedən bu mübahisələrdə Ü.Hacıbəyov da yaxından iştirak etmişdir. Bu münasibətlə Ü.Hacıbəyov 1908-ci ildə 105 nömrəli, 1909-cu ildə isə «Tərəqqi» qəzetinin 50,51,58,67-ci nömrələrində «Yeni üsuli təbii haqqında bir neçə söz» sərlövhəli məqalələrini dərc etmişdir. O, yazırdı ki, bir neçə il əvvəl «Üsuli təbii»nin zərərli metod olmasını o da məqalələrində yazmışdır. 1905-ci ilə qədər dərslər ibtidai siniflər də rus dilində tədris edildiyindən Çar təturları «Təbii üsulu» ruslaşdırma siyasəti üçün ən yaxşı yol hesab edirdilər. Yəni rus dili ana dilinə istinad edilmədən öyrənilirdi. Qeyri-rus xalqlarının dilinə qarşı belə təhqiramiz hərəkət öz xalqının qədir-qiymətinə bilən, onun qürurunu saxlamaq istəyən istər Azərbaycan, istərsə də Rusiyada yaşayan qeyri-rus millətlərinin milli heysiyyətinə toxunurdu. 1905-ci ildən sonra ölkədə ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar, yəni Çar hökumətinin qeyri-rus xalqlarına öz ana dilində məktəb açmaq hüququ verdiyi bir vaxtda Ü.Hacıbəyov əvvəlki fikrindən daşınaraq «Üsuli təbii»ni dili öyrənmək üçün ən yaxşı vasitə hesab edirdi. Ü.Hacıbəyov belə hesab edirdi ki, bir halda ki, tilli dildə ibtidai məktəb açmaq ixtiyarı verilmişdir, deməli, ruslaşdırma siyasəti ola bilməz. Və əgər biz uşaqlarımıza rus dilini mükəmməl öyrətmək istəyiriksə deməli mütləq «Üsuli təbii»dən istifadə etməliyik. O, rus dilini ibtidai məktəbin 1-ci sinfindən deyil, yuxarı siniflərdə öyrətməyi lazım bilirdi.

Ü.Hacıbəyov «Üsuli təbii»nin müsbət cəhətlərini göstərir, tərəcəyə üsulunun nöqsanlarını belə səciyyələndirirdi: «Balalarınız üçün öyrənməsi lazım olan rus dilinin tərcümə üsulu ilə tədris edilməsi ilə maarif işinə üç böyük zərər dəyir: Əvvəla rus dili öyrənilir, uşaqlar korlanır, vaxt da hədəf gedir. Ana dilimizə bir çox yalan, yanlış və dilimizə yaraşmayan təbirlər girib bu növlə öz ana dilimiz dəxi xarab olub. İndi öz sənətinə əhəmiyyət verən və öz ana dilini sevən müəllim baxsın görsün ki, bu məsələ nə qədər mühüm məsələdir. Əsil «Üsuli tərcümə» tələb edir ki, əcnəbi İnsan öyrədilən zaman nə öyrədilən dil və nə də öyrətməyə vasitə olan dil xarab edilməsin, yəni hər iki dilin sərf və nəhv qəvədinə hər bir xüsusiyyətinə riayət olunsun. Məsələn, rusca deyilir ki, «uçenik sidit» – yəni «şagird oturubdur», daha bir misal «птичка сидит на дереве» bu cümlənin ləfzən mənası «filankəs» cavabları yazdığı kimi belə olur: daha doğrusu ağacda. Daha bir misal, «malğçik sidit na loşade» – ləfzən tənası: malğçik – oğlan; sidit – oturubdur; na – üstündə; loşade – atın. Məlumdur ki, bizim dilimizdə «Oturtaq» ləfzi yalnız İnsanlara bardaş qurub və ya diz çöküb bir vəziyyət altısını bilir. Quş bardaş qurtaz və diz çöktəz, binaən aleyh oturtaz; o səbəbdəndir dilimiz quş üçün «Qonmaq» – ləfzi izah ediləndir. İnsan ayaqlarını atın belinə keçirib elə bir vəziyyət almasına da bizim dilimizdə «Mintək» adı qoyubdur. Amma rus dilində minməyə də, qontağa və otumağa da «sidit» deyilir ki, bunun əsl mənası bizim dilcə «Oturtaq»dır. Buna görə də «quş ağacın üstündə oturubdur» detək Azərbaycan dilinin cəhəti nöqtəyi-nəzərinə səhvdir. Bu səbəbə görə də... «Quş ağaca qonubdur» və ikincisini də «Uşaq ata minibdir» və «uçenik sidit» cümləsini də «Şagird oturubdur» deyərək tərcümə etməlidir».

Beləliklə, Ü.Hacıbəyov sübut etməyə çalışırdı ki, o yerdə ki, ana dili əsas dil kimi öyrədilir və rus dilinin öyrənilməsi ruslaşdırma məqsədini güdmür, orada «Təbii üsul»un tətbiq edilməsini dillərin öyrənilməsi üçün ən əhəmiyyətli yol hesab etmək lazımdır və o, bu fikri müdafiə etməyə hər zaman hazır olduğunu bildirirdi.

Tərcümə üsulunun dilləri öyrənməkdəki zərərini göstərən, Ü.Hacıbəyovun 1909-cu ildə «Tərəqqi» qəzetinin 13 mart 53-cü №-də «Filankəs» təxəllüsü ilə çap etdirdiyi «Üsuli

tərcümə» təqaləsinə diqqət yetirək. Bu təqalə təbii üsulun tərcümə üsulundan üstünlüyü barədə oxucularda daha tam təsəvvür yarada bilər.

-Müəllim (şagirdə)- Qulaq as görüm, rusca dərs deyirət kniqa- kitab; lejit- uzanıbdır; na – üstündə; stole- stolun; nihiy- dilənçi; brodit- ora bura dolanır; pod- altında; oknami-pəncərələrin; i- və; prosit- təvəqqi eləyir; milostinö- dilənçi payı; ptiçka – quşcıqaz; sidit – oturub; na – üstüdə; dereve – ağacın; sobaka- it; laet- hürür; na – üstünə; niheqo- dilənçinin; ded- baba; edet- bir şeyə minib gedir; v- içinə; qorod- şəhərin; Ha de görüm.

- Şagird – kniqa – kitab; lecit. Mirzə qpy yadıma salım, lejit – durubdur.

- Müəllit – Yox, əgər dursa idi, onda gərək bu cürə dik dura idi.

- Şagird – lejit, Mirzə, yatıbdır.. yox, yıxılıbdır...yox, belə zad eyləyibdir. Mirzə, yəni kitabı istolun üstünə qoyubdur.

- Müəllim – yox, bilmədin. lejit, yəni uzanıbdır.

- Şagird – Mirzə, yəni uzunmu olubdur?

- Müəllit – Adə, yox, uzanıbdır. Sən yatanda uzanmırsan? Kitab da o cür uzanıbdır.

- Şagird – Mirzə, kitab da uzanarmı?

- Müəllim – Ta çox fizulluq eyləmə! Sənə deyirlər uzanıbdır – deyinən ki, uzanıbdır.

Azərbaycan maarifpərvərləri ana dili uğrunda mübarizə apararkən onun təmizliyinə, orfoqrafiyasının qaydaya salınmasına, dilimizin qrammatik qayda qanunlarına, onun fonetikasına diqqət yetirməyi lazım bilir və bu sahədə məktəbin və müəllimlərin üzərinə böyük bir vəzifə düşdüyünü göstərirdilər onlar bu işə müəllimlərimizin və ziyalılarımızın təbliğat vasitələrimizin xüsusi diqqət yetirmələrini lazım bilirdilər.

Ana dili uğrunda mübarizə aparan maarifpərvərlərimizdən R.Əfəndiyev də xarici dildə təhsil alıb, ana dilinə həqarətlə baxan, bu dildə yazıb oxumağı bacarmayan gənclərə müraciət edib deyirdi: «Bizim uşaqlar döşündən ana südü əmdi, doğma dilini bir kənara qoyub ərəb və fars dillərində təhsil alırlar. Bu işə əbəs yerə misdən qızıl almağa çalışan yalançı kimyərləri andırır. Ana dilini öyrənmədən, biliyi xarici dillər vasitəsilə almaq olmaz. Qoy misallardan elə bilməsinlər ki, biz xarici dillərin əleyhinəyik xeyr, xeyr... «Əstafulla». Rəşid bəy azərbaycanlı balalarına 3 dili - ərəb, fars və rus dillərini öyrənməyi lazım bilirdi,amma ana dilindən sonra. O, elmi biliklərin açarını ana dilində görürdü. Azərbaycan maarifpərvərləri dilimizi zənginləşdirərkən yalnız ana dilimizin quruluşuna uyğun söz və ifadələri seçməyi, elti dəlillərə əsaslanmağı lazım bilirdilər. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan maarifpərvərlərinin demək olar ki, əksər hissəsi Azərbaycan dilinin nəzəri məsələlərinə həsr edilmiş məqalələrlə çıxış etmişlər. F.Ağazadənin «Türk dilini diriltmək və zənginləşdirmək yolları», «Durğu işarələri», «İmla», «Boyaqların adları başlı-başına qoyulmuşdur» və s. məqalələri bunun parlaq nümunəsidir.

Azərbaycan maarifpərvərlərinin ADR-in yaranmasına qədər ana dili uğrunda apardıqları mübarizə özünün bəhrəsini verdi. ADR hökuməti milliləşdirmə siyasətini həyata keçirərkən ana dilini dövlət dili hesab edib, onun öyrənilməsinə verilən saatların miqdarını əsaslı surətdə artırdı. Ana dili xalqın milli sərvəti oldu. Azərbaycan Demokratik Respublikası ana dilini qoruyub onu gələcək nəsillərə tam, təmiz şəkildə vermək üçün əlindən gələni əsirgəmədi.

4. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə maarif və məktəb. Maarif sahəsində islahatlar.

1917-ci il fevral ayında çarizm devrildi və müvəqqəti hökumət yarandı. Müvəqqəti hökumət 6 mart 1917-ci ildə xalqlara müraciət edərək demokratiyanı həyata keçirəcəyini vəd etdi. Müvəqqəti hökumət Zaqafqaziyanı idarə etmək üçün Zaqafqaziya komitəsi yaratdı. Lakin bu komitə fəaliyyət göstərə biltədi. Elə bu vaxt əvvəllər gizli şəraitdə işləyən bir çox partiyalar, o cümlədən Müsavat partiyası açıq fəaliyyətə başladı. Bu partiyanın nümayəndələri T.H.Hacınskinin sədrliyi və T.Ə.Rəsulzadənin müavinliyi ilə 29 mart 1917-ci ildə Bakı müsəlmanlarının ictimai təşkilatı kimi müvəqqəti Komitə yaratdı. Bu komitə Ümum Qafqaz Müsəlman qurultayının təşkili və keçirilməsində böyük rol oynadı. Qurultayda bir sıra siyasi məsələlərlə yanaşı maarif məsələsi də müzakirə edildi.

E.Əfəndizadə maarif məsələsi ilə əlaqədar məruzə edərək Azərbaycan dilində ümumi, icbari və pulsuz təhsilin həyata keçirilməsini, müəllim kadrlarının hazırlanmasını, bu məqsədlə müəllim seminariyası və institutlarının açılması tələblərini irəli sürdü. Qurultay bütün Azərbaycan dilində tədrisini nəzərdə tutan universitetin açılmasını da lazım bildi.

Heç şübhəsiz ki, bu qurultayda maarif sahəsində irəli sürülən bu və digər tədbirlər hələ 1905-1907-ci illərdə Moskvada və Rusiyanın digər şəhərlərində keçirilən müsəlman xalqlarının qurultaylarının əks-sədası və təsirinin nəticəsi idi. Qurultay nümayəndələri göstərdilər ki, məruzələrdə irəli sürülən maarif məktəb məsələlərini həyata keçirmək üçün milli fond yaratmaq lazımdır. Qurultayda iştirak edən milyonlar Z.Tağıyev kürsüyə qalxıb bu ideyanı müdafiə etdi və birinci olaraq 50 min manat yardım kimi pul verəcəyini söylədi. Z.Tağıyevin bu vətənpərvər hərəkatını bütün zal sürəkli alqışlarla qarşıladı.

Rusiyada yaşayan müsəlman xalqlarının qurultaylarının qadınlar barədəki qərarlarından ruhlanan Azərbaycan qadınları da Zaqafqaziya müsəlmanlar qurultayında iştirak etdilər. Onlar Ş.Əfəndizadə və S.Talışxanova qadın hüququnun qorunması, kişilərlə qadınların eyni təhsil və vətəndaşlıq hüququna malik olması barədə məsələ qaldırdılar. Müsəlman qadınlarının belə cürətli çıxışı qurultayda iştirak edən dindarların qəzəbinə səbəb oldu. Bakı qazısı Ağa Mirməhəmməd Kərim Azərbaycan qadınlarının üzüaçıq çıxış etməsini şəriət qanunlarına zidd və təhqiramiz hərəkat kimi qiymətləndirdi. Bakı qazısının çıxışı qurultay nümayəndələrinin qəti etirazına səbəb oldu. Natiq kürsüdən yarımçıq düşürüldü. Bu qurultayda M.Ə.Rəsizadənin şəxsi təşəbbüsü ilə qadınlar haqqında qərar qəbul edildi. Orada deyilirdi: «Əgər bütün xalqların qadınları kişilərlə bərabər icmimai-siyasi həyatda iştirak edərək öz millətini unkişaf etdirirsə, onda Azərbaycan qadını məhkumluqda qala bilməz və qalmamalıdır».

Qərarda Azərbaycan qadınlarının siyasi və vətəndaşlıq hüquqlarının bərabərləşdirilməsinin zəruriliyi də qeyd edildi.

Türk xalqlarının həyatında baş verən bu milli dirçəliş və müsəlman qurultayında irəli sürülən milli problemlər Azərbaycan Demokratik Respublikasının maarif sahəsində apardığı işlərdə özünü göstərməklə yanaşı, Azərbaycan ziyalılarının illi şüurunun mormalaşmasında xüsusi rol oynadı və onlar bu rolu ədəbi əsərlərində və ədəbi fəaliyyətlərində dönmədən həyata keçirdilər. Məsələn, R.Əfəndiyevin «Arvad məsələsi», «Qonşu qonçu olsa kor qız ərə gedər», S.S.Axundovun «Qorxulu nağıllar», Ü.Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» və s. əsərlərini əsas qəhrəmanı qadın olmaqla yanaşı, podaqoji problemlər Maarif və mədəniyyət məsələləri də bu əsərlərdə öz əksini tapdı. Müsavat Partiyasının 1917-ci il oktyabrın 26-da Bakıda 1-ci Partiya Qurultayı çağırıldı. Bu qurultay Azərbaycan Demokratik Respublikasının programını müəyyənləşdirdikdən sonra maarif sahəsində aşağıdakı təxirə salınmaz tələbləri irəli sürdü:

1. Maarif sahəsində bütün vətəndaşlar milliyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bərabərlər.
2. Məktəb məsələlərinin həllində yerli və şəxsi idarə etməyi istənilən qədər təşəbbüskarlıq göstərmək ixtiyarı verilsin.
3. Xalqa tam təhsil azadlığı verilsin.
4. Müxtəlif tipli məktəblər arasında sıx, ardıcıl əlaqə yaradılsın; İbtidai məktəb kursunu bitirənlər, ali-ibtidai, oradan da ali təhsil müəssisələrinə daxil ola bilsinlər.
5. Universitetlər və ali təhsil müəssisələri daxili qaydaları və təhsil müəssisələrini tənzimləməklə tam müstəqil olsunlar.
6. Xalq arasında maarif və mədəniyyəti yayılmasında ali məktəblərə heç bir maneə olmasın.
7. Təlim və tərbiyə məsələlərinin həllində yerli özünüidarə orqanları tam müstəqil olsun.
8. İbtidai və ali ibtidai məktəblərdə məhsil ümumi, pulsuz və icbari olsun.
9. Yerli özünüidarə təşkilatları yaşlılar üçün ümumi təhsil kursları açsın.
10. Xüsusi texniki və kənd təsərrüfatı məktəbləri açsın.
11. Yerlərdə çoxluq təşkil edən millətlərin ibtidai və orta təhsili ana dilində aparılsın.
12. Orta məktəblərdə türk və rus dillərinin öyrənilməsi məcburi olsun.
13. Ali məktəblərdə təhsil türk dilində keçirilsin.
14. Tələb olunan miqdarda kişi və qadın gimnaziyaları açılsın.
15. Bir sinifdə, azlıqda qalan millətlərin uşaqlarının sayı 40 olarsa təlim onların ana dilində aparılsın.
16. Azlıqda qalan millətlərə ibtidai, orta və ali məktəb açmaq öz dillərində oxumaq imkanı verilsin. (müəyyən miqdar uşaq toplanarsa)

Bu humanist və demokratik tələblər sonralar Azərbaycan Demokratik Respublikası tərəfindən təcridən həyata keçirildi. Demokratik Respublika nəinki yerli xalqların, həm də azlıqda qalan millətlərin məlim-tərbiyə və maarif məsələlərini diqqət mərkəzində saxlamışdır. 1917-ci ilə oktyabrın 13-də noyabrın 2-də Bakıda Sovet hakimiyyəti elan edildi. 25 aprel 1917-ci ildə hakimiyyət bütünlüklə bolşeviklərin əlinə keçdi. Bakı Maarif Komissarlığının 1-ci rəhbəri olan Kolesnikova Sovet hökuməti adından ana dilində təlimi pulsuz elan etməklə, yeni proqram və dərsliklərin hazırlanması ilə əlaqədar komissiya yaratdı. Eləcə də məktəbin kilsədən ayrılması haqqında dekret verildi. Dinə qarşı cihad elan edildi. Sovet hakimiyyətinin ən səhv addımlarından biri də uşaqların təlim və tərbiyəsində dinin müsbət cəhətlərindən istifadə etməməsi oldu. Lakin tezliklə bu hökumət devrildi.

1918-ci il mayın 26-sında Tiflisdə 3 respublikadan ibarət (23 fevralda) yaranmış millət məclisi dağıldı və müsəlman fraksiyasına daxil olan müxtəlif partiyaların üzvlərindən ibarət Milli Şura yaradıldı. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın Sədri seçildi. 1918-ci ildə İstiqlaliyyət elan edildi. Bitərəf Fətəli Xan Xoyski Azərbaycan Demokratik Respublikası Hökumətinin başçısı oldu. Azərbaycan müəllimləri Demokratik Respublikanı böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladılar. 1919-cu ildə may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının 1-ci il dönümü münasibəti ilə məclisi məbusun fəvqaladə təntənəli açılışında rəis (sədr) Həsən bəy Ağayev çıxış edərək bildirdi ki, bu fəvqaladə iclas münasibəti ilə Bakı müəllimlər heyəti və onların ittifaqı Kürdəmir, Göyçay və Gəncədə təbrik teleqramları göndərdilər.

Beləliklə, Demokratik Respublika qısa müddətdə bütün sahələrdə olduğu kimi, xalq maarifi sahəsində də (hələ 1917-ci ildə Müsavat Partiyasının I qurultayında qəbul etdiyi proqramındakı və Rusiyada, Zaqafqaziyada yaşayan müsəlmanların qurultaylarının qərarlarındakı) mütərəqqi, demokratik humanist ideyaları dönmədən həyata keçirməyə başladı. Demokratik Respublika 23 ay müddətində xalq maarifi sahəsində olduqca böyük işlər gördü. M.Ə.Rəsulzadə hələ 1920-ci ildə Lahıca yazdığı «Əsritizin Səyavuşu» əsərində deyirdi ki, biz yaratdığımız respublikada «Hər bir İnsanın möhtərəm şəxs, Azərbaycan vətəndaşı olduğu üçün hüququ saxlanılırdı. Kişi-qadın, müsəlman, xristian, türk-türk olmayan, cins və milliyət fərqi qoymadan varlı-kasıb sahibkar, torpaq sahibi-muzdur, ögrətmən-tələbə, möhtərəm-cahil, sinf, məslək, təbəqə, rütbə, vəzifə, nəsil, imtiyazı aramadan bütün vətəndaşlar məmlikətin idarəsində iştirak edir, qanun verən qurumlara girmək haqqına da sahib idilər. Burada bir sinif digər sinfə hakim deyildi. İnsan nə varına görə haqlı, nə də yoxsulluğuna görə haqsız görünürdü. Bunun kimi nə yoxsulluğu üçün sayğılanır, nə də zənginliyi üçün alçaldılırdı». O, daha sonra yazırdı: «Bu respublikada heç kəs, heç bir elmi müəssisə, məktəb, maarif, təlim və təhsil ocaqları heç bir sinfin haqlı və haqsız tələblərinin əsiri olub ona tabe edilmirdi. Əksinə, müəllim və alimlərə geniş müstəqillik verilərək bircə şey tələb edilirdi: namuslu Azərbaycan vətəndaşları tərbiyə etmək».

Azərbaycan Demokratik Respublikası bütün vasitələrlə çalışırdı ki, yeni yaranmış və bütün Şərqdə ilk dəfə mövcud olan humanist demokratik respublikanı möhkəmlətsin. Bu cəhətdən onun büdcəsi və ayrı-ayrı sahələrə ayırdığı maliyyə vəsaitləri olduqca maraqlıdır. 1919-cu ildə Parisdə çap olunmuş «Qafqazda Azərbaycan Demokratik Respublikası kitabındakı faktlara diqqət yetirək. Burada respublikanın bütün nazirlikləri üzrə dövlət büdcəsinin lahiyəsi statistik rəqəmlərlə verilir və aydın olur ki, Demokratik Respublikanın bir illik büdcəsi 665 milyon manat oltuşdur. Bu büdcənin 60 milyon manatı hərbi dəniz nazirliyinə, 45 milyon manatı isə təhsil nazirliyinə ayrılmışdır. Maraqlı burasıdır ki, Demokratik Respublika büdcə layihəsinin əlavə qeydinə ölkənin qüdrətini müəyyənləşdirən iki nazirliyə, yəni hərbi dəniz nazirliyinə 80 və təhsil nazirliyinə əlavə 30 milyon manat pul artırmağı lazım bilmişdir. Məhz bu səbəbdən də Demokratik Respublika qısa müddətdə maarif və hərbi sahədə görünməmiş nailiyyət əldə etdi. O varlığının birinci günündən təsərrüfatın müxtəlif sahələri üçün milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirdi. 1919-cu ildə 100 nəfər tələbə memarlıq, təbiətşünaslıq, təyyarəçilik və gəmiçilik üzrə ali təhsil almaq məqsədilə Avropanın müxtəlif ölkələrində oxutağa göndərildi. Maraqlı burasıdır ki, bu tələbələrin sinfi mənsubiyyətinə heç bir fərq qoyulmamış və dövlət onların təhsil haqqını öz öhdəsinə götürmüşdü.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqutu bu tələbələrə təhsillərini tamamlamağa imkan vermədi. Onların bir çoxu dünyanın müxtəlif ölkələrinə mühacirət etməli oldular. Vətənə qayıdanlar isə Stalin dövrünün repressiyasının qurbanı oldular. Azərbaycan

Demokratik Respublikasının rəhbərləri başa düşürdü ki, ölkədə maarif və mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün onun ərazi bütövlüyünü qorumaq, müstəqilliyini saxlamaq lazımdır. Təhz bu səbəbdən də ordu yaratmaq və savadlı komandirlər yetişdirmək üçün respublika çar Rusiyası ordusunda xidmət etmiş Ə.Şıxlinski, S.Mehmandarov kimi generalları və zabitləri vətəni qorumağa çağırmaqla onların köməyindən, təcrübəsindən istifadə etdi. Hərbi kadrların çatmadığı belə bir vaxtda Azərbaycan Demokratik Respublikası iqtisadi və maliyyə çətinliyinə baxtaraq Gəncədə hərbi məktəb açdı. Bu məktəbin müdavimləri Azərbaycanın ilk milli ordusunun yaranmasında böyük fəaliyyət göstərdilər. Bu məktəb sonralar Bakıya köçürüldü. Demokratik Respublika istehkatçılar məktəbi, hərbi feldşer məktəbi, hərbi dəmiryolu məktəbləri kimi xüsusi təhsil məktəbləri də yaratdı. Bu məktəblərin müsbət cəhəti ondan ibarət idi ki, burada ümümtəhsil ixtisas təhsili ilə məharətlə əlaqələndirilmişdir.

Azərbaycan Demokratik Respublikası mətbuatın dirçəldilməsi, ana dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması və dilin təmizliyi uğrunda da ardıcıl mübarizə apardı. Bütün sənədlər və rəsmi yazışmalar Azərbaycan dilində aparıldı. Bu işdə parlamentin sədr müavini Əhtəd Ağaoğlunun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Ölkənin inkişafında xalq maarifinin rolunu gören Demokratik Respublika birinci gündən məktəbləri milliləşdirmək təşəbbüsü ilə nəşriyyat-tərcümə kotissiyası yaratdı. Bu komissiyanın rəhbərliyi ilə ibtidai və orta məktəblər üçün dərsliklər nəşr edildi. Təktəblərin yarısından çoxu milliləşdirildi. Azərbaycan Dövlət Universiteti yaradıldı. Azərbaycanın müxtəlif qəzalarında yeddi kişi və bir qadın seminariyası açıldı.

M.Ə.Rəsulzadə «Əsrimizin Səyavuşu» əsərində yazırdı ki, Demokratik Respublika maarif təşkilatlarına geniş fəaliyyət imkanı açdı, onların işində ciddi dönüş yaratdı və ona milli ruh gətirdi. O, fikrini davat etdirərək yazırdı ki, maarif məmləkəti urfanın nuru ilə işıqlandırmaq üçün ciddiyyətlə işə başlandı. Azərbaycan Demokratik Respublikası ümumi təhsili həyata keçirmək üçün yeni-yeni tədris üsullərini açdı. Azərbaycan Demokratik Respublikasında açılmış çoxlu məktəbləri müəllim kadrları ilə məmin etmək lazım idi. Belə bir çətin vaxtda Demokratik Respublika kömək məqsədi ilə İstanbuldan müəllimlər dəvət etdi. Bu sahədə olan boşluğu doldurmaq üçün hər qəza mərkəzində müəllimlər kursu açıldı. Qadınlarla kişilərin tərbiyə və təhsili sahəsində olan qeyri bərabərlik aradan qaldırıldı.

Demokratik Respublikanın həyata keçirdiyi ən böyük tədbirlərindən biri xalq arasında savad və maarifi geniş yaymaq və təbliğ etməkdən ibarət oldu Demokratik Respublika təbliğatla kifayətlənməyib, məktəb yaşını keçmiş və hətta lap yaşlılar üçün də gecə kursları yaratdı. Bu kurslarda kişilərlə bərabər qadınlar da təhsil aldılar. Azərbaycan xalqının həyatında mədəniyyət ordusunu hazırlamaq kimi nəhəng məsələləri həyata keçirən Təhsil Nazirliyi dərslik və dərs vəsaitlərini yaratmaq təşəbbüsünü həll etmək üçün imkan olan yerdə orijinal kitabları, mümkün olmayan yerdə isə tərcümə olunmuş vəsaitləri nəşr etdirdi.

Demokratik Respublika xalqın səviyyəsini qaldırmaq məqsədi ilə teatr və musiqi, dekorasiya, oyun, rəqs, səs, ifaçılıq məsələlərinə, opera və operetta sənətinə, aktyor, aktrisa və rəssamların hazırlanmasına da xüsusi diqqət yetirirdi. Azərbaycan Detokratik Respublikası dövründə ədəbiyyatımız da milli ruhda inkişaf etməyə başladı. Gənc şairlərimizin ən ilhamkar hədəfi üç rəngli Azərbaycan bayrağı oldu. Azərbaycan Demokratik Respublikasının maarif məsələlərinə belə müsbət münasibətinin və hərtərəfli köməyinin köklərini araşdırdıqda görürük ki, Demokratik Respublikanın milli Şurasının tərkibinə daxil olanların əksəriyyəti müəllim olmuşlar. Onların arasında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri, Qori seminariyasının inspektorları F.Köçərli, S.T.Qənizadə, müəllim və ictimai-siyasi xadim N.Yusifbəyov, Həmid bəy Şaxtaxtinski, Rəşid bəy Kaplanov, Nurməmməd Şahsuvarov kimi ziyalılar və Fətəli Xan Xoyski, T.Ə.Rəsulzadə maarifpərvər dövlət xadimləri daxil idilər.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Detokratik Respublikasının ilk 4 maarif naziri də (Nəsim bəy Yusifbəyov, Nurməmməd Şahsuvarov, Həmid bəy Şaxtaxtinski və Rəşid bəy Kaplanov) müəllim olmuşlar. Bu görkəmli ictimai-siyasi xadimləri fəaliyyətlərində xalqımızın elmini, maarifini, məktəbini, təlim və tərbiyəsini irəli aparmaq və onları inkişaf etmiş ölkələrin səviyyəsinə çatdırmaq üçün bütün vəsaitlərdən istifadə edirdilər. Onlar Azərbaycan ədəblərinin, vətənitizin görkəmli şəxsiyyətlərini bütün dünyaya tanımağa çalışırdılar. Məsələn, Demokratik Respublikanın təşkilatçılarından biri olan Nəsim bəy Yusifbəyov ictimai-siyasi təşəbbüslə gərgin məşğul olmasına baxmayaraq, o Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli

nümayəndələrini respublikadan kənar da tanıtmağa da vaxt tapırdı. (Nəsim bəy «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» əsərini yazmış, Qız gimnaziyası, ticarət məktəbi, rus-müsəlman və şəhər məktəblərinin himayədarları şurasının üzvü olmuşdur).

Demokratik hökumətin nazirlərindən biri olan Xudat bəy Aslanov isə 1919-cu ildə Bakıda ana dilində dərs keçilən ilk dəmiryolu məktəbini açmışdır. Bu məktəblər pedaqogika tariximizdə ən qiymətli təhsil müəssisələrində biri olmuşdur. Sonrakı illərdə dəmiryolu məktəbləri professor Ə.Seyidovun rəhbərliyi ilə daha da genişlənmiş və onun fəaliyyəti dövrün ictimai-siyasi və maarif xadimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Xudat bəy texniki elmlərin Azərbaycanda yayılmasına kömək göstərməklə bərabər özü də texniki elmlər sahəsində ilk professor olmuşdur. Respublikanın başqa bir naziri Aslan bəy Səfərkürski Azərbaycanda hüquq elmi üzrə ilk mükəmməl kitabxananın təşkilatçısı olmuşdur. Maarif və dini etiqad naziri Nurməmməd Şahsuvarovun yeni məktəblərin təşkili və universitetin açılmasındakı əməyi, ilk dəfə Azərbaycan dilində mühazirə oxumasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Demokratik Respublikanın bu və başqa fədailəri azad yaşayış yolu axtararkən əzilmiş, istismar olunmuş və kölə halına salınmış millətin dərdələrini sağaltmağa, onun itirilmiş sərvətlərini bərpa etməyə, maarif, məktəb və mədəniyyətini canlandırmağa çalışmışlar. Azərbaycanın bu görkəmli ictimai-siyasi və maarif xadimləri bütün dünyaya sübut etdilər ki, azadlığı qazanmış olan Azərbaycan türkləri qısa müddətə yüksək mədəniyyətə, maarifə və həqiqi bəşəri əxlaqa malik oldu. Azərbaycan Respublikası az yaşadı.

M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kiti, «Çox şey verə bilmədik... Amma, milli azadlığın nə olduğunu başa saldıq. Azca da olsa istiqlal dadızdırdıq».

Azərbaycan maarifpərvərlərinin həyatının əsas təqsədi belə idi:

Mən bir türkmət dinim cinsimt uludur

İnsan olan Vətəninin quludur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. **Ziya Göyöl.** Türkcülüyün əsasları. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1991.
2. **Rafiq Özdək.** Türkün qızıl kitabı. Birinci kitab, Bakı, Yazıçı, 1992.
3. **Rafiq Özdək.** Türkün qızıl kitabı. İkinci kitab, Bakı, Yazıçı, 1993.
4. **İslat (qısa təlutat kitabı).** Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1985.
5. **Təhəttəd Peyğətbərin həyatı.** Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1990.
6. **S.Onullahi.** XIII-XVIII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, Bakı, 1982.
7. **Bahəddin Ögəl.** Böyük Hun imperiyası. Cild 1, Bakı, Gənclik, 1992.
8. **Bahəddin Ögəl.** Böyük Hun imperiyası. Cild 2, Bakı, Gənclik, 1992.
9. **Pənah Xəlilov.** Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Birinci kitab. Bakı Maarif Nəşriyyatı, 1994.
10. **Yusif Balasaqunlu.** Kutadqu bilik (xoşbəxtliyə aparan elm) Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
11. **Lev Qumulyev.** Qədim türklər. , Bakı, Gənclik, 1993.
12. **Fəzlullah Rəşidəddin.** Oğuznəmə. Bakı, «Elt», 1987.
13. **A.Tuller.** İstoriya İslama. Peterburq, 1895
14. **Y.Baxtin.** Məhəmmədin həyatı. «Nauka i ciznğ», jurnal 11-12, 1988.
15. **Hacı Sabir Həsənli.** Müsəlman bayramları.
16. **Qabusnəmə.** E.A. Bakı, 1963, Azərənəşr 1989.
17. **Bilgiz Ələddin.** Məhəmməd Peyğəmbərin hekayəsi. Bakı, Gənclik, 1991.
18. **S.Onullahi.** Azərbaycanda ilk Universitet. Azərbaycan məktəbi, iyul-dekabr712, 1992.
19. **Z.P.Vasileva.** Mudrie zapovedi narodnoy pedaqogiki. Moskva, Pedaqogika, 1983.
20. **Aydın Xəlilov.** İlk Azərbaycan məktəbi. The first Azerbaijan book. Bakı, 1995.
21. **Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.** Bakı, 1960, ASPEA Nəşriyyatı, I tot.
22. **Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə.** Qafqazda İslam. Bakı, 1991.
23. **Azərbaycan tarixi.** Bakı, 1943.
24. **Azərbaycan tarixi.** Bakı, 1994.
25. **Əliheydər Həşimov.** Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə.
26. **Əliheydər Həşimov, Fərahim Sadıqov.** Azərbaycan pedaqogikasının antologiyası, Bakı, 1993.

27. **Sadıq Şükürov.** Gəncə məktəblərinin tarixindən.
28. **Ə.Y.Seyidov.** Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1987.
29. **Əyyub Tağıyev.** Azərbaycanda Məktəb tarixi. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1993.
30. **A.S.Sumbatzadə.** Azerbaydcanüi gtnoqenez i formirovanie naroda. Bakı : ELMN: 1990.
31. **V.Allahverdiyev və Ş.Mehdiyev.** Azərbaycan Demokratik Respublikasının Azərbaycan hökuməti. 19181920. Bakı.1990.
32. **Balayev Aydın.** Azərbaycan milli demokratik hərəkatı. Bakı «Elm» 1990. səh 25 (rus dilində)
33. **Azərbaycan Demokratik Respublikası.** Kommunist. 27tay.1990
34. **Nəсібzadə Nəсіб.** Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı «Elm» 1990.
35. **Dövlət II.** 1905-1917-ci illər arasında Rusiya türklərinin Milli Mücadilə tarixi. Ankara 1985.
36. **H.Əhmədov, H.Rəfibəyli.** Azərbaycan rus-tatar məktəblərinin tarixinə dair. (rus dilində) 1919 N-9 s.116,121.
37. **Əjdər Ağayev – Fərhad Ağazadənin** pedaqoji görüşləri.
38. **H.Əhmədov.** XIX əsr Azərbaycan təktəbi. «Taarif» nəşriyyatı, Bakı, 1985.
39. **H.Əhmədov.** Rus- Azərbaycan məktəblərinin yayılması tarixinə dair. (XIX əsr). V.İ.Lenin adına API-nin Elmi əsərləri.
40. **Z.Axundova.** Azərbaycanda qadın təhsili tarixinə dair. Bakı ADU Nəşriyyatı.
41. **B.Nəsirov, M.Mahmudov.** Azərbaycanda təhsilin demokratikləşdirilməsi və təlimin ana dilində aparılması uğrunda mübarizə.
42. **X.Təttədov.** Sultan Məcid Qənizadə (Həyat və fəaliyyəti), Bakı 1963.
43. **A.Rəfibəyli.** Azərbaycanda maarifin inkişafında rus-tatar (Azərbaycan) məktəblərinin rolu. Bakı 1960.
44. Müəllim seminariyaları, o cümlədən Zaqafqaziya müəllimlər setinariyası 1900-cü ildə Ümumdünya Paris sərgisində. Tiflis 1901.
45. **T.F.Axundov.** Əsərləri, III cild, 1955.
46. **S.T.Qənizadə.** «Samouçitel tatarskoqo əzıka» 1-2-ci hissə, Bakı 1902.
47. **Ə.Seyidov.** Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı, Azərnəşr, 1965.
48. **Ə.Seyidov.** «Pedaqogika tarixi». «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1968.
49. **A.Abdullayev.** Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1968.
50. **Ə.Qarabağlı.** «Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisi metodikası», «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1968.
51. **Ü.Hacıbəyov.** Əsərləri Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1961. 1-ci cild, Bakı, 1965. 2-ci cild, Bakı, 1968. 3-ci cild, 4-ci cild.
52. **T.Aslan.** Üzeyir Hacıbəyov, Gənclik, Bakı, 1977.
53. **F.Köçərli.** Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1963.
54. **F.Köçərli.** Azərbaycan ədəbiyyatı. «Elm» nəşriyyatı Bakı, 1978.
55. **N.Nəritanov.** Qısa bioqrafiyası, Məqalə və tməktubları, «Yeni türk əlifbası komitəsi» nəşriyyatı, Bakı, 1925.
56. **B.Həbiyev.** «Firidun bəy Köçərli». Bakı 1963.
57. **F.Köçərli.** «Nəriman Nərimanov», Bakı 1965.
58. **N.Nəritanov.** Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1956.
59. **H.Əhtədov.** «Nəriman Nərimanovun pedaqoji fikirləri», «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1970.
60. **R.Əfəndiyev.** «Dram əsərləri». ADU nəşriyyatı, Bakı, 1961.
61. **Rəşid bəy Əfəndiyev.** Seçilmiş əsərləri. Gənclik, Bakı 1979.
62. **A.Abdullayev.** Görkətmli pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyev. «Azərbaycan məktəbi» N-4, 1961.
63. **Q.Təttədli.** «Molla Nəsrəddin», Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1966.
64. **S.S.Axundov.** Seçilmiş əsərləri. Gənclik Bakı 1968, I cild, Gənclik, Bakı 1968,II cild.
65. **N.Vəlixanov.** «Süleyman sani Axundov», Gənclik, Bakı 1968.
66. **A.Şaiq.** «Xatirələrıt», Gənclik, Bakı 1970.

67. A.Zamanov. «Əməl dostları» Bakı, 1979.
68. Z.Göyüşov. «Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində əxlaq təsəlüləri», Azərənşr, Bakı, 1964.
69. E.M.Əhmədov. «Azərbaycan maarifçiliyi fəlsəfəsi», Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1983. (rus dilində)
70. S.Şükürov. «H.Sanılının ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti», «Maarif» nəşriyyatı, Bakı, 1970.
71. Ş.Qurbanov. «Açılmamış səhifələr», «Gənclik», Bakı 1974.
72. Ş.Qurbanov. «Mübariz xalq müəllimi», «Azərbaycan məktəbi» N-1, 1970.
73. Ə.Ağayev. «Pedaqoji irsimizdən», «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 2 noyabr 1983.
74. Ş.Qurbanov. «Ədəbi dostluq», «Yazıçı» Bakı, 1980.
75. Ə.Ağayev. Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat Pedaqogika İnstitutunun əsərləri, IX buraxılış, 1971.
76. N.Axundov. «Azərbaycan satirik jurnalları» (1906-1920-ci illər), Bakı 1958.
77. Azərbaycan tarixi, Bakı 1960 (rus dilində)
78. D.Tustafayeva. «Mahmud bəy Mahmudbəyovun pedaqoji fəaliyyəti haqqında», «Azərbaycan məktəbi» N-1, 1970.
79. X.Fikrət. Tərbiyə tarixi və pedaqogika 1926.
80. Heydər Battat. Qərb mədəniyyətinin inkişafında müsəlmanların rolu. Bakı, 1994.
81. Hətid Təhəttəd İbn Təhəttəd Əl Qəzzali «Xoşbəxtlik iksiri».
82. Əl Qəzzali. Ehya-Ulut. Moskva, Nayka nəşriyyatı 1980. (rus dilində).
83. Özbək pedaqoji fikrinin antologiyası. Moskva, 1986 (rus dilində)
84. V.Mustafazadə. Bakı və onun rayonlarında xalq maarifinin inkişafında xeyriyyə cəmiyyətlərinin rolu. Bakı, 1949.
85. Prof. Qabaydulin. K voprosu ob ideologii Qaspirinskoqo. Baku, 1929.

Türk dilində ədəbiyyat.

1. **Türk dünyası tarixi dergisi – 9011 №42**
2. **Pr.dr. Abdulhalük T. Çay.** Türk Ergenekon Bayratı Nevruz. Ankara 1989.
3. **Dr. T.Faruk Bayraktar.** İslam eğitiminde öğretmen-öğrenge münasibətləri. 1987 İstanbul.
4. **Dr. Abdullah Nasir Ulvan.** İslamda Aile Eğitimi. Elig Matbaacılık Ankara 1981 t-1.
5. **Dr. Abdullah Nasir Ulvan.** İslamda Aile Eğitimi. Elig Matbaacılık Ankara 1981 t-2.
6. **Dr. A.Cafaroglu.** Azeri edebiyatında İstiqlal Mücadilesi.
7. **Pr. Dr. Erdoğan.** Mergin Qazneli Mahtud. Ankara 1986.
8. **Kaşqarlı Mahud.** Divani-Lüğeti-İt-Türk-rebureni Besit Atalay, Türk Tarihi Kurutu-BasıMci Ankara Atalay, cild 1.
9. **Kaşqarlı Mahud.** Divani-Lüğeti-İt-Türk-rebureni Besit Atalay, Türk Tarihi Kurutu-Basitci Ankara Atalay, cild 2.
10. **Kaşqarlı Mahud.** Divani-Lüğeti-İt-Türk-rebureni Besit Atalay, Türk Tarihi Kurutu-Basitci Ankara Atalay, cild 3.
11. **Kaşqarlı Mahtud.** Divani-Lüğeti-İt-Türk-rebureni Besit Atalay, Türk Tarihi Kurutu-Basitci Ankara Atalay, cild 4.
12. **Dr. Ramazan Şeşen.** İslat Cəqrafiyalarına göre Türkler ve türk ülkeleri, Ankara.
13. **Mehmet Saray.** Türk dünyasında eğitim refortu ve Gaspiri İstail bey (1851-1914). Ankara 1987.
14. **Mehmet Akalin.** Tarihi Türk Şeverleri. Ankara 1988.
15. **Prof. Dr. Heriert.** Hillafetten. Cumhuriyyete geçiş. Duba Ankara 1989.
16. **Dr. Ahtet Gökdetir.** Cenubi-Garbi Kafkas hökumeti. Ankara 1983.
17. **Prof. Dr. Zaszlo Rasonin.** Tarihte Türklük. Ankara 1988.
18. **Dr. Bahaddin Ögel.** Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 1.
19. **Dr. Bahaddin Ögel.** Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 2.
20. **Dr. Bahaddin Ögel.** Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 3.
21. **Dr. Bahaddin Ögel.** Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 4.
22. **Dr. Bahaddin Ögel.** Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 5.

23. **Dr. Bahaddin Ögel.** Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 6.
24. **Dr. Bahaddin Ögel.** Türk Kültür Tarihine giriş. Cild 7.
25. **Baltacı Cahid.** Osmanlı Medreseleri, İstanbul 1976.
26. **Canan İbrahim.** Hz. Peyğamberin Sünnetinde Terbiye. Ankara 1980.
27. **Corçi Zeydan.** İslat medeniyyəti Tarihi. İstanbul 1976.
28. **Dağ Mehmet.** Oyten, N.Rasim. İslam eğitim tarihi. Ankara 1974.
29. **Ergin Ostan.** Türk Maarif Tarihi. İstanbul 1981.
30. **İslat Ansiklopedisi.** İstanbul 1965.
31. **Gadeusz Swietcochowski.** Müslüman Cemaatten Ulusal Kitlige Rus Azərbaycanı 1905-1920.

Azərbaycan Respublikasında Tərkəzi Dövlət Tarix Arxivi.

1. «Bakı-Dağıstan xalq məktəblərinin direksiyası». Fond 309, 1860-1918.
2. «Bakı real məktəbləri». Fond 315, 1874-1920.
3. «Yelizavetpol kişi gimnaziyası». Fond 419, 1883-1920.
4. «Yelizavetpol quberniyasının xalq məktəbləri direksiyası», Fond 406, 1885-1920.
5. «Yelizavetpol müqəddəs Nina qadın təhsil müəssisəsi». Fond 407, 1885-1920.
6. «Qafqaz təhsil idarəsinin popeçiteli ilə yazışma», Fond 309, 1891-1908.
7. «II şəhər«Rus-tatar» məktəbinin fəaliyyəti haqqında materiallar» Fond 309, 1892-1919.
8. «Marinski məktəbi haqqında materiallar» Fond 309, 1891-1992.
9. «Rus-tatar» məktəblərinin fəaliyyəti haqqında, Fond 309, 1899-1919.
10. Salyan, Altıağac, Balaxanı, Nügədi, Puşkin, Buzovna, Biləcəri, Şamaxı, Qızılağac, Maştağa məktəbləri haqqında materiallar, Fond 309, 1892-1919.
11. F.Ağzadə, F-55 №1, №46,53,70,28,32,55,59,63,68.
12. Qazax semtinarıyası, F-797, sıra-1, iş №19-20.

Azərbaycan Respublikasında Mərkəzi Dövlət Dövlət Arxivi.

13. MDA. F-895 №3 sax.306.
14. MDA. F-406 №2 sax.340.
15. MDA. F-406 №2 sax.312.
16. MDA. F-406 №2 sax.279.
17. MDA. F-406 №2 sax.107.
18. MDA. F-406 №2 sax.87.
19. MDA. F-393 №1 sax.129.
20. MDA. F-392 №1 sax.322.
21. MDA. F-392 №1 sax.343.
22. MDA. F-392 №1 sax.330.
23. MDA. F-392 №1 sax.329.
24. MDA. F-392 №1 sax.320.
25. MDA. F-391 №1 sax.1086.
26. MDA. F-391 №1 sax.988.
27. MDA. F-309 №1 sax.1113.
28. MDA. F-309 №1 sax.1113.
29. MDA. F-309 №1 sax.1247.
30. MDA. F-53 №4 sax.3.
31. MDA. F-51 №50 sax.642.
32. MDA. F-51 №42 sax.64.
33. MDA. F-51 №42 sax.65.
34. MDA. F-51 №9 sax.8.
35. MDA. F-51 №4 sax.8.
36. MDA. F-51 №4 sax.25.
37. MDA. F-51 №4 sax.23.
38. MDA. F-51 №4 sax.22.
39. MDA. F-51 №4 sax.21.
40. MDA. F-51 №4 sax.16.

41. MDA. F-51 №4 sax.15.
42. MDA. F-51 №4 sax.14.
43. MDA. F-51 №4 sax.12.
44. MDA. F-51 №4 sax.11.
45. MDA. F-51 №4 sax.10.
46. MDA. F-51 №4 sax.9.
47. MDA. F-51 №4 sax.8.
48. MDA. F-51 №4 sax.7.
49. MDA. F-51 №4 sax.6.
50. MDA. F-51 №4 sax.5.
51. MDA. F-51 1918-1920-ci il.
52. MDA. F-51 №4 sax.4.
53. MDA. F-51 №4 sax.3.
54. MDA. F-51 №4 sax.2.
55. MDA. F-51 №4 sax.1.
56. MDA. F-51 №3 sax.18.
57. MDA. F-51 №3 sax.16.
58. MDA. F-51 №2 sax.21.
59. MDA. F-51 №2 sax.20.
60. MDA. F-51 №2 sax.19.
61. MDA. F-51 №2 sax.18.
62. MDA. F-51 №2 sax.17.
63. MDA. F-51 №2 sax.16.
64. MDA. F-51 №2 sax.14.
65. MDA. F-51 №2 sax.12.
66. MDA. F-51 №2 sax.11.
67. MDA. F-51 №2 sax.38.
68. MDA. F-51 №2 sax.37.
69. MDA. F-51 №2 sax.36.
70. MDA. F-51 №2 sax.35.
71. MDA. F-51 №2 sax.34.
72. MDA. F-51 №2 sax.33.
73. MDA. F-51 №2 sax.25.
74. MDA. F-51 №2 sax.23.
75. MDA. F-51 №2 sax.22.
76. MDA. F-51 №2 sax.191.
77. MDA. F-51 №2 sax.187.
78. MDA. F-51 №2 sax.186.
79. MDA. F-51 №2 sax.185.
80. MDA. F-51 №2 sax.184.
81. MDA. F-51 №2 sax.84.
82. MDA. F-51 №2 sax.17.
83. MDA. F-51 №2 sax.18.
84. MDA. F-51 №2 sax.9.
85. MDA. F-51 №2 sax.8.
86. MDA. F-51 №2 sax.7.
87. MDA. F-51 №2 sax.6.
88. MDA. F-51 №2 sax.4.
89. MDA. F-51 №1 sax.2.
90. MDA. F-51 №1 sax.194.
91. MDA. F-51 №1 sax.193.
92. MDA. F-51 №1 sax.191.
93. MDA. F-51 №1 sax.189.
94. MDA. F-51 №1 sax.134.
95. MDA. F-51 №1 sax.122.
96. MDA. F-51 №1 sax.110.

97. MDA. F-51 №1 sax.82.
98. MDA F-51 №1 sax.792.
99. MDA. F-51 №1 sax.79.
100. MDA. F-51 №1 sax.15.
101. MDA. F-51 №1 sax.14.
102. MDA. F-51 №1 sax.13.
103. MDA. F-51 №1 sax.9.
104. MDA. F-51 №1 sax.8.
105. MDA. F-51 №1 sax.7.
106. MDA. F-51 №1 sax.1.
107. MDA. F-51 №1 sax.5.
108. MDA. F-51 №1 sax.4.
109. MDA. F-51 №1 sax.7.
110. MDA. F-51 №1 sax.168.
111. MDA. F-51 №1 sax.167.
112. MDA. F-51 №1 sax.162.
113. MDA. F-51 №1 sax.161.
114. MDA. F-51 №1 sax.160.
115. MDA. F-51 №1 sax.159.
116. MDA. F-51 №1 sax.158.
117. MDA. F-51 №1 sax.157.
118. MDA. F-51 №1 sax.152.
119. MDA. F-51 №1 sax.7.
120. MDA. F-51 №1 sax.12.
121. MDA. F-51 №1 sax.3.
122. MDA. F-51 №1 sax.1.
123. MDA. F-51 №1 sax.78.
124. MDA. F-51 №1 sax.60.
125. MDA. F-51 №1 sax.55.
126. MDA. F-51 №1 sax.412.
127. MDA. F-51 №1 sax.33.
128. MDA. F-51 №1 sax.30.
129. MDA. F-51 №1 sax.27.
130. MDA F-51 №1 sax.23.
131. MDA. F-51 №1 sax.19.
132. MDA. F-51 №1 sax.17.
133. MDA. F-51 №1 sax.166.
134. MDA. F-51 №1 sax.592.
135. MDA F-51 №1 sax.79.

